

Советбек Байгазиев

АК КАЛПАК КЫРГЫЗДЫН
РУХ ДӨӨЛӨТҮ:
ЭТИКА
ЖАНА
ЭТНОПЕДАГОГИКА

Бишкек 2015

УДК 37.0
ББК 74.00
Б 18

**Кыргыз билим берүү академиясынын окумуштуулар кеңеши
басмага сунуш кылган**

Рецензенттер:

Муратов А.-педагогика илимдеринин доктору

Бектур Исаков – Кыргыз Республикасынын Эл мугалими

Б18 Байгазиев Советбек.

АК КАЛПАК КЫРГЫЗДЫН РУХ ДӨӨЛӨТҮ:

ЭТИКА ЖАНА ЭТНОПЕДАГОГИКА-Б.:2015-292 б.

ISBN 978-9967-08-566-4

Бул китепте профессор Советбек Байгазиевдин кыргыз калкынын рухий -
адептик маданиятынын асыл дөөлөттөрү, гуманисттик этикасы, ата-
бабалардын Ата - журтка ак кызмат кылуу салтын улаган Ала-Тоолук
атуулдардын ак жаркын өрнөктөрү, улуу “Манас” эпосунун
этнопедагогикалык асылнарктары, таалим – тарбия осуяттары, атактуу
Нурмолдо акылман акындын ХХ кылымдын башындагы патриоттук –
педагогикалык чыгаан ишмердиги, эл мугалимдери - академик Исак
Бекбоевдин жана Бектур Исаковдун педагогикалык даанышмандыгы
жөнүндөгү терең маанилүү эмгектери жайгашкан.

Китеп жогорку окуу жайларынын мугалимдерине, студенттерге,
мектеп педагогдорунa, тарбиячыларга, билим берүү кызматкерлерине,
изилдөөчүлөргө аралат.

Б 4303000000-15
ISBN 978-9967-08-566-4

УДК 37.0
ББК 74.00

© Байгазиев С., 2015

1-бөлүм

ЭТИКА

1. Кыргыздын табият этикасы
2. Ак калпак журттун гумандуу руханияты
3. Достук – улутубуздуун улуу кенчи
4. Жамандыкты жакшылык менен жеңүүнүн этикасы
5. Кыргыз коомундагы эненин ыйык жана бийик статусу
6. Элдик коломтодогу эмгек идеологиясы
7. Үй-бүлө адеп-ахлагы
8. Ар-намыстуулук – Ала-Тоолук атуулдун асыл касиети
9. Рухий каарамандыкка жана өз бактысын өзү жасоого үндөгөн этика
10. Өмүр –жашоонун маңызы эмнеде?: Жооптун кыргызча модели

1. КЫРГЫЗДЫН ТАБИЯТ ЭТИКАСЫ

Кыргыздын жер-сууга болгон мамилеси өзгөчө сөзгө татыктуу. Улуу акын Жеңижоктун “Аккан суу” аттуу атактуу ыры кыргыз баласынын сууга болгон урматынын символу десек жаңылышпасбыз. Аталган казалында Жеңижок аккан сууга философиялык өңүттөн мамиле этип, ага жер үстүндөгү жашоо тирликтин негизи, булагы катары караган. Жакшыга да жаманга да бирдей, эч кимди, эч нерсени жиктеп бөлбөй, дүйнөдөгү бардык жандарга, заттарга тегиз өзүн курман чалып, «желип өткөн жерине, жемиш чыгып», өзөккө кирип кан болуп жүгүрүп, жашоо отун тутантып, бирде өзөндө мелмилдеп, бирде капчыгай ичинде күрпүлдөп, бирде талаага таалай болуп төгүлүп агып жаткан мөлтүр кашка сууну Жеңижок өзүнүн акындык жүрөгүнөн чыккан не бир укмуш керемет сөздөрдү арнап сүрөттөгөн. Суунун дүйнө тирлигиндеги, адам баласынын жашоосундагы ролун, маани-маңызын ушунча кашкайта ачып көргөзүп бергендиктен, бу «жети кабат жер астын жарып чыккан аккан сууну» улуу жер – энебиздин бизге берип жаткан «эмчек сүтү» деген аруу ойго келип такалбай койбойсуң. «Эмчек сүттү» булгагың келбейт, «эмчек сүттү» актагың келет. Бир сөз менен айтканда Жеңижоктун «Аккан суусун» окуганда, өзүң да ошол аккан суудай нравалык жактан тазарып чыгасың. «Аккан суу» ыры сууга арналып ырдалган жер үстүндөгү улуу гимн. Суу - Жеңижок үчүн тазалыктын идеалы. Адам тоо булагындай тазармайынча коом тазарбайт. Адамдын суудан үйрөнө турган өрнөгү – тазалык жана марттык. Ал эми адам адеп-ыйман жактан таза болуш үчүн ал өзү сууга – жер эненин «эмчек сүтүнө» таза мамиле жасашы шарт. Сууга карата болгон урмат, ак мамиле – абийирдүүлүктүн ченеми. Сен өмүр отун жандырган, тирликтин булагы болгон сууга камкор, бүйрө, таза мамилең менен, аны пир тутуп, аздектей билгениң менен кишиң. Акын суунун кызматын, асылдыгын түшүнө билүүгө негизделген акыл-эстүү жүрүм-турумду адамдардан күткөн. Мына ошон үчүн Жеңижок «суу сыйлаган зор болор», деп сууга болгон мамилени чоң ыймандык маселе катары карап отурат. «Адамзаат пендеси, аккан сууну булгаба, суу кордогон кор болор» деген акындын сөзү бүгүнкү күндө экологиялык эскерткич жана экологиялык чакырык катары угулат. Адамдын абийир-ыйманы бузулса

тегеректеги суулар да булганарын, адамдын уяты тазарса, аң сезими тунук болсо, суу да таза жана тунук болорун эсибизге түйүп жүрүүгө тийишпсис. Суудай тазаруу – жашоодогу адамдык милдет. Акын Жеңижок жер-сууга болгон мамиледеги кыргыздын илгертен бери карай келе жаткан рухий салтын уланткан.

“Торгойдун жумурткасын көрсөң жарбай жүр, убал болот”, дейт кыргыз, өзүнүн чүрпөсүнө. Боз үйдүн түндүгүнө уя салган чабалекейдин “үйү” бузулуп калат деп аяп, жайлоого көчпөй, жакада калган да кыргыз. Кыргыздын тээ илгертен бери жаратылыш менен күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышып жашап келгендиги ырас. Кыргыз баласы өзүнүн экологиялык аруу моралдык эрежесин, этикалык даанышмандыгын өзү жараткан улуу чыгармаларга түйүнчөктөй түйүп, муундарга осуяттап келген.

Кыргыздын жаратылышка карата жаркын адеби, аксанатайлыгы “Эр Төштүк” эпосу аркылуу бизге тартууланган. Төштүк баатырдын жан-жаныбарга жасаган гуманизми (терең ордун түбүндө кор болуп, бакырып жаткан аюуга, таманына чөңөр кирип боздоп олтурган жолборско, уюгу өрттөнүп жаткан кумурскага жапакечтенип жардам бергенин эске түшүрөлү) табиятка айкөл, адамгерчиликтүү мамиленин өрнөгү. Төштүктүн мамилесине жетине албай, сыйга сый, сыр аякка бал дегендей, айбанаттар ага “түлдөй бажырайып” ачылышып, «Өчкөн бир отум тамыздың, Төштүк! Өлгөн жаным тиргиздиң, Төштүк!» деп, жандары калбай алкап турушат. Зарыл учурда чакырсаң, жардамга келем деп кумурска Төштүккө бир бутун жулуп берет. Айбанаттардын алкап жатканы бекеринен эмес. Жаратылыш бардыгын сезет, туят, адамга ийип меримин чачыратат. Маселен, мынабу өсүп турган чөп бул да бизге окшоп жарыкчылыкка туулган тирүү жандарман. Чөп да биз өңдөнүп кадимкидей кайгырат, кубанат. Ызгаар, кар каптаган күнү белин ийип, башын салаңдатып салбырап турат, каны катып суусаса кубарып өң-даалаттан кетет. Чөп да тирүүлүктү эңсейт, солугусу, куурагысы келбейт, боюн керип күндү карай умтулат, топуракта тамырларын балкытып, күн нуруна денесин чалкатып, жорткон желге бой ыргап, жадырап-жайнап өскүсү, жакшылык көрүп жашагысы келет. Албетте, Төштүк баатырдын айбанаттар менен сүйлөшкөнү же болбосо айбанаттардын Төштүккө сүйлөгөнү—бул көркөм метафора деңизчи. Бирок бул көркөм метафоранын маңызы өзгөчө. “Төштүк” эпосу бул метафора

аркылуу адам менен айбанаттын ортосу “кытай дубалы” менен бөлүнүп турбагандыгы, айбанаттын да кишиникиндей өзүнүн “жан дүйнөсү” бар экендиги, анын да киши менен тил табышууга, сыйлашууга, сырдашууга жөндөмдүү экендиги, табиятка жасалган мээримдүү мамиле түбү адам баласына кайрадан жакшылык болуп кайтып келээри жөнүндөгү гуманисттик ой уютмасын насааттап турбайбы.

Мифтик дейбизби, зооцентристтик түшүнүктөр үстөмдүк кылган заманда жаралган чыгармалар дейбизби, кандай болгон күндө да, “Эр Төштүк” эпосу бүгүнкү экологиялык кризиске тушуккан адамзатка пайдалуу, керектүү, эң актуалдуу гуманисттик идеяларды тартуулап турган улуу классика.

“Эр Төштүктүн” табиятчыл гуманизмин турмушта реалдуу жашап өткөн бабабыз, кийинки акылман Асан Кайгынын улуу этикасы толуктап турат. Асан Кайгы ар бир жаныбардын бу дүйнөгө жаралып калгандыгы үчүн айыптуу эмес экенин туюнган. Алардын жашоого табигый укугун урматтаган. Асан Кайгы жаныбардын өзүнө айлана билип, жарыкчылыкка жаныбардын көзү менен карап, жаныбардын жүрөгү менен суусап, тирүүлүккө кумарланган. «Куйругу жок, жалы жок, кулан байкуш кантти экен, же басарга буту жок, жылан байкуш кантти экен? Таразасын көтөрүп, тарбаңдаган шор тумшук, ташбака байкуш кантти экен? Боору жерге жабышкан, баса албаган балчактап, бака байкуш кантти экен? Кирер эшиги жок, коргозор тешиги жок, коңуз байкуш кантти экен?» деп, ар дайым жан-жаныбарлардын тагдырын ойлоп, убайым жеген. Асан Кайгынын адеп-ахлагы — бул кыргыз калкынын айкөл адамгерчилигин, мээримдүү жан дүйнөсүн, жаратылышка түшүнүүнүн, аны урматтоонун, табият менен жуурулушкан улуу акылмандыктын жана руханий сергектиктин символу.

Биздин адабий-рухий мурастар жаратылышка болгон жаркын мамиленин өрнөктөрүн гана тартуулабастан, табият менен баланс, биримдик, ынтымак мыйзамы оройлук менен бузулса, ошол жерде ар качандан бир качан сөзсүз кишинин тагдырын жамандык күтүп турарлыгы тууралуу насыйкаттарды урпактарга арбын калтырган. “Кожожаш” эпосунда Сур эчкинин каргышы табияттын өзүнө карата жасалган ташбоордукту, катаалдыкты, зордук-зомбулукту кабыл албай тургандыгынын көрсөтмө-белгиси. Ал эми өзүнүн

күчүн ашыра баалап, айыпсыз жаныбарларды кырып-жойгон Кожожаштын Сур эчкини кууп жетем деп кубалай берип, акыры көк мелжиген жалама асканын боорунда калып, кайра жерге түшө албай, өлүмгө учурашы жаратылышка эрегишүүдөн жана ага кыянаттык кылуудан улам келип чыккан адам трагедиясынын символ-сабагы.

Элдик акыл-насыят казынасындагы өлбөс-өчпөс, бүгүнкү күн үчүн кызылдай актуалдуу нускаларга дагы көңүл буралы. Кыргызда адам-табият мамилеси жаатында жалпы адамзат балдарын ойлонто, толгонто турган үлкөн идеяны камтыган элдик мурастар арбын. “Буудайык” аттуу элдик жомоктун башкы каарманы Каратөлөк саятчы асманда эркин чабыттап учуп жүргөн, эзели кишиге карматпас, канаттуулардын төрөсү деп аталган, багынбас, баатыр кушту-Буудайыкты айласын таап колго түшүрсөм, анан аны ханга тартуулап, төө баштаган тогузду алсам, сандыгымды сары алтынга толтурсам деп ак эткенден так этет, байлыкка суусайт. Акыры Каратөлөк эңсеген тилеги ишке ашып, Буудайыкты кармап, ханга тартуулап, дүнүйө-мүлккө аябагандай туйтунуп, чөмүчү май, көңүлү жай болот.

Хан Буудайык менен аңчылык кылып, ырахатка баткысы келет. Бирок Буудайык кондурса колго конбогон, таптаса тапка келбеген, үндөсө үндөккө келбеген куш болуп чыгат. Бирок бир гана айла бар экен. Буудайыкты ким кармаса, ошол адамдын төш этинен ойгузуп, боор этине тойгузуп, канын көзүнө куйса, ошондо гана куштун төрөсү тапка келип, көзүнө көрүнгөндүн баарын алат экен. Эл ичиндеги карыган бир кемпирден бул сырды уккан хан Каратөлөк саятчыны жигиттерине дароо алдыртып келип, зордук менен өлтүртүп, төшүн ойгузуп, ичин жарып, боор этин алып, буудайыкка жем кылып берет. Саятчынын канын куштун көзүнө куйдуртат. Ушундан кийин Буудайык тапка келип, жаратылыштагы жан-жаныбарларга кыргын салып олтуруп, акыры алтындан жасалган боосун тыгып, асманга атып чыгып, ай, күндү карай сызып, көздөн кайым болот.

Бизди ойлонтуп турган нерсе, бул жерде кыргыз жомогунун сюжеттик-логикалык өзөгүнөн сызылып чыгып турган философия болуп отурат. Байып, бактылуу болом деген Каратөлөктүн ошол кармаган Буудайык куштун өзүнө кайра жем болуп, боору чокулуп, каны төгүлүшү—бул символикалуу. Чыгармадан илгертен келе

жаткан табият мыйзамын осолдук менен аттоо, ортодогу тең салмактуулукту бузуу, жаратылышка карасанатайлык, зомбулук кылуу, аны эркинен ажыратып, ойго келгенин кылуу, өзүнүн өзүмчүл мүдөөлөрүн жана чектен чыккан нысапсыз кумарларын, күсөө-суусоолорун кандыруу акыры адамды трагедиялуу финалга алып келбей койбойт деген акылман тыянак келип чыгып жатат. Карачы, бул жерде канчалаган айыпсыз жан-жаныбарлар бөөдө кыргын тапты, асманда Буудайыктын өзү Каратөлөктүн жана хандын ырахатынын айынан күнөөгө белчесинен батты, Каратөлөктүн өзү тигинтип өлүмгө учурады. Бул жерде кайра эле Кайберенди кууп жетем деген кумардын кесепетинен жалама аскада асылып калган алиги Кожожаштын айтылуу трагедиясы кайрадан бөлөкчө вариацияда кайталанып жатат. Демек, жаратылыш менен баланс, биримдик, ынтымак мыйзамы оройлук менен бузулса, ошол жерде ар качандан бир качан сөзсүз кишинин тагдырын жамандык күтүп турат. Улуу чыгарма “Буудайыктын” мазмунунан табият менен болгон мамиледе биринчи иретте, кутуруп, ашып-ташып араанын ачып жибере турган инстинктеринди тыйып, барга топук, азга сабыр кылып, жаратылыш-эне менен тең салмактуу алакада күн көрүп, өйдөкү акылман Асан Кайгынын «Куйругу жок, жалы жок, кулан байкуш кантти экен, же басарга буту жок, жылан байкуш кантти экен?» деген сыяктуу боорукер, мээримдүү, гуманисттик осуятынын сабактарын ичинден арка-бел кылып жашашың ылайык деген нуска-кеп чыгып жатат.

Буудайыктын алтын боосун тытып, ай, күндү карай учушу табияттын кишинин өзүмчүл, өкүмчүл эркине каршы козголоң-бунтунун жана багынбастыгынын символу. Ушул ойлорго кошумча, атактуу адабият сынчысы Кеңешбек Асаналиевдин “Буудайык” жомогунун маңызын чечмелеп чыгарган бүтүмү менен да таанышуу ылайык. “Бул поэманын элдик түп негизинде жаткан адам менен табияттын ортосундагы бөлүнбөс бирдик идеясы, бул анчейин гана кыргыз фольклорунун, кыргыз маданиятынын жекече гана улуттук кенчи, мүлкү эмес, ал жалпы адамзаттык кадыр-баркка толук татырлык окуя, көрүнүш десе болот”.

“Буудайык” чыгармасынан улам калк ичинде илгертен жашап келе жаткан “Карагул ботом” кайгылуу ыры эске

түшөт. “Буудайыкта” саятчы Каратөлөк өзүнүн кылган кылыгынын кесепетинен өлүп тынса, элдик поэма, айтылуу “Карагул ботомдо” тектирден теке, будурдан буга атып, бооз деп эчкисин атып, кооз деп элигин атып дуулап келген 70тен ашкан карыган мергенчинин трагедиясы баяндалат. Мергенчи бир күнү аңчылыктан жолу болбой келатып, атасын издеп чыгып, чарчап, арчанын түбүнө уктап калган кичинекей эликтончон баласын кайберендин чаарчыгы экен деп, андабай атып алып, тирүүлөй өлүп, кудайга үнү жетип: **“Байкабай элик экен деп, ботом, башын жедим баламын, ботом!”**— деп ботодой боздоп турат. “Карагул ботом” чыгармасы табияттын убал-сообун ойлобогон катаал жүрүм-турумдун айынан туулган трагедияны чегине жеткизе курчутуп, чокусуна чыгара сүрөттөгөн, жаратылыш менен кишинин ортосундагы конфликттен чыккан кайгы-муңду мынчалык деңгээлде сай-сөөктү сыздатып ырдаган бул өңдүү чыгарма дүйнөлүк адабиятта жок болсо керек.

“Карагул ботомдон” чыгаар тыянак, сабак ушул: табият энеге каршы ок атканың— өзүңө ок атканың, андан ары барып балаңа ок атканың. Терең карай келгенде, мергенчинин ыйы—бул ыза-кордук көргөн табияттын өзүнүн ыйы, адамдын жүрөгү менен табияттын өзүнүн сыздаганы. Терең түшүнсөк, бул жерде мергендин баласына териси тон болгон алиги атылган чаарчык чыркырап ыйлап жатат. Айтмакчы, өйдөдөгү “Буудайык” жомогу илгерки “Карагул ботомдун” тереңдеги логикасын уланткан сыяктуу. Бүгүнкү күнгө которуп, кеңири чечмелей айтсак, кыргыз акылмандыгынын эскертүүсү бул: табият эне менен адам баласынын эриш-аркак мыйзамы, өз ара гармониясы сакталбай, азыркы экологиялык кризис учурундагыдай улана турган болсо, жакынкы келечекте өзүнүн цивилизациясы өзүнө каршы ок болуп, жер үстүндөгү адамзат кайгылуу “Карагул ботомду” ырдап калышы мүмкүн.

Айтмакчы, бир жагынан жогорудагы “Кожожаш” эпосу кайгылуу трагедияны гана эмес, оптимисттик символду тартуулагандыгы менен да биз үчүн баалуу. Эпостун финалындагы Кожожаштын уулу Молдожаш менен Сур эчкинин акыры тынчтык келишимге келиши жана Молдожаш Сур эчкинин кызы Ашайранга үйлөнүп, бактылуу болушу — бул адам менен табияттын өз ара ынтымактуу, гармониялуу мамилесине альтернативанын жоктугу жөнүндөгү

философиялык осуят. “Кожожаш” адам-табият мамилеси жаатынан дүйнөлүк, жалпы адамзаттык деңгээлдеги идеяны камтыган улуу чыгарма.

Бизде жерди ЭНЕ деп атаган улуу касиет бар. Бул эмне деген даанышмандык жана билгиликтүүлүк. Жерге жасалган не деген улуу сый. Кыскасы кыргыздын табият этикасы жана философиясы бүгүнкү күн үчүн өлбөс-өчпөс сабак, өрнөк дегибиз бар. Табиятка мамиле жасоонун кыргызча-Асан Кайгыча модели азыркы кеңсе терминалогиясы менен айтканда, бул өзүнчө бир экологиялык моралдык “стандарт”. Дүйнөдөгү элдердин бардыгы кыргыздын ушул универсалдык табият адеби-экологиялык ченеми менен жашаса, анда кыргыздын өзү да жана жалпы адамзат балдары да, алдыда күтүп турган экологиялык катастрофадан аман калаар.

2. АК КАЛПАК ЖУРТТУН ГУМАНДУУ РУХАНИЯТЫ

Айдоого тукум сээп жатканда кыргыздын Баба дыйкан карыясы мындай деп тилек кылып үрөн чачат: «**Жылуу жерден конуш тап. Мунусу - жетим-жесирге, мунусу - алсыз карыпка, мунусу – курт-кумурскага, мунусу – сурамчы-тилемчиге, саламчыга, сизге, бизге, мага**». Бул гумандуу ажайып сөздөр жана адамдык жүрүм-турум кыргыздын адеп-ахлагы үчүн кандайдыр бир символикалуу дегибиз келет. Мына, жалпынын мүдөөсүн, бакыбатын, а түгүл курт-кумурсканын кызыкчылыгын көздөгөн элдин улуу гуманисттик, адамгерчиликтүү, боорукер, жамаатчыл, күйүмдүү этикасы. “Манастагы” айтылуу Бос талаада аксакал дыйкан адам менен өнөктөшүп, дыйканчылык кылып, кырманга кызылды үйгөн баатыр Манас да, мындай деп ичинен сүйлөп турат: **“Ушул тоодой буудайды, бакыр менен мискинге, баарын төгүп беремин!”** Баба дыйкандай башкаларга жарыгын чачып, жакшылык кылуу адеп-ахлагы Манас атанын да рух сапаты. Дал ушундай айкөл гуманисттик моралдык маданият тээ илгертен бери карай келе жаткан кыргыздын жан дүйнө касиети. Будда, ислам, христиан диндери чыга элек эзелки замандардан бери карай жашап келе жаткан кыргыздын мындай адептик-ыймандык нарк-насили керек болсо, Куран менен Библиянын негизинде жата турган улуу дөөлөт десек жаңылышпайбыз.

Мына ошентип, башкаларга агынан жарылып ачылып, жакшылык кылуу айкөлдүгү, жоомарттык, берешендик кыргыздын рух маданиятында эң жогорку асылнарк катары санала келген жана андай моралдык касиетке эгедер адам эл ичинде жана ыр-дастандарда аңыз болуп айтылып, даңазаланган. Ошол эле “Манас” эпосунда Манас баатыр менен Кошой дөөнүн эр сайыштарда жана балбан күрөштөрдө алган байгелерин өздөрү албай, айланадагы жарды-жалчыларга, жетим-жесирлерге, кардар кишилерге таратып берген жоомарттыктары дастанда манасчылар тарабынан бийик добуш менен ырга салынган. Кыргыз ичинде Манас ата менен Кошой бабабыздын ушул руханий марттык касиети уланып турган. Ушундай сапат – касиет жагынан кэчөөкү өткөн заманда айтылуу Жантай хандын уулу атактуу Шабдандын бөтөнчө айырмалангандыгы калк арасында аңгеме-жомок болуп айтылып келе жаткандыгы маалым. Кеминдик белгилүү инсан Абдрасул

Осмонов: «Шабдан баатырдын берешендиги, мээримдүүлүгү бүтүндөй түрк элине, ал түгүл орус калкына жаккан», - деп жазса, Шабданды көрүп, ага замандаш болгон алгачкы абройлуу тарыхчыбыз Осмонаалы Сыдык уулунун мындай деп эскергени бар: «Баатыр болжолсуз жоомарт болгон. Дүнүйөнү күнүгө канча бир адамга төгүп-чачып турган. Күнүнө нече миң сом колуна келсе, он тыйыны калбастан, ошол замат калкка таратып берип турар эле жана ошончолук көп мал күнүгө күтүрөп ордуна толуп да турар эле, кетип да турар эле. Жол жүрүп келе жатканда алдынан бир муктаж адам же дубана чыкса, минген аты аргымак болсун, карабастан түшүп берер эле» (китепте: Шабдан баатыр, - Бишкек, 1992, 75-бет). Шабдандан кийин чыгып, жаңы эле узаган хх-кылымдын 50-60-жылдарында жашап, саяпкер катары даңкы чыккан Ысык-Көлдүк Баячоор уулу Жумадылдын нравасы менен да таанышып өтөлү: “Күлүктөрү биринин артынан бири маарага биринчи келип, чоң, чоң байгелерге ээ болуп жатса да, Жумадыл саяпкер ал байгелерге көп маани бербей, аттарынын жарыштан озуп келгендигине, күлүктөрүнүн аяк ташташына кубанып, тебетейин көккө ыргытчу. Байгелерди албастан, элге түгөлү менен таратып берип, өзү куру кол калчу эле. Атүгүл алган байгеси жетпей калганда, элге өзү жанында алып жүргөн менчик акчасын да таратып берип койчу. Күлүгү чабылар күнү алган байгем элге жетпей калбасын деп, байбичеси Айымбүбүдөн кошумча акча алып, чөнтөгүнө салып кое турган адаты бар эле. Жумадыл саяпкер ушундай март, айкөл киши болгон”. (Кыргыз Туусу 16-18-май, 2000-жыл). Кыскасын айтканда, жогорудагы Баба дыйкандын, Манас атанын жана алардын урпактары Шабдандын, Жумадылдын бөлөктөрдүн камын ойлогон гумандуу адеп-ахлагы, материалдык нерселерден рухий байлыкты ар дайым жогору койгон кыргыз социумунун моралдык менталитети үчүн илгертен мүнөздү чындык экендигин баса белгилемекчибиз. Айта өтчү нерсе, жоомарттык касиет, жан дүйнөнүн айкөлдүгү жөн гана табият берген касиет эмес, колдун берешендиги ары жактагы акыл кенендигинен, сырткы марттык ички руханий марттыктан туулуп чыгып жаткан көрүнүш экендигин туюнуп коюшубуз абзел.

Азыр философтор адамдан адамдын жоголуп бараткандыгы жөнүндө тынчсызданып жазып жатышат. Ал эми кишини киши кылып турган, адамды адам катары мүнөздөп турган

бирден бир касиет, көрпөндени, мындайча айтканда, нурпендени денгээлине көтөрүп турган бирден бир көрсөткүч – бул жоомарттык сапат, жан дүйнөнүн берешендиги, гумандуулугу. Дал ушундай адамды адам кылып ичтен тиреп көтөрүп турган фундаменталдык рухий-моралдык касиет кыргыз менталитетинин асылкеч жактарына күбө өтүп тургандыгын сезүү жагымдуу. Эгерде дүйнө жүзүндөгү бардык пенделер ушундай гумандуу этиканы тутунуп жашай турган болсо, анда жанагы философторчылап бүгүн адамдан адамдын жоголуп бараткандыгы жөнүндө эмес, тескерисинче, адам жамааттарынын рух ден соолугунун, дил соолугунун мыктылыгы тууралуу кеп кылып турбайт белек.

Бүгүнкү күндө капиталистик-рыноктук, акча-товар мамилелеринин шартында адамзаттын авангарды деп аталган кыйла өлкөлөр тилекке каршы, жеке менчик психологиянын чыргасына тутулуп, жамаатчыл, коомчул, көпчүлүкчүл агыл-төгүл жоомарт менталитеттен улам алыстап, жеке кызыкчылыкты туу кылып, индивидуализимдин жана технократизмдин кучагына улам күчтүрөөк жутулууда.

Цивилизация жана глобалдашуу али чындап бүлүндүрө элек Кыргызстанда-ак карлуу Ала-Тообузда тилекке жараша жогорудагы Баба дыйкандын жана Манас атанын айланага жарыгын чачкан берешен жаркын моралы жана руханий жоомартыгы али жалыны өчпөй “жүрөк кагып” турганына кудайга шүгүр. Манастын бүгүнкү бир чүрпөсү-мектеп окуучусу социологиялык сурамжылоого берген жообунда минтип жазат: **“Мен бай болуп, кедей-кембагалдарга жардам берүүнү каалар элем”** (“Кутбилим”, 13.12.08).

Кыргыздын жоомарт, берешен, меймандос жан дүйнө маданиятына арналган төмөнкү ыр саптарын окуп көрүнүз:

Бечарага таштап ийип жаныңды,
Бөлүшчү элең колундагы нанынды.
Сыйлачу элең мейман келсе үйүнө,
Көтөрүп чаап, эң акыркы малыңды...

Дал ушундай жаркын элдик адеп-ахлакты, бабалар наркын алып жүргөн кыргыз турмушунун дагы бир каарманына көңүл бурсак. Кыргыз эл акыны Шайлообек Дүйшеев “Агындылар” аттуу докменталдуу китебинде өзүнүн чоң энеси Канымгүл жөнүндө чоң урмат-сүйүү менен сөз кылат. Канымгүл чоң эне деген ким? Ал

колдоруна тарамышы көрүнгөн, манжалары ийрейген, өмүр бою бала-бакырам, үй-бүлөм деп күн-түн “канатын жерге чапкылаган”, мойнуна “каамыт кийип”, көртирликтин сокосун сүйрөгөн, үй-бүлөнүн гана эмес, колхоз түйшүгүнүн оор жүгүн да майышып жонуна көтөргөн, 20-30-жылдардын ак кар, көк музунун, согуш убагындагы ачарчылыктын азап-тозогунун отуна күйгөн, элеттик бир чүкөдөй болгон кара кемпир. Бирок ушул чүкөдөй болгон кемпирдин көөдөнүндө не деген укмуш жүрөк кагып турат.

Шайлообек Дүйшеев минтип эскерип жазат: **“Ошондой күндөрдүн биринде биздин үйгө күүгүм талаш бейтааныш киши келип түштү.**

-Кудайы конокмун байбиче. Жолум алыс. Атым чаалыгып калды,-деди.

Энем байкушум таш кемегесин ондоп-түзөп, далайдан бери асылбай калган кол казанын асты. Көр-жердин арасынан эликтин терисинен жасалган жаман тулубун таап, ичинен талкандын арасына “көмүлгөн” койдун карынын алып чыкты. Карындын ичинде толтура эт бар экен.

-Конок-кара келип калабы деп узун сарыга сактап жүрдүк эле, кагылайын! Дегеле ырас болбодубу, пейилинер түз экен,- деп жан-алы калбай кудундап, маңдайы жаркып кубанып, карынга каткан койдун жамбашы менен чүкөлүү жилигин, далысы менен омурткаларын сууга салды.”(“Агындылар”-74-бет)

Караңызчы, бу не деген мораль, не деген меймандостук, не деген руханий ажайып көрүнүш. Жаман кепеде жашаган кедей кемпирдин биринчи көргөн бейтааныш кудайы конокко өзү жебей, узун сарыга деп катып, сактап жүргөн аялуу тамагын тартуулап, ак көрпө жайыл болуп жатканын карачы. Чынында эле, жолоочулап баратып, аттан салам айтып кирип келген чоочун кишини кудайы конок деп, ким экенине карабай сыйлап узаткан элибиздин илгертен келаткан улуу салты бар да. Дүйнө калктарында сейрек кездешкен мындай айкөл менталитет ата-бабалар рухунун бийиктигин айгинелеп турган уникалдуу касиет. Мындай аруу касиетти кенедейинен жан дүйнөсүнө сиңирип, боюнда көтөрүп жүргөн Канымгүлдөй чоң энелерге кантип таазим этпейбиз. **“Кудай айланайын, а дегенде элге бер, андан кийин бизге бер”** деп басса-турса Кудайга жалынганынан жазбаганы, ата-бабалардын арбактарына дайыма ичинен күбүрөнүп, куран окуй жүргөнү, “а

балакетиңди алайын балам, андай кылчу эмес, жыланды да кудай жараткан, кудай аны өлтүрсүн деп жараткан эмес” деп, жыланды да аяганы, баланын көңүлү жабыркабасын, куса болуп ооруп калбасын деп, жөө-жалаңдап суу кечип, ой-кырлар менен жүрүп, 30-40 чакырым жерге өлгөн-талганда жетип, кичинекей Шайлообек жетимди бөлөк бирөөгө турмушка чыгып кеткен Нурбүбү апасына учураштырып турганы, өзүнүн пайдасын ойлобой, небереси үчүн чарк көпөлөк айланганы, өп-чап турмушта жашаса да, тиги жок, бу жок деп, кейип-кепчибегени, азга сабыр, барга топук кылып, жер-суунун амандыгын, калктын жакшылыгын тилеп жашаганы Канымгүлдүн руханиятынын артыкчылыгын, асылдыгын, парасаттуулугун күбөлөп көрсөтүп турбайбы.

Кыргыз айылдарында ушундай бир адамдар болот, алардын наамы да, мансабы да, алган медалдары да болбойт. Алардын ысымын, сүрөтүн эч бир справочниктен да, эч кандай окуу китебинен да, а түгүл, айылдын атайылап чыгарган энциклопедиясынан да таппайсың. Биз адат катары активисттерди, мансаптуу болуп өткөндөрдү, орден-медалдууларды гана каттап-чоттойбуз да. А мобереки карапайым жөнөкөй адамдар Канымгүл чоң эне сыяктуу көртирликтин ичинде жүрүп өмүрдөн өтүп кеткен жандар.(акын Шайлообек чоңойтоюн десе, Канымгүл эненин сүрөтү да калбаптыр) Бирок терең үнүлүп, байкап көрсөк, дал ушул “атак-даңксыз”, билинбеген жөнөкөй катардагы пенделер, жүздөгөн, миңдеген ак калпак карыялар жана ак элечек байбичелер не деген адамдык улуулукту, не деген асылдыкты, рухий сулуулукту, не деген тагдыр драмаларын өз боюнда көтөрүп жүрүп өткөн. Ошондой билинбеген Канымгүл өңдүү карапайым элдик адамдар көрсө, жашообуздун тузу да, тиреги да, көркү да экендигин, элдик адеп-ахлактын туткасын кармап турган ошолор экенин, алардын бу дүйнөдөн кетиши менен коомубуз руханий-нравалык жактан жоготууларга учурап, улам бөксөрүп жатканын сезебизби. Көрсө, бүгүнкү биздин руханий тамырыбыз ошол Канымгүлдөй чоң энелердин жана чоң аталардын адеп-ахлагында экен. Төмөнкү поэтикалык саптар – акыйкат саптар: **Эгер болсо менде учкуну ыймандын, жаңырыгы сенин асыл жаныңдын, өзүңөргө жанаша өскөн жылдардан, өсүп чыккан менин рух тамырым...**

Кыргызстандык Инна деген студент кыз Европанын алдыңкы деген өлкөсүндөгү бир үй-бүлөдө бир жыл аралашып жашап келип,

«Слово Кыргызстана» газетасына мына мындай фактыны келтирип жазды. Бир күнү ата-энеси жокто үйдүн кичинекей балдарын кожоюндун аялы Таранын бир тууган синдиси Джойс көз болуп карап турат. Кечинде Тара жумуштан үйүнө келип, балдарын карагандыгы үчүн синдиси Джойско акы төлөп, долларын санап берет. А синдиси болсо эжесинин эмгек акың деп бергенин табигый нерседей эле кабыл алып, кенебей гана чөнтөгүнө салып коёт. “Андан кийин да эжеси синдисине чүрпөлөрүнө көз болгондугу үчүн бир нече күн дыкаттык менен ошентип доллар төлөп жүрдү” деп жазат Инна, өз ара мамилелердин коммерциялашып кеткендигине таң калуу менен.

Биздин кыргыз чөйрөсүндө Инна жазып олтургандай жорук-жосун дегеле, илгертен болуп көргөн эмес. Кыргыз жамаатында бир туугандар түгүл, жөн эле кошуна-колондор өз ара жардамдашкандыгы, каралашкандыгы үчүн бир-биринен акча албайт. Баласын карап тургандыгы үчүн бир тууган бир тууганга акча төлөйт деген нерсе кыргыздын түшүнө да кирбейт. Биздин тоолук элибизде адамдар, жакындар, боордоштор илгертен бири-бирине агыл-төгүл мамиле менен акысыз көмөктөшүп (мисалы, бир эле “Ашар” салтын эске түшүрөлү), акчасыз арка-жөлөк болушуп, бири-бири үчүн, керек болсо кымбат, ыйык нерселерин курман чалып, жамандык-жакшылыкта чырмалыша бирге туруп, жан дүйнөнүн айкөлдүгүн, пейилдин кенендигин, өз ара алакалардын адамгерчиликтүүлүгүн, гумандуулугун айгинелеп турушат. А түгүл, бүгүнкү күндө агасы иниси үчүн, синдиси эжеси үчүн, энеси баласы үчүн, баласы апасы үчүн ооруканада трансплантация учурунда бөйрөгүн берген учурлар аз эмес. Ошон үчүн кыргыз баласына карата **“ кызыкпагын акча менен алтынга, кызыккан ал адеп-ахлак наркыңа, бекем турган адамчылык шартына”** деген залкар ыр саптары жаралган. Кыскасы, бир сөз менен айтканда, кыргыз калкынын менталитети өзүнүн күчтүү ыймандык-руханий башталмалары менен айырмаланат десек эч жаңылышпайбыз. Белгилүү окумуштуу, кыггайлык боорлошубуз Макелик Өмүрбай кыргыз социумунун өзгөчөлүгү эмнеде деген собол коюп, ага мындайча жооп берет: “Кыргыздын түсү эмнеде? Кыргыздын түсү, кыргыздын өңү – адамгерчилик. Кыргыз адамгерчилигинин ыңгайлары: өз ара көмөктөшүү, өз ара кайрылышуу, боорукерлик, сыйлашуу,

меймандостук болгон. Кыргыз бирөө келип калса уят деп, ала каптын ичиндеги унга бир жилик этин салып, сактап койгон” (“Алиби” газетасы 29.05.2013).

Тилекке каршы, буга чейин цивилизация али бузууга үлгүрбөгөн биздин дал ушундай руханий маданиятыбызды Ала-Тообузга капыстан ажыдаардай сойлоп кирип келген капиталисттик акча-товар мамилелери түбүнөн жемире баштады.

Бирок биз мындайча ойлонуп турабыз. Рыноктун катаал шартында биз кыргыздар өзүбүздүн менталитетибиздеги жогорудагыдай артыкчылык касиеттерибизди аңдап сезип, ата бабабыздан келаткан адамгерчиликтүү адеп-ахлак наркыбызды этияттап сактап, коргоп, өнүктүрүп, чет жактын прагматикалык, коммерциялык нравасын туурабай, ээрчибей, массалык маданияттын ар кандай терс таасирлерине улуттук акыл-эстин тосмолорун коё билип, стихиянын бийлигине моюн бербей, рух турмушубузду аң сезимдүүлүк менен уюштуруп, муундарыбыз үчүн улуттук платформага негизделген өзүнчө бир тарбия системасын түзүп, күрөш менен жашасак, жан дүйнө экологиябыз бузулбай, алга барар белек. Базар мамилелеринин заманында жалпы шар менен ойлонбой томолонуп кете бербей, агымга каршы сүзүп, көрсөткөн көмөгү үчүн бир тууган бир туугандан сатуулашып акча албаганга аң сезимдүү түрдө умтулуп, жан дүйнөбүздү «сөксөөл» кылып, куу чегедектей кууратып албай, кыргыздык наркыбыз менен калууну ар бир кыргыз мүдөө тутуп, өмүр сүрсөк, өз алдыбызча улуттук жүзүбүздү сактап калбайт белек. Эгерде биз капитализмдин, рынок коомунун жолуна түштүк деп эсептесек, анда Ала-Тоодо адамдык, адептик-ыймандык жүзү бар (капитализм с человеческим лицом), гуманисттик, маданий наркы терең коомду курууга милдетүүбүз.

Буржуазиялык мамилелер жана капиталисттик система илгертен бузуп бүлүндүрбөгөн, байыркы Ала-Тообузга сакталып келген жана бүгүн да көрөңгөсү жоголбогон кыргыздын жогорудагыдай жоомарт, кең пейил, коомчул, меймандостук, айкөл, адамгерчиликтүү адеп-ахлагы дүйнөнүн рухий-адептик маданиятындагы кайталангыс уникалдуу кубулуш жана мындай асыл руханиятты коргоо жана сактоо кыргыздын гана эмес, жалпы адамзаттын милдети.

3. ДОСТУК – УЛУТУБУЗДУН УЛУУ КЕНЧИ

Достук деген асыл сөз кыргыз эли үчүн эч убакта формалдуу ураан, кургак чакырык, тил учундагы кооз кеп болгон эмес. Азия мейкиндиктеринде жашаган түркүн калктардын, тайпалардын чок ортосунда, Улуу Жибек Жолунун тоомунда турган кыргыздар үчүн достук деген нерсе реалдуу маңызга ээ болгон ыйык категория.

Кыргыз калкы өзүнүн акыл-ой казынасын жана тарых тажрыйбасын эл турмушунун энциклопедиясы-“Манаска” топтогон. Белгилеп кете турган нерсе, “Манастын” рухий казынасынын дүйнөлүк улуу универсал идеялар менен ашташып тургандыгы.

Дүйнөлүк акыл-эс тирмийип тиктеп, саргара ойлонуп отуруп тапкан универсал идеялардын бири – бул жарык дүйнөдөгү бардык нерселердин өз ара чырмалышкан байланышы, өз ара шартташкандыгы жана өз ара бири-бирине багынычтуулугу, дүйнөнүн бир дене сыяктуу бүтүндүгү, бирдиктүүлүгү жөнүндөгү философия. Биздин «Манасыбыздын» түпкүрүндө да ушундай фундаменталдык идея чөгүп жатат, ал идея эпосто активдүү аракетте турат. Элибизде тээ байыртадан: «Тиричиликтин күчү-бирдикте», «Тирилик түбү-бирдик», «Бирдик болбой тирдик болбойт» деген өңдүү акылман философиянын жашап келе жаткандыгы бекеринен эмес. “Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат” – деген ой да ушул даанышмандыктын уландысы. «Манас» эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири интернационализм, достук, биримдик идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө таанымдан агып чыгат. Манас баатырдын кыргызды гана эмес, түркүн уруулардын жана этносторду бириктирген “Кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” ишмердиги дал ушундай философияга негизделет.

Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жаңдай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. “Кырк жерден келген кырк кашка, кыркынын жөнү кырк башка”- делет “Манаста”. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык,

калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Маселен, Алманбет баатыр Кытай мамлекетинин атуулу, ал чыгыштагы феодалдык деспотиянын шарттарында чындыкты, акыйкатты, адилеттүүлүктү издөөнүн ачуу драмасын жана трагедиясын баштан кечирген каарман. «Кайыңды көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, как ошо жерде болормун» - дейт Алманбет. Чындык, адилеттүүлүк кай жерде болсо, ал ошол жерде. «Башымды желөр паана жок, баркымды билер даана жок» - деп арман кылган Алманбет, акыры издеген идеалын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Өз кезегинде «издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө теңтуш эгизди», - деп ичинен тымызын Аккан досту көксөп жүргөн Манас, Алмамбеттен өзүнүн руханий эгизин көрүп, «алыскы ишти ойлогон, акылмандын бири экендигин» таанып, кучагын жайып кабыл алып, «кызыл найза желегим, кытайдан келген белегим» - деп аны менен ажырагыс дос болот.

Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ.

Ушул жерден «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашынын» эл аралык философиясы жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. Эпостун көрүнөө жаткан идеяларын гана эмес, көмүскө жаткан подтексттерин, тереңге катылган маанилик сырын, тымызын ишара кылынып, кыйытып айтылган нускаларын да окуп, чечмелей билүү зарыл.

«Көкөтөйдүн ашы» жер үстүндөгү калктардын эл аралык форумуна окшойт. Эпостун бул маанилүү бөлүгүн 1856-жылы Ысык-Көлдө биринчи болуп белгисиз жомокчунун оозунан жазып алган чыгыштын чыгаан уулу Чокан Валихановду урмат менен эскербей коё албайбыз. Ч.Валиханов «Көкөтөйдүн ашынын» калк аралык маанисин баамдаган сыяктуу.

Айтылуу бул ашка Бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Кангайдан, Кытайдан, бер жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл чакырылат. Ашка «Ар жумушка дилгирген, алтымыш түрдүү тил билген», жайма көкүл жаш Айдар «булуттуу көктүн астынан, муундуу чөптүн үстүнөн» куштай учкан Мааникер күлүктү минип, чабармандык кылат. Каркырага «кара курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган» түмөндөгөн түркүн калк чогулат. «Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, орус журту бир түркүн, ооган журту бир түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн» делет Манаста. Ашка үч жүз миң боз үй тигилет. Чыныгы эпикалык масштаб деп ушуну айтыш керек.

«Көкөтөйдүн ашында» «Жамбы атуу», «Ат чабыш», «Балбан күрөш», «Эр сайыш» сыяктуу спорт оюндары ойнолот. Жамбы атууга жыйырмага жакын калктын көзгө атар мергендери катышат. Ат чабышта түркүн журттардын эки миң күлүгү жарышка салынат. Кыскасын айтканда, «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашы» бүгүнкү замандагы дүйнөлүк олимпиаданы элестетип кетет, тагыраак айтканда, азыркы спорт оюндарынын эл аралык олимпиадасынын алгачкы прообразы өндүү. Дүйнөлүк олимпиаданын туңгуч өрнөгү эзелки кыргыз эпосунда берилген десек жаңылышпас элек.

Бирок, «Көкөтөйдүн ашынын» маани-маңызы жалгыз гана ушунда эмес. Иштин тереңдеги мааниси, тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. Дагы айталы, азыркы эл аралык тынчтык жыйындарынын жана Ассамблеялардын башаты илгери эле кыргыз жергесинде түптөлгөн экен. «Көкөтөйдүн ашын» уюштурган кенешчилердин акылман тобу «ала-тоодой эт болгон, ала көлдөй чык болгон» бул аш «акыр заман журтуна» чейин адамзат балдарына «санат-нуска» болуп калсын деген улуу мүдөөнү көздөшкөн. Чындыгында эле,

«Манас» дастаны «Көкөтөйдүн ашы» аркылуу (анын айрым койнунда котур ташы бар меймандардын айынан чыр менен аяктаганына карабастан) жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын тереңден каңкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска. Сюжеттик өзөгү кечээки жоокердик замандын баш-аягы түгөнбөгөн катаал кагылыш-кармаштарына, кандуу казаттарына, каардуу окуяларына шыкалып турса да, «Манас» акылмандыкка чулганган эпос. Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1994-жылы 5-октябрда: «Манас» эпосунун Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерди эзелки тарыхтан бери эле бириктирүүнүн жана байланыштыруунун турмуштук негизги түйүнү экендигин, эпос адамзаттын көптөгөн идеялары менен баалуулуктарын таркатууга шарт түзөөрүн, жалпы адамзаттык мурасты байытууга, эл аралык кызматташуу жана өз ара түшүнүшүү мамилесин чыңдоого кошо турган салымын эске алуу менен, 1995-жылды кыргыздын улуттук «Манас» эпосунун миң жылдыгы майрамдалчу жыл деп жарыялайт» – деп токтом чыгаргандыгын эске түшүрөлү. БУУнун Токтомунда «Манастын» мазмундук тереңдиги жана анын нарк-дөөлөттөрүнүн жалпы адамзаттык мааниси мына ушундайча баса белгиленген.

Биз кыргыздар дүйнөдө жашап келе жаткан маданияттарды, цивилизацияларды, континенттерди бири-бирине каршы койгон, бир жактуу кыймылы бар көчөгө окшогон ар кандай «фундаментализм», «Востокоцентризм», «Европоцентризм», «этноцентризм» деген сыяктуу түркүн «измдерден» оолак болуп келгенбиз. Кыргыздын жүрөгү дүйнөгө дайыма ачык. Пейили кең Каркырадай жайык, кең Алайдай кенен. Кыргыздын “эки элдин достугу миң белди ашырат” деген макалында көп маанилүү подтекст уюп жатат. Макалда башка элге тилектеш гана болбой, ошол элдин өнөрлөрүн өздөштүрүп, өзүндү күчтөндүрсөң гана миң белди ашасың деген идея бугуп жатат. Дегеле, жакшылап үнүлүп көрсөк, түпкүлүгүндө бир калктын өнөр-маданияты экинчи бир калктын маданиятына каршы келбейт. Адам кайсы гана жерде, континентте, аралда жашабасын бардык жерде адам. Ал эми адамдын жаратылышы негизинен бир. Биз бардыгыбыз адам балдарыбыз. Адамзаттын маданий өнүгүшү көп түрдүү болгону

менен ал көп түрдүүлүктүн түпкү насили бир. Дүйнөнүн маданий полифониялуулугу бирдиктүү адам жаратылышынын ар түркүн кырларынын көрүнүшү. Чын-чынында, бири-бирине карама-каршы турган Батыш жана Чыгыш деген деле жок. Болгону, Адам ата тукумдарынын маданияты плюралисттүү, дүйнөлүк бир түпкү өзөктөн чачырап чыккан түркүн бутактар бар. Демек, дүйнөдөгү маданияттардын алгоолошууларынын жана өз ара баюуларынын жактоочусу болуу толук логикалуу. Биз жалпы адамзаттын казынасындагы орток асылнарктарды, алатоолуктардын этикалык-рухий жактан өркүндөшүнө, асылданышына сүрөө боло турган универсал дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө, жергиликтүү кыртышыбызга адаптациялап сиңирүүгө, бул аркылуу өзүбүздү байытууга умтулушубуз абзел. Эгерде биз Конфуцийдин, Махатма Гандинин, Лев Толстойдун, Гетенин маданиятын, этикасы менен философиясын өздөштүрсөк утпай коёбузбу? Ал эми жер үстүндөгү түркүн маданияттардын өз ара алакасы, ар кайсы континеттердеги инновациялык жаңылыктарды өздөштүрүү көп тилдүүлүк өнөрүсүз мүмкүн эмес.

Биздин кыргыздын рух казынасында көп тилдүүлүктүн философиясы илгертен эле жашап келген. Буга улуу «Манастагы» баатыр Ажыбайдын 70 түрлүү элдин тилин билген керемет өнөрү күбө болот. Биздин жергени аралап өткөн Улуу Жибек Жолу да кыргыз баласын алыстагы узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына алып барган. Ушундай эл аралык карым-катнаш тажрыйбасынан улам кыргыз эли көп тил билүүнү — эң маанилүү турмуштук зарылдык катары аныктаган. «Манаста» көп тил билүү өнөрү жагынан жалаң Ажыбай гана эмес, эл аралык масштабдагы чабарман жаш Айдар да айырмаланат. Жаш Айдар “Манаста” “Ар жумушка дилгирген, алтымыш түрдүү тил билген, ары тилмеч, ары акын”, деп сыпатталса, Аргын кандын Ажыбай “Адамзаттын үндөшү, талайлуу Манас көкжалдын, талыкпаган тилмечи, кара чокко айдаса, калмак тилин билчүүсү, кызыл окко айдаса, кытай тилин билчүүсү, солоон, шибе эки уруу, анын тилин билчүүсү”, деп мүнөздөлөт.

«Манастагы» Ажыбай менен жаш Айдардын тил өнөрү — бул символ. Бул экөө — кыргыз калкынын көп тилдүүлүк жөнүндөгү философиясын көтөрүп жүргөн каармандар. Ал — калк аралык карым-катыштын, диалогдун символу, калктардын өнөр

казынасын өздөштүрүүнүн жол чырагы. Ажыбай менен жаш Айдардын көп тилдүүлүгү – бул бизге «Манастан» калган осуят.

«Эр достугу - эгиз, эл достугу-деңиз», «Айрылган эл – азаар, кошулган эл – озоор», «Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт» аттуу макалдар кыргыздардын эл аралык алака-катыш практикасынан жаралып жарыкка келген. Бүгүн болсо дүйнө таанылгыстай болуп өзгөрүүдө. Дүйнө көйгөйүнө айланган демографиялык "жарылуу", жер ресурстарынын азайып баратышы, экономикалык проблемалардын глобалдашуусу, ядролук согуштун коркунучу, экологиялык кыямат, эл аралык терроризм, жер бетиндеги жашоону сактап калуунун зарылдыгы калктардын, мамлекеттердин бириктешүүсүн, өз ара кол кармашкан союзун, дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары карай билүүнү, жер планетасынан башка жер жок экендигин, бүт адамзат бир кемеде бараткандыгын терең түшүнүүнү ар бир улуттун алдына курч коюп жатат. Бүгүнкү күндөгү жаңы планетардык ойлом улуттук мүдөөлөрдү жалпы адамзаттын максат - кызыкчылыктары менен тогоштуруп акыл жүгүртө билүүнү талап этет. Азыркы учур улуттук алкакка камалып, обочолонуп жашоонун заманы эмес. «Бөлүнгөндү бөрү жейт», «Жалгыз дарак токой болбойт, жалгыз таруу ботко болбойт», «Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, чаңы чыкса да даңкы чыкпайт», деп кыргыз акылмандыгы бекеринен эскерткен эмес. Бүгүнкү эл аралык турмуш диалогдун, толеранттуулуктун, консенсустун, акыл-эстүү компромисстин, кызматташтыктын, алгоолошуулардын жана тилектештиктин ийкемдүү дипломатиясына муктаж болуп отурат. Мына ушундай кырдаалда эл аралык мамилелерде диалог саясатын жүргүзүү, алыскы - жакынкы өлкөлөр менен өз ара пайдалуу жана тең укуктуу шарттарда активдүү алака-катышка өтүү, үзөңгүлөш коңшулуктун, тынчтыктын, достуктун, интернационализмдин философиясын тутунуп жашоо – Кыргызстандын коопсуздугунун жана стабилдүүлүгүнүн булагы болмокчу. Илгертен Азия менен Европанын ортосундагы көпүрө болуп келген Улуу Жибек Жолунун бүгүнкү дипломатиясы жана «Манастын» достук идеологиясы азыркы өзгөргөн дүйнөнүн татаал геосаясий кырдаалында улуттук көчтү жүгүн оодурбай, кырсыктуу бороон-чапкынга кабылгпай, кыялардан тайгылтпай, жакшылыктын түз жолу менен бакыбат келечекке алып барууга жол көрсөткөн маяк.

Кыргыз элинин ичинде маселени баарлашып чечүүнүн жолун издеген, инсан аралык, калк аралык мамилелерде кылдат, токтоо, сабырдуу боло билген, байкабай туруп баспаган, билбей туруп шашпаган, эрегишкендерди эпке келтирген, чаап айтпай, таап айткан, арканды узун таштап, татаал түйүндөрдү айлакер акылы менен чечкен, керек кезде артка чегине билип, кыйын кырдаалдарды “камырдан кыл сууругандай” жайгаштырган, журттар ортосундагы достук-ынтымакка данакер болгон тубаса элдик дипломаттар сейрек болгон эмес (Эрен Улуг, Ажыбай, Бакай, Тилекмат аке, Кыдыр Аке, Сарт аке, Курманжан датка, ж.б). Манас баатырдын жанагындай «жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген» Ажыбай жөнүндөгү төмөнкү сөзүн эске түшүрөлү: **“Айтылуу чечен Ажыбай, акылга дыйкан эреним, каңгай менен кыргызга, арага жүргөн береним, кара тилин кайраган, калк алдында сайраган, үзүлүп кетсе, улаган, чачылганды жыйнаган”**. Бүгүнкү 21-кылымда дал ушундай элчилердин, элдик дипломаттардын өрнөктөрү бизге табылгыс сабак.

Акырында, достук жөнүндө дагы бир сөздү айтып өтөлү. Достук деген бул кандайдыр бир расчётко негизделген жүрүм-турум, же болбосо тартууланган кымбат белектер, формалдуу келишим, салтанаттуу сырткы убадалар эмес. Достук – бул жүрөктөн төгүлгөн сүйүү сезими. Кыргыз поэзиясында жогорудагы Манастын досу Алманбетке арналган өзүнчө бир ыр саптары бар. Ал ырда Алманбет минтип ички жан сырын ачыкка чыгарат:

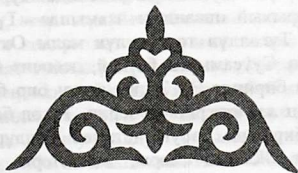
Ак калпакчан улуу кыргыз жеринин,
Уулу болуп кызмат кылдым дилимден.
Аңызына үрөн болуп көмүлүп,
Көктөп чыгып, мөмө болуп ийилгем...
Кыргыз деп да, кытай деп да жүгүргөм.
Эки калкка эркиндик деп бүлүнгөм.
Өлбөгөм мен Чоң Казатта найзадан,
Мен өлгөмүн эки эл деген сүйүүмдөн!.

Бул монологдон улам айтарыбыз, достук ширелишүүнүн негизинде дал ушул Алманбеттикиндей айкөл сүйүүнүн жатышы абзел. Ал эми достук сүйүү сезими элдин, адамдын тилин, дилин, маданиятын, жан дүйнөсүн түшүнүүдөн улам жаралат. Алманбет кыргыз элин, Манасты ич жагынан түшүнүп, өз элиндей, өз бир

тууганындай көрүп, ак калпакчан калкка агынан жарылып кызмат кылган. Өз кезегинде кыргыз калкы да, Алманбетке жүрөгүнөн балкылдап ийип, аны өз бир боор уулундай санап калган. “Чоң Казатга” Алманбет каза таап, жан досунан ажыраганда Манас: **“Кызыл болот желегим, Алманбет – кангайдан келген белегим! Кысталыш жерде керегим! Өөдө чыкса – өбөгүм, өлбөй кантип турамын, кайраным Алмам-жөлөгүм! Алтын айдар, чок болбоо, арыстаным Алмам, ала жат! Кол кармашып кеткенге, кокуй күн, Алмам, ала жат!”**- деп жаш баладай өңгүрөп ыйлаган. Манастын көз жашы өзөктөн өрттөнүп чыккан чыныгы күйүттүн көз жашы болучу. Достукту айтам десең, дал ушул кыргыз менен кытайдын кулундары – Манас менен Алманбеттин достугун айт дээр элек.

Дагы бир жолу айталы, индивидуалдуу деңгээлде дагы, этностор аралык деңгээлде дагы, эл аралык деңгээлде дагы Манас менен Алманбеттин достугу-дүйнөгө балбылдап күйгөн **ШАМЧЫРАК!**

Акырында айтарыбыз, кыргыз элинин жогорудагыдай достук ынтымак философиясы, гуманисттик менталитети, баарлашуу, диалог кура билүү өнөрү, карангыдан көз таап, капилеттен сөз таап, айрылганды эптеген, ажыраганды бириктирген асылбаа этикасы жалпы адамзатка өзүнчө бир өрнөк, өзөктүү осуят. Мындай рухий-саясий маданият, интернационалдык нарк-нуска төгөрөктүн төрт бурчунда жашаган калайык-калктар, Батыш менен Чыгыш керектей турган универсалдык дөөлөт, тутунчу идеология жана ар кандай дүйнөлүк документтин пайдубалына алтын тамгалар менен жазылчу кең десек жаңылышпаспыс.

4. ЖАМАНДЫКТЫ ЖАКШЫЛЫК МЕНЕН ЖЕҢҮҮНҮН ЭТИКАСЫ

Адамдык өз ара алака-мамилелер системасынын алкагында алып караганда, Борбордук Азиялык социумдун менталитетинде, анын ичинде кыргыз калкында да, илгертен бери бири-бирине жанаша, барабар келе жаткан эки көрүнүш бар.

Биринчиси – келип чыккан турмуштук карама-каршылыктуу, көйгөйлүү кырдаалдарда алдыга туруп калган маселелерди авторитардык өкүмдүк менен, күч колдонуп, «ормон опуза», зордук менен чечүү, жамандыктын (зло) каршылыгына жана чабуулуна «жамандыкка - жамандык», «канга - кан», «кылычка - кылыч» деген өңдүү принцип менен жооп берүү, күчтүн диктатурасына таянуу.

Экинчиси – маселени, проблемалуу түйүндөрдү тынчтык каражаттар, сабырдуу, чыдамкай мүнөз, сылык амалдар менен чечүүгө, жамандык дегенге «таш менен урганды аш менен ур», «жакшы адамдын ачуусу бар, кеги жок», «кемчилик сенден - кечирмек менден», «атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер» дегендей гумандуу айкөл мамиле-эрежени колдонуу аркылуу утушка жетишүүгө умтулуу. Бул арканды узун таштап, алысты ойлогон гумандуу менталитетке эгедер адамдар жамандыкты жамандык менен, жек көрүүнү жек көрүү менен жое албайсың, «Бирөөгө таш ыргытсаң, ал сага ок атат», «Сөөмөй менен түртсөң, муштум менен жооп аласың», «Кылычынан кан тамганды, тилинен бал тамган жеңет» деген сыяктуу ишенимге бекиген. Мына ушундай акыл даанышмандыгынан чыккан адамдык жүрүм-турумдун бир турмуштук мисалын алдыга тартууну ылайык көрөбүз.

Кечээки жакынкы эле заманда Түгөл деген бир тарыхый инсан жашап өткөн. Бүгүн Жумгал жергесинде турмушта реалдуу жашаган ошол тарыхый инсандын наамында «Түгөл – сай» деп аталган жер бар. Түгөлдүн төрт түлүк малы Окторкой, Сандык жайлоолоруна, кең Суусамырга батпай, эсепсиз болуп жайылып жатчу. Күндөрдүн биринде Эр Эшим аттуу бир белгилүү баатыр Талас тараптан көп жигиттерин жиберип, Түгөл байдын миндеген жылкыларынын бир чоң тобун четинен бөлдүрүп, өзү жакка айдаттырып кетет. Жылкычылары, жигиттери артынан кууп баралы деп жулунушса, Түгөл: «Кайгырбаңар балдарым, калганын

багып жейли, бастырып бирин барба» деп тыйып коёт. «Топук кылып Түгөл бай, кеткен малга кейибейт, канагаат карын тойгузат, калганы болот деги дейт».

Эр Эшим жигиттерине айдаттырып кеткен калың малдын артынан суроо салып, эч кимдин келбегенине бир чети таңданып, бир чети тынчсызданат да, акыры, иштин жайын билейин деп Таластан аттанып, жигиттери менен Түгөлдүн айлына келип түшөт. Жайланып олтургандан кийин Эр Эшим жылкы тийип алгандыгы жөнүндөгү чындыкты ачык айтып, эмне үчүн куугун салып, жок сурап, арттан барбагандыгын Түгөлдөн сурайт. Ошондо Түгөл мындай деп жооп берет: **“Ой Эр Эшим ханым ай, ой-тоо да менин малым ай, кайсы бирин жоктоймуң, кайгыртып азиз жанымды ай, жетишет го өмүргө, калган-каткан дүнүйөм, карышкыр жесе канчасын, кай бирине күйүгөм, сурабай бирөө мал алса, каткырып күлүп сүйүнөм, мейман келсе куштаймын, берекелүү үйүмдөн”**.

Түгөл Эр Эшимге дүнүйө, көр оокат жерге кирсин, керек болсо малымдан дагы алыңыз дегенде, Эшим ичинен катуу уялып, байдын айкөл даанышмандыгын баамдайт. Андан ары окуя мындайча уланат: Түгөл сегиз канат ак бозүйдө Эр Эшимди төгүлүп-чачылып коноктойт. Болгон сыйын көрсөтүп, анан бул аз келгенсип, акырында өтүнүч боюнча өзүнүн эң жакшы көргөн, баалаган, айланага атагы чыккан даңктуу күлүгү Шарп Куланы Эшим баатырга тартуулайт. Мейманга күлүгүн мингизип, акырын Таласка узатып коет.

Эр Эшим Түгөлгө ичинен терең ыраазы болуп, катуу ойлонгон бойдон жерине кайтат. Түгөл бай эл-жерибизди душмандардан коргоп жүргөн Эшим баатырга Шарп Куланы суратпай мурда эле берсем болмок экен, “ат эми ээсин тапты” деп, жайкалган сакалын дембе-дем сылап, айлында кала берет.

Мал-мүлктөн, көр дүнүйө-байлыктан жогору тура билип, дүйнөгө, жашоого кеңири көз караш менен караган Түгөл байдын жоомарттыгы, кең пейилдүүлүгү, жан дүйнөсүнүн, акыл-оюнун философиялык кенендиги бизди суктандырбай койбойт. Түгөлдүн «Таш менен урганды аш менен ур» деген элдик даанышмандыкты карманып, ортодо болчу кандуу кагылышууну болтурбай, Эр Эшимди күч колдонбогон жакшылык мамиле менен багындырганы жана тарбия бергени өзүнчө бир улуу сабак. Тоголок Молдо «Эр

Эшим, Түгөлдүн байлыгы» чыгармасында дегеле меймандос, кең пейил кыргыз калкынын элдик мүнөзүнө тиешелүү келген айкөлдүк касиетти, катуулукту жумшактык менен жеңген кылдаттыкты Түгөлдүн адеп-ахлак үлгүсү аркылуу өзгөчө басым коюп даназалаган.

Түгөлдүн гуманисттик сабагы бүгүнкү карама-каршылыкка, тирешүүлөргө толгон жер-жүзү үчүн, адамдардын өз ара мамилелери үчүн табылгыс нравалык өрнөк десек жаңылышпаган болор элек. Дүйнөдө тынчтыкты адамдар арасында гармонияны орнотуунун бир амалын мына ушул Жумгалдык байыркы Түгөл байдан даанышман жүрүм-турум өрнөгүнөн издөө туура болуп жүрбөсүн?

Калыгул Бай уулу элдин гуманисттик рух маданиятындагы жамандыкты жакшылык менен жеңүүнүн жогорудагыдай улуу наркын уланткан инсан болгон. Акылман инсан катары Калыгул киши баласынын жаратылышы зилинде мээримге муктаж экендигин, мээрим төгүп мамиле жасагандан улам анын ичиндеги муз эрип, ич дүйнөсү жумшарып, көңүлүнө жаз келип, жүрөгү жибий баштарын, а түгүл адам эмес, жыланды да ташка албастан сылык-сыпаа мамиле жасап, ак чачса, чакпай акырын жылып жолуна түшөрүн, турмушта кылыч кармаган катаалдыкка, орой өкүмдүккө, төбөгө камчы ойноткон залымдикке караганда, колунда «куралы жок» жанагындай рух жоомарттыгы алда канча артык экендигин терең туюнган. Калыгул мына ушундай гуманисттик ынанымын, көз караштык дөөлөтүн Ормон хандын алдында төмөндөгүдөй деп жарыялап турат:

Орой айтсаң адамга жукпайт,

Орой сөздү киши укпайт,

Сылык-сыпаа сөз жетет,

Ал мээге эмес, жүлүнгө кетет.

Түшүндүрүп жай айтсаң,

Уялып, ыраазы болуп кетет.

Түшүнгөн адамга бул жерде ийкемдүү гуманисттик курал менен таасир кылып, кишини ич жактан оң жака козголтуунун бүтүндөй бир программасы берилген. Олуя Калыгулдун ишениминде оройлукту назиктик, сылыктык, ачууну токтоолук, сабырдуулук, жек көрүүнү мээрим менен сүйүү жеңет.

Калыгулдун мындай назик этикасына Ала-Букадан чыккан улуу акын Нурмолдо Наркул уулунун адеп-ахлак идеясы да үндөш. Акындын жан дүйнөсү, акыл-эси, философиясы анын чыгармаларынан күзгүдөн көрүнгөндөй көрүнөрү ырас болсо, анда мындай мыйзамченемдүүлүк Нурмолдонун чыгармачылыгына да тиешелүү. Акындын поэзия ааламына үнүлө караганда, Нурмолдонун кишинин дегеле, жер үстүндөгү өзү өңдүү пенделерге болгон мамилеси, алар менен алака-катышы, диалогу жөнүндө, анын ой-чуңкуру тууралуу көбүрөөк акыл жүгүртүп, толгонгондугу көрүнөөгө чыгып турат. Бул чөйрөдө да таш ыргытсаң, кайра таш аласың, Тескерисинче «Аш берсең – аш аласың», «Бөлтүрүгүн уурдасаң, бөрү да өч алат», «Баарлашкан – билгенге жакшы», «Бирөөгө жамандык салганың – өзүңдү бутуңан чалганың», «Ышкырышса – ынтымак качат, ызаатташса көңүлдү ачат», «Өрдөк жеген каз байлайт», деп насыяттайт Нурмолдо, өзүнүн нускоо ырларында. Тирешкенден баарлашкан артык. Баарлашуу азыркыча айтканда, диалог – мынакей эң керектүү инструмент. Окуучу-шакирти Токмолдо өзүнүн акын-педагог устаты Нурмолдо жөнүндө мындай деп эскерет: «Жооп кайтара албай калсак, унчукпай тим койчу. Ушунун өзү башка чапкандай тиер эле. Беттен албачу, такыбачу, урушпачу. Ушинткен сайын биз окууга кызыгабыз». Нурмолдонун мына ушундай башкаларга окшобогон педагогикалык жүрүм-туруму, балдарды өз жайына эркин койгон кенендиги, инсандык маданияты үчүн шакирттери аны терең урматтаган. Кийин атынан айтышпай Нуракебиз деп эскеришкен. Нурмолдо өзүнүн чыгармаларында «жамандар орой көңүлгө, так саларын ойлончу», «сен – деген сенек сөз, сиз – деген сылык сөз», «оң келбейсиң адамга, орой болуш жаман да!» деп сылык-сыпаа этиканын зарылдыгын үгүттөп жүрүп, бу дүйнөдөн өткөн. Зордукту, оройлукту өз-ара мамилелердин эрежеси катары кабыл албагандыгы жагынан айтылуу кеменгер Сарт Аке да Нурмолдого ишенимдеш. «Мансабың, зоболон жогору болсо да, бирөөгө зор болбо, зордук-зомбулук кылба. Анын акыры залал, убал. Көмүр алоолонуп күйбөсө да, көөлөгөнгө жарайт. Зордук-зобулуктун түбү-көө. Адамдын шагын сындырып, өзүңө душман кылба. Адамды жек көрүү эч качан жакшылыкка алып барбайт. Жек көрүүнүн акыры касташууга, душмандыкка жеткирет. Адам

өзүнө душман издебесе, кекчил болбосун, кечиримдүү болсун. Элдеги: “Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер” деген макалдын өзөгү ушунда. “Жакшылык айланып кайра келет” деген кеп бекеринен эмес”- деп насыяттаган Сарт Аке (Иманов А. Мойт Аке, Сарт Аке, Тилекмат чечен.-Каракол-2009, 91-бет). Нурмолдо менен Сарт аке “Калоосун тапса кар күйөт”, “Жылуу сүйлөсө жылан ийнинен чыгат”, “Атты камчы менен эмес, жем менен айда”, “Жакшы сөз таш эритет, жаман сөз баш чиритет”, “Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу” деген эл макалдарынын нускоолору менен жашашкан.

19-кылымдын экинчи жарымында жана 20-кылымдын башында Теңир-Тоодо жашап өткөн тарыхый инсан, элдик даанышман Байзак Тооке уулу жогорудагы Түгөлдүн, Калыгулдун, Нурмолдонун гуманисттик адеп-ахлак философиясынын нугунда ойлонгон жана ошол нуктагы реалдуу жүрүм-туруму менен өзгөчөлөнгөндүгүн айтып өтөлү. Кезегинде атактуу акын Калмырза «Эрегишкен тууганды, эп кылган Байзак аманбы?» деп, Байзакка кайрылыптыр. Чынында эле, Байзак табиятынан тубаса дипломат, инсан аралык өз ара мамилелерде, жекече алакаларда абыдан кылдат, токтоо, сабырдуу боло билген, майдачылыктан өйдө көтөрүлүп, маселеге жогортон серп салып, кенен ойлонуп, туюктан жол таба билген айлакер инсан болгон. Иштин артын, келечекти ойлоп, бирөөнүн өзүнө каршы жасаган жоруктарына кечирим менен карап, айкөл чечимдерди кабыл ала билген. Буга Балыкчыдагы Шабдан катышкан чоң топко баратканда Байзактын жигиттеринин атын жыгып алып, Байзактын өзүн ызалап, тентектик кылган Көкүмбай менен Курманга жасаган мамилеси күбө. Балыкчыда чоң жыйын башталганда жаш манаптар Көкүмбай менен Курманды кектебей, Шабданга, жалпы журтка белгилүү кадыр-баркына таянып, аларды чоң топко салып, өч албай, кайра тескерисинче, эки тентекти ошол чоң топко бирин чыбык кыркарга, экинчисин катчылыкка шайлаттырып, көтөрмөлөгөндүгү көпчүлүктү таң калтырган. «Жакшылыкка жакшылык ар кишинин иши, жамандыкка жакшылык эр кишинин иши» деген ушул эмеспи. Көкүмбай менен Курман Байзактын мындай айкөлдүгүнө ооздору ачылып, жасаган жоруктарына катуу уялышып, андан кийин Байзакты дайыма урматташып, өмүр бою сыйлап жүрүшкөн. Байзактын жүрүм-турумунда мындай мисалдар арбын. Турмуштук

көйгөйлүү түйүндөрдү, өз ара мамилелердеги карама-каршылыктуу, проблемалуу кырдаалдарды сылык амалдар, тынчтык каражаттар менен жайгаштыра жана чече билген аярлыгын, айлана-чөйрөгө, жамаатка таалим-тарбия боло турган адамдык айырмалуу касиетин, айкөлдүгүн көрүп-билип ынангандыгынан улам атактуу Куйручук Байзакты **“Кара-Ойдогу карк алтын, бүт кыргызга баркы алтын”** деп мүнөздөгөн.

Жүрүп келе жаткан кептин нугунда кайрадан Калыгул Бай уулуна кайрылалы. Акын-философ Ормон ханга дагы мындай деп кеңешин берет: «Көп казакка аттанба, казактын малын аласың, как талаада каласың». Бул накылдын ичинде бирөөгө ак жеринен тийишип, азапка калтырсаң, анын кезеги айланып кайра өзүңө келет, кыянаттык кыянаттыкты жаратат, казактын малын алып туйтунсаң, анын ичинде кек калат, мунун айынан араздашуу, душмандашуу көбөйөт, зордуктун түбү – кордук деген акыл кенчи уютулган. **«Көп кыйнаба кулуңду, угуп жүргүн мунумду, кезек келип калбасын, кегин кокус албасын. Күркүрөгөн Каранар, күчү пилге барабар, кара чымын таласа, талаага баспай тартынаар»**-дейт Калыгул, Ормон ханга айткан дагы бир насаатында. Даанышмандын ишарасынан туюлуп тургандай, пендеге күч менен ыдык көрсөтүп кыйноо, коркутуп сесин алуу жолу менен аны тарбиялап оң жолго сала албайсың, кайра анын каршылыгын күчөтөсүң, күркүрөп күчкө таянган «Каранардын» зордугу жамандыкты кара чымындай көбөйтөөр. «Каранардын» өзү кайра «кара чымындын» - жамандыктын талоонунда калаар. Мына ушундай ишениминен улам Калыгул тарыхта белгилүү Ормон хандын өлүмүнөн улам келип чыккан кыргыздын эки чоң уруусунун ортосундагы жаңжалды тынчтык жол менен, жарашуунун, жакшылыктын жолу менен чечүүнү сунуштап, көп аракет кылган. Бирок тилекке каршы кара күчтүн «канга - кан» деген эрежеден кайтпай туруп алганы жамандыкты, азап-тозокту Калыгул айткандай, кара чымындай көбөйткөнү бизге белгилүү. «Жакшы болсоң жердей бол, баарын чыдап көтөргөн, таза болсоң суудай бол, жаманды жууп кетирген»- Калыгулдун бул сөздөрү жогорудагыдай айкөл этиканын жашашы үчүн жердей чыдамкай, ноюбас калбаат, көтөрүмдүү, жаман ниеттерди суудай таза пейил менен агарткан асыл касиеттин зарылдыгын каңкуулайт. Жамандыкка кечиримдүүлүк алсыздыктын белгиси эмес,

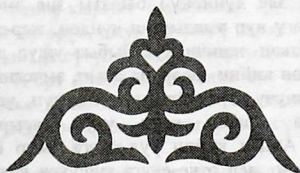
тескерисинче, рух кубаттулугунун жана акыл-эс саламатчылыгынын айгинеси.

Кыргыздын гуманисттик этикалык акыл-эсинин тереңдиги жана аярлыгы кээде ушунчалык, ал адамдар мамилелеринин кылдат жактарын гана эмес, айбандардын дүйнөсүн да жер тыңшаар Маамыттай тыңшап турат. Бул жагынан Ысык-Көлдүк айтылуу Мойт Акенин караңкыны көзөп өтүп, түпкүрдү жарык кылгандай көрөгөч, көсөм сөзүн, адамгерчиликке сугарылган ажайып рухий парасатын алдыга жайбай өтгү мүмкүн эмес. Мойт Акени тыңшайлы: “Саяпкери жарашса, күлүккө канат бүткөндөй болот. Мыкты саяпкер күлүктүн табын гана билбестен, күлүктүн көөнүн да табат. Анын эч жерине керт кетирбестен, ичи-тышына кир жугузбастан, күлүк менен кадимкидей баарлашып, кирпичин, жүнүн, туягын, жал-куйругун карап, ысык-суук аралатпай, алданкүчтөн тайгылтпай, сылап-сыйпап, астейдил барктап-баптап асырайт. Өз тарабынан күлүк да муну сезет, туят. Жылкы жаныбар акылдуу эмеспи. Мына ушунун өзү күлүк менен саяпкердин сүйлөшүүсү болот, өз ара көңүл табышкан саяпкер менен күлүк бири-биринин шагын сындырбайт. Саяпкердин зоболосун көтөрүп, табына келген күлүк көкүлүн желге сапырып, эл көзүнө көрүнүп, көрктүү кенен арыш таштайт. Эгерим, кандайдыр бир себеп менен күлүктүн шамы күйбөй, бактысы ачылбай, мөөрөй алып бере албай калган шартта да, анын шагын сындырбоо керек. Демейде адам муну байкабаганы менен, жылкы жаныбар ээси менен кабарлашып турат. Ошондуктан жылкыны эч качан башка чаптоо керек. Өзгөчө күлүктү башка чапса, анын касиети кайтат, көңүлү сууйт. Ээсине таарынган күлүк, кандай табы келип турса да, чечилип тер төгүп чуркабай коюшу мүмкүн”. Мойт Акенин бул сөздөрү эмне деген укмуш сөздөр, не деген акыл керемети! Көрсө, күлүктү күлүк кылган нерсе, ага берилген жем-чөп, толтура тоют эмес, саяпкердин аёлуу адамгерчилиги, сылап-сыйпаган сылык мамилеси экен. Жарыктык жылкыны күлүк кылган саяпкердин мээриминен экен. Бул өзүнчө эле бир ачылышка тете сөз го. Айбанаттын сырын, жан дүйнөсүн түшүнгөн адам асылдыгы. Мойт Акенин бул алтындай акыл асылкечтиги кыргыз рухунун гуманизминин тереңдерди жиреп өсүп отургандыгынын дагы бир улук көрүнүшү.

Кыргызда “бирөөнө урмат-сый тартууласаң, өзүң да урмат-сый көрөсүң” деген илгертен келе жаткан накыл бар. Ушул накылдын уркун улаган улуу ойлорду, идеяларды жана реалдуу жүрүм-турум өрнөктөрүн жогоруда көрдүк.

Мойт Акенин азыркы сөзүн эске алып айтсак, жан дүйнөдөн нур төккөн мээрим жана акыл айласы менен жылкыны гана эмес, адам баласын да “күлүк” кылып гүлдөтүп, мөөрөй алууга болот. Күн сыяктуу чачырап тийсең, каршындагы пенде гүл сыяктуу бажырайып ачылат. Жылуу сөз, назик мамиле, кечиримдүү алака камчы менен качырган катаалдыкка, оройлукка, осолдукка – альтернатива. Катууну жумшак менен алуу, жамандыкты жакшылык менен жеңүү ак калпак калктын менталитетинин ак жаркын жагын айгинелеген асылбаа касиет.

Жыйынтыктап айтканда, өйдөтөгү Түгөлдүн, Калыгулдун, Нурмолдонун, Байзактын, Мойт Акенин этикалык гуманисттик даанышмандыгы Лев Толстой менен Махатма Ганди сыяктуу дүйнөлүк улуу ойчулдардын карышкырга каршы карышкырдын методу менен күрөшүү – акырындап отуруп адамдын өзүнүн карышкырга айланышына алып келе тургандыгы, жамандыкты кара күч менен эмес, балта, мылтык, пушка, түрмө, кылыч менен эмес, сылык, жумшак, назик, гумандуу амалдар менен, жакшылык менен жеңүү жөнүндөгү айтылуу моралдык философиясы менен түздөнтүз үндөшүп турат. Бүгүнкү күндө жер бетине үгүттөлүп жаткан «зордуксуздук философиясын» (философия ненасилия), «зордук-зомбулуксуз дүйнөнү түзүү» аттуу глобалдык тынчтык кыймылын эске алсак, мындай дүйнөлүк деңгээлдеги нравалык философия биздин жергиликтүү улуттук кыртышыбызда да узактан бери жашап келаткандыгы сыймыктуу.

5. КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ЭНЕНИН БИЙИК ЖАНА БИЙИК СТАТУСУ

Л.Н.Гумилевдун эзелки доордо түрк калктарында **эне** деген бийик катары өтө бийик баалангандыгы, уул-кыздар ата-энеге бет келгенде, адегенде энесине жүгүнүп салам берип, андан кийин атасы менен учураша тургандыгы жөнүндө даңаза кылып жазган. Түрк дүйнөсүндөгү эненин ошондой бийик зоболосунун чындык экенин кыргыз турмушу ырастайт. Енисейдеги байыркы Барсбектин эстелигиндеги жазуу адегенде эле **«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем»!** деген сөздөр менен башталат. Алтын-Көлдөгү эзелки кыргыз элчиси Эрен Улугка арналган таш эстеликтеги жазуу да **«Он ай көтөрдү энем. Уул туулдум»** деген сөздөр менен ачылат. Адамдын тагдырына чекит койгон мүрзөдөгү чегилген сөз, эң биринчи эне жөнүндө болуп отурат. Бул эмне дегендикти билдирет? Жакшылап аңдасак, бул – сен чоңоюп эр жетип, төбөң көккө тийип, канчалык көкөлөп өспө, канчалык атак-даңка жетип зор болбо, баары бир сенин башатың, башталышың энеде деген акылгөй ой. Сен адегенде эненин курсагында түйүлгөнсүң, эненин канынан «баланын үйүндө» сенин денең, жаның «каймактаган». Түйүлдүк түйшүгүн тартып, жаныңды жаратып кыйналган, он ай көтөрүп, омурткасы сыздаган – эне! Барсбек менен Эрен Улугдун эстелигиндеги жазууда дал ушул улуу башталышты терең түшүнгөн даанышмандык уюп жатат. **«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем», «Он ай көтөрдү энем»** деп, энелик улуу түйшүктү атайы басым коюп белгилеп, жан жаратып, өмүр ыроолоп, жарыкка алып келген энелик өйкөл мээримге таазим кылып, аны өлбөс-өчпөс кылып даңазалап, ташка чегип жатат го. Чын эле дүйнөнүн башаты эне эмеспи. Төбөбүздөгү теңирден, көктөгү нур жаадырган күндөн, жер-энебизден кийинки эле жан жараткан экинчи кудайыбыз ушул эне го. **«Ыңаалап»** жерге түшкөндөн кийин бооруна алып, эмчегин эмизип, ак сүтүн берип торолтконучу, түн уйкусун үч бөлүп, үстүңдө көпөлөктөй айланып, кара жанын карч уруп, асырап-багып бутуңа тургузканычы. Андан кийин уул-кызга өмүр бою эненин жаны курман. Балдарым деп отко-сууга түшүүгө даяр. Биздин илгерки ата-бабалар эненин мына ушундай айтып бүткүс улуу касиетин, өзгөчө табиятын, бөтөнчө мээнет-кызматын акылмандык менен

андап туянгандыктарынан улам, өздөрүн апанын алдында түбөлүк милдеткер, өмүр бою карыздар сезишип, а түгүл ажал жетип, күн бүтүп, акыркы сапарга кетип жатып да, эненин ыйык ысымын оозанууну парзым деп эсептешкен. Барсбектин эстелигиндеги жазуунун жанагитип эне жөнүндөгү сөз менен башталып жатышынын төркүнү, сыры мына ушул жакта жатат.

Орхон-Энесай таштарында чагылдырылган энеге карата мамиленин көрүнүштөрүнөн улам байыркы кыргыз тукумдарынын акыл-ой жана жан дүйнө маданиятынын жогору болгондугун баамдоого болот. Буга эл ичинде илгертен жашап келе жаткан төмөнкү макалдар жана накылдар да күбө: «Эне сүйүүсү күн шооласы сыяктуу болот», «Алтын-күмүштүн эскиси болбойт, ата-эненин баасы болбойт», «Дөөлөтүң – ата-эңең» «Эне баскан жөжө өлбөйт» «Эне – соолбос булак». Ушул жерден баса белгилей турган нерсе, дегеле, кыргыз көчмөн цивилизациясы эненин статусун эң бийик чокуга койгондугу менен бөтөнчөлөнөт. Эненин кыргыздагы эң жогорку руханий статусун «Манас» эпосу да ырастайт. Эне – Манас баатыр үчүн да ыйык. Таласта ажонун тагында отурган Манас өзүнүн Алманбет баатыр менен болгон достук шертин энеси Чыйырдынын ак сүтү менен бекемдейт. Достугубуз бузулгус, айрылгыс, түбөлүктүү болсун деп, ант кылышып, биринчи болуп Манас, андан кийин Алманбет Чыйырды эненин эмчегин эмишет. Мунун өзү достуктун шертин бузсак, эненин ак сүтү урсун деген сөз. Демек, Манас үчүн чынында эле энеден ашкан ыйык нерсе жок.

Энеге карата болгон моралдык-философиялык көз караштын жана сый-урматтын салты те байыркы Манастын, Барсбектин доорунан бери карай уланып, элдик тарбиянын күчү менен улам кийинки тукумдардын рухуна сиңирилип келген. Энеге болгон бийик ыймандык сезим кыргыз баласынын «рухий генинде» бар. Мен үчүн тогуз ай көтөрүп, омуртка-сөөгү сыздап, ымыркайымдан ысык-суугума чыдап, ак сүтүн эмизип, мээримин төгүп баккан энем баарынан кымбат” (Сарт Аке). Сарт Акенин бул сөзүнөн улам улуу акын Токтогул эске түшөт. Токтогул Сатылгановдун өз энеси Бурмага болгон уулдук мээрим–ызааты, урмат-сүйүүсү өзүнчө бир унутулгус сабак.

Алыскы Сибирде орус падышачылыгынын каторгалык түрмөсүндө жүргөн кезинде акындын басса-турса санааркап энесин

эстегенине күбө болобуз. «Туткун ырларында» Токтогулдун эки сөзүнүн бири эле апасы жөнүндө. («Армандуу энем жүргөндүр, «Ардагым!»-деп жол карап». «Сагынып ырдайм ар күнү, көтөрүп баккан апамы». «Бурулуп барар бекемин, мундуу болгон апам»). Түрмөдөн качып чыгып, эл-жерин издеп жөнөгөндө да, биринчи эле эстегени энеси: «**Алты аркар жылдыз батканча, алты айланып эмизген, айланайын апакем, ак сүтүңдү сагындым!..**» «Каны калып бир кашык, эти калып көк жашык» туулган жери Кетментөбөгө эптеп жеткен кезде да, акындын алгач оозанганы энекеси: «**Алдейлеп мени чоңойткон, апакем аман барсыңбы?**». Бир боор уулдун табигый сезиминен башка да, Токтогулдун энесине болгон урматынын негизинде чоң адамдык акыл даанышмандыгы жатат. Бул даанышмандык – «алты аркар жылдыз батканча, алты айланып ак сүтүн эмизип, алпештеп багып асырап, адам кылып, бутуна тургузган асыл эненин эмгегинин ыйыктыгын жана улуулугун ичтен терең туюнуу билгилиги («**Балапандай баккансың, ак сүтүңдү эмизип, бооруңа басып жаткансың, алпештедиң апаке, адам кылдың асырап**»... «**Кош апаке!**» ырынан). Мына ушул ак сүтүн эмизген эненин улуу ыйык эмгегин актоону Токтогул биринчи ыйык парзым деп сезет. Апанын ак сүтүн актабай бу дүйнөдөн кетүү эң кечиримсиз иш. Буту-колунда кишен шалдырап , бүргөгө таланып, түрмөдө отуруп, бир түнү Токтогул азаптан кутулуш үчүн жанын кыйгысы келет. «**Арманыңды чеч эне, ак сүтүңдү кеч, эне!**»-деп энесине жалбарып, көз жашын төгөт. Бул жерде уул Токтогул өзүнүн өлүп калышынан коркпостон, элден мурун энесинин алдындагы карызынан кутулбай өлүп калуудан коркуп отурат. Ошон үчүн «**Ак сүтүңдү кеч, эне!**»- деп апасынан өтүнөт. Эгер оюнда апасы ак сүтүмдү кечтим десе, анда шордуу туткун акын абийири менен тынч өлүп кете бермек. Түрмөдөгү мындай жүрүм-турумунан Токтогул акындын уулдук адеп-ыйманынын аруулугу, Кетментөбөнүн булагындай тазалыгы даана туюлуп жатат. Ал эми айдоодон кайтып келген кезинде Токтогулду биринчи иретте, эненин карызынан кутулуу мүмкүндүгү ачылгандыгы кубандырат: «**Айланып келдим алыстан, актоого ак сүт карызды**». Эне деген – ыйык. Анын ак сүтүн актоо, эненин карызынан кутулуу – уулдун адамдык парзы, өмүрлүк мүдөөсү. Энени төбөгө көтөрүп урматтоо – бардык пенделер үчүн бузбай,

аттабай турган адеп-ахлактык мыйзам. Токтогулдун эне жөнүндөгү кан-жанына, акыл-эсине сиңген этикалык кемеңгерлиги ушундай. Тоо булбулунун мындай адамкерчиликтүү, гуманисттик адеп-ахлагы кыргыз калкынын илгертен уланып келе жаткан энени эң бийик санаган элдик рух салтынын символу.

Эгерде эненин ким экендигин дагы бир жолу терең билгибиз келсе, анда акын Шайлообек Дүйшеевдин “Агындылар” аттуу китеби менен таанышканыбыз абзел дээр элек. Ш.Дүйшеев аталган китебинде Канымгүл кемпирдин Улуу Ата Мекендик согуштан кайтпай калган Ормо деген уулун күтүп, жаны жай албай, ичинен түтөп, өрттөнүп күйүп турган кебетесин художниктин реалистик чынчылдыгы менен тартып берген. Канымгүл апанын айылдын үстүндөгү талаадан “түшүрүп ийип топчусун издеп аткансып, боз үйдүн ордундай жерди кайта-кайта айланып, кайта-кайта тегеренип” уулунун согушка кетип жатып акыркы жолу буту баскан жерди издеп жатканын, ошол жердеги уулу жөлөнгөн ташты сылап-сыйпап отурганын, таштын чеке белиндеги чөп-чарды аярлап тазалап жатканын, кудайлап салган төлгөсүн, “балекетинди алайын Шакенбай, балам аман-соо жүрүптүр, күзү менен келип калчудай өңдөнөт” деген жүрөктүн түпкүрүнөн атып чыккан саргайган сагынычтуу сөздөрүн, чүрпөсүнүн таманы тийген жердин топурагынан алып, түйүнчөгүнө түйгөнүн, согуштун басылганына далай жыл болсо да, 50-жылдардын ортосунда апасын күткөн жаш баладай жол карап, кара козусун түлөөгө байлап, кудайлап турганын көрсөткөн Ш.Дүйшеевдин документалдуу баянынан улам бу жарыкчылыкта ЭНЕ деген ким экендигин дагы бир жолу таң кала, жүрөгүбүздү сыздатып, тереңден сезип-туябыз. Эненин ушундай касиетин сезип-туйганынан улам даанышман Сарт Аке өз учурунда: “Адам баласы канчалык ак, эне сүтүндөй таза, Аллах-тааланын жолунан чыкпай адал эмгеги менен тер төгүп жашаса да, бу жалганда пенделик бардык милдетин түз аткарса да, эненин эмгегинен, энеге болгон парзынан кутула албайт. Эне өмүрдө эч нерсе менен алмаштырбай турган нерсе! Бул – дүйнөдө баасы жок, баа коюуга мүмкүн болбогон нерсе”-деп айтса керек.

Энени Манас атадай, Токтогулдай, Сарт Акедей ыйык көрүү, анын ак сүтүн актоого бардык күчү менен умтулуу-ар бир кыргыз баласынын адамдык парзы, асыл мүдөөсү болуп келген. Бүгүнкү капиталисттик рынок мамилелердин кырдаалында өлкөбүз

моралдык кризиске кабылып, жан кейиткен терс көрүнүштөр кездешип жатса да, ата-энени пир тутуп, урматтоо адеби, ыймандык салты бүгүнкү тукумдарда уланууда. Мисал иретинде Евразия жылдызы Гүлжигит Калык уулунун сөзүнө кулак түрөлү: «Албетте, ата-эненин эмгегин ар бир бала жогору баалаш керек. Мен дагы тапкан табылгам, жеткен ийгилигим баардыгы ата-энеме гана таандык деп эсептейм. «Евразия жылдызы» долбоорунан жеңген сыйлыгымды толугу менен ата-энемдин колуна тапшыргам. Себеби, бул алардын сыйлыгы. Мени ушул жарык дүйнөгө алып келгени, татыктуу тарбия бергени эле канча мээнет. Ушул сыйлык менен ата-энемдин милдетинен кутулдум деп айта албайм. Өмүр бою кызматымды кылып, ийгилигимди бөлүшсөм дагы энемдин ак сүтүн актай албайт чыгаармын» («Жаңы ордо» гезити, 2012-жыл, 18-май). Манастын урпагы деп дал ушул Гүлжигитти айтыш керек. Ал эми 2014-жылы октябрда дүйнө биринчилиги үчүн самбо боюнча Түштүк Кореяда өткөн эл аралык спорттук мелдеште алтын медал алып, биринчи байгени жеңип, чемпион болгон 18 жашар Тилек Аманкулов кабарчынын: “күрөшүп жатканда биринчи эле оюңа эмне келди” деген суроосуна, “**жеңилип калсам, апама эмне дейм? деген тынчсыздануу пайда болду**” деп жооп берип отурат (“Кут билим”-24.10.2014). Демек, кыргыз менталитетинде эне деген улуу түшүнүк мурдагыдай эле ыйык саналып, уулдун ар-намысынын чен-өлчөмү катары жашоосун улантууда. Буга кыргыз поэзиясындагы соңку кезде жаралган төмөндөгү элегиялык маанайдагы сагынычтуу, армандуу, муңайымдуу ыр саптары да күбө өтүп турат:

Сени да тооруп бир күн ташбоор ажал,
Аргасыз балдарыңдан бөлүнгөнсүң.
Бирок да ордуң апа, бейитте эмес,
Түбөлүк менин куттуу төрүмдөсүң.
Чын сырым, сени жерге бербегемин,
Апаке, жүрөгүмө көмүлгөнсүң!...

Эне менен ата эгиз түшүнүктөр. Кыргыз социумунун ичинде бул түшүнүктөр эч убакта бири-биринен ажыратылып каралбайт. Кыргызда эне менен катар эле **Ата** түшүнүгүнүн статусу да өтө жогору. Буга кыргыз элинин «**Ата – алтын түркүк**», «**Ата – аскалуу зоо**», «**Ата арбагы – ыйык**», «**Атанын сөзү – акылдын көзү**», «**Ата – өчпөс чырак**, **Эне – соолбос булак**» деген

макалдары күбө. Кыргыздын түшүнүгүндө бала атанын руханиятынын уландысы, мурасчысы. Уул-кыз үчүн ата – тутуна турган тутка, кармана турган туу.

Азыркы глобалдашуу заманында коомдо антисоциалдык, деструктивдик жорук-жосун, жүрүм-турум арбып, адамзат адеп-ахлак кризисине дуушарланып турган чакта тарбия-таалим системасы адамды арууланта турган моралдык үлгү-моделди көшөрүп издеп жатат. XXI кылымдын жана келечектин адамы кандай болуш керек дегенде, биз минтип айткыбыз келет: XXI кылымдын адамы кыргыздардагыдай **эне менен атаны** пир тутуп, терең урматтаган инсан болуш керек. Ушул улуу адамдык асыл касиетсиз инсанды, ал канчалык билимдүү болсо да, айга, космоско учса да, баари бир адам болду деп айтышыбыз мүмкүн эмес. Ата-энесине чүйлүсү менен карап, аркасын салган, апасынын ак сүтүн унуткан киши, ал болгону кош аяктуу социалдык макулук. Эне-атага болгон сый-урмат, ак жаркын мамиле, аларга өзүн түбөлүк карыздар сезип жашоо-бул адам болуунун чен өлчөмү. Адам болуунун кыргызча МОДЕЛИ. Мындай адеп-ахлак дүйнөлүк этиканын казынасынын алтын кенчи.

Акырында, корутундуга келели. Улуу акын Нурмолдо «**Асты бир киши жарыбайт, сыйынары болбосо**» дейт. Туура айтылган ой. Эгерде кишинин ыйык көрүп, сыйынган нерсеси болбосо, ал жер менен жер болуп, «боортоктоп сойлогон» макулукка айланары да чын. Те байыркы Манас заманынан, Орхон-Энесай доорунан бери карай кыргыз элинин сыйынар нерсеси болуп келгенин, кыргыз баласы эне-атаны туу тутуп жашаганын көрдүк. Кыргыз ошол үчүн кыргыз. Эне менен атаны урматтоосуз – кыргыз жок, керек болсо. Бул салт, бул сыйынар дөөлөт – кыргыздын руханий цивилизациясынын улуу көрсөткүчү, улутубуздун уңгулуу наркы. Биз, педагогдор, өсүп жаткан муундарыбызды ушул рух цивилизациябыздын салтында, айкөл Манас атабыздын эне менен атага сыйынган улуу адептик-ыймандык дөөлөтүнүн үлгүсүндө тарбиялоого тийишпиз.

6. ЭЛДИК КОЛОМТОДОГУ ЭМГЕК ИДЕОЛОГИЯСЫ

Тоталитардык системанын доорунда биздин жарандардын көбүндө бир көнүмүш адаттын калыптанганы ырас эле. Бул-тыштан келген идеаларга, жогортон түшүрүлгөн көрсөтмөлөргө, империялык борбордо даярдалган белен стандарттарга ориентация жасоо. Коммунист кыргыз өз жергесинде өз алдынча чыгармачыл сочинение жазганга эмес, Кремль тараптан чыккан диктовка менен “диктант” жазганга көбүрөөк ык алган болучу. Бүгүнкү күндө кээ бир ак калпакчан атуулдардын кыргыздар эмгекчилдиктин өрнөгүн кытайлардан, япондордон, немистерден же дунган, корейлерден үйрөнүшү зарыл деп газеталарга жазышкандарына, телеэкрандан сүйлөгөндөрүнө күбөбүз. Мындай ойлор биздин чөйрөдөгү чет жактагы белен үлгүлөргө механикалык түрдө түздөнүп көнгөн адаттын инерциясы деп ойлойбуз. А чындыгында, кыргыздын өзүнүн улуттук коломтосунда алтынга алмашкыс ажайып кенч-дөөлөттөр, эмгек, эмгекчилдик, мээнеткечтик жөнүндө “сакадай бою сары алтын” асыл нарктар, эң сонун элдик тажырыйба, тарых-таржымал, сабак-нускалар уюп жатат. Мына, улутубуздун улуу мурасы-“Манаска” карайлы.

Кытай-калмак ханы баскынчы Алоокенин кандуу алааматынын айынан Ала-Тоодон зордук менен ажыратылып, кул, туткун катары, ач-жылаңач, азып-тозуп Алтайга сүрүлүп келген кыргыздар “Алдыга салса ак жолтой, сүйлөгөнү-жарыя, калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя” Акбалтанын айланасына баш кошкон. Дагы айталы, “Колу артына байланып, кой ордуна айдалып” карып болуп, не кыларын билбей, айласы куруп турган элге кайрылып, Акбалта: “**Медер кылып жүрүүчү, белгилүү кыргыз элиң жок, керүүгө тиккен багың жок, керсейип жүрөр чагың жок, талаага тиккен багың жок, дардайып жатар чагың жок, эмгек кыл балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу, жан аябай турушуп, аябай жанды багалы, кар жер менен урушуп**”-деп жалындуу чакырык таштап, арып-азган боордошторунун аман калышын дыйканчылык кылуудан көрүп, көпчүлүктү артынан ээрчитип, аларды өлбөй тирүү калуу өздөрүнүн колунда экендигине ишендирип, “**кара жер менен урушууну**” (дыйканчылык ишин)

чечкиндүү түрдө уюштурат. Акбалтанын демилгесин Ороздунун уулу Жакып: **“азып келген кыргыздар, Акбалта тилин алалы, агызып терди маңдайдан, аштыкты менен салалы, кайгынын баарын коёлу, кара жерди биз быйыл, кетмендеп жатып оёлу”** – деп катуу колдойт. Бир сөз менен айтканда, кыргыздар түн уйкусун, күн тынымын билбей, өмүр же өлүм деп “төбөсү менен жер казган” өжөр эмгек-мээнеттин натыйжасында ачкачылыктан, жакырчылыктан чыгышып, акыры экономикалык жактан бутуна турушуп, өздөрүн өздөрү сактап калууга жетишишет. Ороздунун уулу Жакып кырк миң жылкы күтүүгө, сандыгын сары алтынга толтурууга үлгүрөт. Мына ошентип, кыргыздар Алтайда ченде жок күжүрмөндүүлүк жана өжөрлүк менен кара жерден ырыскы, бактаалай табуунун өрнөгүн көрсөтөт.

Алтайдагы кыргыздардын өжөр эмгегинин натыйжасы жөнүндө Эл мугалими Бектур Исаков төмөндөгүдөй оюн ортого салат: «Ошентип Акбалтанын акылы аркылуу кыргыздар байып калышты. Ал эми мындай бакыбат, бардар, бай болуудан эмнени андап билүүгө болот? Төмөндөгүлөргө серп салыңыз: **1. Кара калмак, манжуу журтка тең ата болуп жашай алат дегендик. 2. Кырк үйлүү журт чогуу-чаран жашап, тилин, салт-санаасын, ырым-жырымын өз алдынча жүргүзө алат дегендик. 3. Башка эл-журт менен алыш-бериш, ар кандай мамиле жүргүзүүгө кудурети жетет дегендик. 4. Бир топ кыйынчылыктарды материалдык байлыктын күчү менен жеңип кете алат дегендик. 5. Күндөлүк турмушу үчүн гана эмес, келечектеги укум-тукум үчүн кам көрө алууга мүмкүнчүлүгү бар дегендик.** Демек, кыргыздар акыл, ал аркылуу адал мээнет менен байлык топтоонун аркасында кара калмак, манжуу журтка сиңип кетпей, өзүнүн улуттук ажарын, табигый түр өзгөчөлүктөрүн сактап калышкан» (Б.Исаков. Кыргыздар элдигин кантип сактап калган? – Бишкек, «Учкун», 2006, 16-17-беттер).

Алтайдагы кыргыздардын тагдыр кылдын кырында кылтылдап турганда, оор кризистен кантип чыкканы бүгүнкү биздин тукумдарыбызга орчундуу сабак. Жанагындай, кээ бир ак калпакчан атуулдардын кыргыздар эмгекчилдиктин өрнөгүн япондордон, же дунган, корейлерден алуу зарыл деген компетентсиз ойлоруна карата биз, тескерисинче, азыркы кыргыз жарандарына эмгекчилдиктин, күн-түн тынбаган мээнеттин

үлгүсүн дал ушул «Манастан» алуу керек деп айтаар элек. Алтайдагы кыргыздардын мээнеткечтиги, керек болсо, япондорго деле сабак. Экономикалык жактан онолуш үчүн өрнөк-үлгүнү башка жактардан эмес, өз бир боор кыртышындан издегенин, алганың эп, өз рухий мурасыңдын философиясын терең үйрөнгөнүң жөн дегибиз бар. «Манаста» кыргыз жери – Ала-Тоо **“береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс-кен экен”**, - деп мүнөздөлөт. Бирок айта турган нерсе, албетте, ушул жерди адам жөн эле конуштаса эле, жердесе эле ал өзүнөн өзү ырыска тунуп, бай болуп калбас. “Манастын” көркөмдүк-образдык логикасынан ушул жерди барктап-баалап, кадырына жетип, чекеден тер агызган ак эмгек менен бул жерди кетмендеп иштетип, өйдөтөгү Алтайга ооп барган кыргыздарчылап Ала-Тоодо “төбөсү менен жер казып”, түйшүктөнсө гана адам ырыс-кешикке, түгөнбөс береке-байлыкка ээ болмок деген идея чыгып турат. А азыр эгемендүүлүктүн учурунда болсо, минтүүнүн ордуна “жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы” делген берекелүү асыл жерибизди таштап, оңой табылчу оокат издеп, бакытты башка жактан табам деп, чоочун жактарга тентип кетип жатышкан кыргыз жарандарынын тагдыры таң калычтуу да, аянычтуу да, өкүнүчтүү да. Ошол эле учурда мына бу катарыбыздагы дунган туугандар эч жакка жер которуп кетпей эле, дыйканчылык мээнети менен бакытты кыргыз жеринен таап жатышат го.

“Манастагы” **“эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат”** деген корутундудан улам ата-бабаларыбыз эмгек деген нерсени материалдык молчулуктун, татыктуу, таалайлуу жашоонун улуу куралы катары карагандыгын туябыз. Жокчулук, кедейлик кендирди кесет, канатыңды жайылтпайт, уучунду узартпайт. Ошон үчүн илгеркилер «Манастын» осуяттарынын духунда “Жоктун жону катуу”, “Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет”, “Ач киши урушчаак, арык кой тырышчаак”, “Өрүш малдуу - дасторкон майлуу” “Даны жоктун - наны жок, наны жоктун - жаны жок”, деп жакырчылыкты жамандык катары санаган накылдарды бизге калтырган. Ушундан улам элибиз “Ачтын аңы жүрбөйт” деп, өп-чап жашоодон, итке минген кедейчиликтен кутулуунун аргасын издеп, бардар турмушка, майкөл-сүткөл жашоого, ырыс-кешиктүү

оокатка (жогорудагы алтайлык кыргыздарды эстеңиз) умтулуп келген. Ошондуктан "Эки бээлүү эл сактайт, жалгыз бээлүү жан сактайт", "Эсин болсо эчки бак, эчки тууйт эгизди, эки жылда сегизди", "Эгин айдоо - байлык айдоо" деген насыякаттар тукумдарга калган. Ал эми жетиштүү, мартабалуу турмушка жеткире турган байлыкты табыштын, күтүштүн жолун калкыбыз жанагинтип, күн-түн тер төккөн чаалыкпас эмгектен, талыкпас мээнеттен көрүп, "кулча иштеп, бийче же", "Мээнетин катуу болсо, татканың таттуу болот", "Байлыктын атасы - эмгек, энеси - жер", "Эмгеги аздын өнмөгү аз", "Күн караган суукка тонот, бай караган ачтан өлөт", "Саргара жортсоң, кызара бөртөсүн" деген алтынга алмаштыргыс насааттарды урпактарына мурастап туруп, бул дүйнөдөн көчүшүптүр.

Мына ушинтип, эмгектин культу, эмгек идеологиясы өзүбүздүн рух казынабызда, "Манаста" турат. Кыргыздардын эмгекчилдиги, айрыкча устачылык, кол өнөрчүлүк жагындагы артыкчылыктары илгертен айлана-тегеректеги калктарга даңазала болот келген. Буга тарыхый маалыматтар да күбө өтүп турат. Маселен "Байыркы мезгилден бүгүнкү чейинки Сибирь тарыхы" аттуу эмгекте: **"Орто Енисейдеги кыргыздарда кол өнөрчүлүк өнүккөн. Анын ичинде металл иштетүү биринчи орунда турган"**- деп жазылат.

Улуу "Манас" эпосунда күн-түн тынбаган ак эмгектин, маңдайдан тер шорголоткон адал мээнеттин аркасында эл-журтка атагы чыккан адамдар көкөлөтө даңкталат. Буга байланыштуу «Манастагы» атактуу Бөлөкбай устаны аргасыздан эске түшүрөбүз. Манас баатырдын **«учун кайкы чыгарган, ууга аябай сугарган, түн ичинде суурусса, өрт күйгөндөй кызарган, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен»** албарс кылычын, **«камыш кыйып каптаган, тарамышка чаптаган, темирин сегиз кырдаган, он эки түрдүү сырдаган, учун ууга сугарган, бөрү тил мизин чыгарган, шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган»** керемет сыр найзасын жасаган тендешсиз чебер уста Бөлөкбайдын укмуштуу өнөрү жана чаалыкпас эмгекчилдиги адамды таңгалдырбай койбойт. Ошондой эле, журттун ичиндеги колунан көөр төгүлгөн устарларды, жез оймок уздарды, көзгө атар мергендерди, балбандарды жана башка түркүн өнөрлүүлөрдү чогултуп, алардын күчүн уюштуруп, эл үчүн маңдайдан тер агызган мээнетке чегип, өзү да белин оорутуп, колун жоорутуп, көз

майын коротуп, айлап-жылдап түйшүккө белчесинен батып, узак эмгектенип, Манастын кырк чоросу жана кошууну үчүн аскердик курал-жарактарды, аспап-шаймандарды, жоо кийимдерин, гүлазык, дары-дармекти шайма-шай даярдаган калк энеси Каныкейдин даңазасы эпосто бийик добуш менен жар салынат. Чаалыкпас эмгек-мээнеттин натыйжасында эсепсиз байлыкка ээ болгон атактуу Көкөтөй бай “Манаста”: **“Тогуз миң токсон жылкым бар, токсон миң беш жүз коюм бар”**-деп, өзүнүн таман акы маңдай-тери менен ээ болгон байлыгына сыймыктана мактанып турат.

Кыскасын айтканда, эл турмушунун энциклопедиясы-улуу рух казынабыз “Манас” бизге эмгек -жашоонун пайдубалы, ийгиликтин ачкычы, ырыскы-таалай, берекенин булагы, атак-даңктын атасы, “эмгек-эрдин көркү, эр-элдин көркү” деген философияны тартуулайт. Илгери ырын да ырдаган, Манасты да айткан акын Жеңижок бир ырында эмгек жөнүндөгү өзүнүн оюн чегине жеткире минтип таасын айткан: **“Адал эмгек – динибиз, ата-баба – пирибиз, өмүрү бүтпөйт тирилик, жаралган адам эмгектен, жарыша иштеп, түрүнүп”**. Акындын ою боюнча адамды адам кылып жараткан эмгек экен. Мындай ой адам баласынын жаралышындагы эмгектин ролу жөнүндөгү дүйнөлүк акылман ойлор менен үндөшүп турат. Адамды адам кылып эмгек жаратып жаткандан кийин инсан эмгекти кантип дин катары, туу катары тутунбай коё алат? Демек, адал эмгектин кулу болуу – адамдын адеп-ахлагынын көрсөткүчү. Жеңижок чыгармаларында даңазалап ырдаган колунан көөрү төгүлгөн, албан түрдүү буюмдарга не бир кооз кыял-сүрөттөрдү чөгөргөн, жез оймок, «ак болот ийне саптаган, ак макмал көрпө каптаган» эмгекчил керемет уздар – суктануубуздун предмети, руханий сулуулуктун символу. Эмгекке сыйынуу, эмгекти дин тутуу философиясын, адал эмгекти жер үстүндөгү баардык жакшылыктардын булагы катары эсептеген даанышмандыкты жана адеп-ахлакты Жеңижок атабыз кезегинде улуу “Манастан” мурастап алган.

Ошону менен бирге “Манаста” эмгек этпей, мээнет тартпастан даяр оокаттын үстүндө ойноп-күлгөн бекерпоздук, куурай башын сындырбай, белен эт-майдын үстүндө чалчандаган эркелик сынга алынат. Буга “топозу токсон миң болгон” ошол эле хан Көкөтөйдүн баласы Бокмурундун образы күбө. Бокмурун кара жумуш деген

эмне экенин билбей, түйшүк тартып түйшөлбөй, алтын-күмүшкө бөлөнүп, “ак кол” болуп, эрке талтаң чоңоёт. Бирок эмгексиз эрке өскөн Бокмурунга эс кирбейт. Чоңоюп жигит болсо да, турмуштун өйдө-төмөнүн, ысык-суугун көрбөгөндүктөн Бокмурун эч нерсенин баркын билбейт. Мына, Бокмурундун өзүнүн сөзүн тыңшай кетели: **“Эркелик менен ар качан, эртеден кечке уктадым, эркелик менен жаш жүрүп, эчтеме туйбай мас жүрүп, эл кадырын билбедим”!** “Эрке бала эрте бузулат” деп элде айтылгандай, атасы өлүм алдында жатса, Бокмурун кыз издеп Ооганга кетип калат. Ал үчүн баары жеңил, баары оңой, баары текейдей арзан. Бүгүнкү күндө биздин айылдарыбызда, шаарларыбызда ата-энесине жүк болуп, куурай башын сындырбай, бөтөлкө, нашаа менен дос болуп, көчө таптаган бейадеп жаштар, анан калса даярдын үстүндө шапар тепкен Бокмурунга окшогон эркелер азбы? Шапар тепмек демекчи, кенедей түйшүк тартпай, ак нандын үстүндө эрке өсүп, “карга баласын аппагым дейт” дегендей, үстүнө үзүлүп түшкөн бай атасынын долларына ысуулап, эчтекеге эмгеги өтпөй туруп, укмуштуудай кымбат машинада чалкалап-чалчаңдаган бүгүнкү эсирген өспүрүмдөр кимге тааныш эмес. Жакшы деген эмне, жаман деген эмне деген менен иши жок, көздөрү тумандаган мындай жаштар канчалаган адамдарды “жиптери” менен койдуруп кетип, анан атасынын байлыгынын күчү менен жазадан кутулуп кетип жатышат. Ушундай эмгексиз, мээнетсиз Бокмурундардын чардаган жайлары-сауналар, түнкү клубдар, казинолор. “Мушташуу, бирин-бири курал менен коркутуу, зордуктоо мунун баары түнкү клубдарда болот. Чириген байлардын балдары келип, клубка киришип, атайын сулуу кыздарды карап, жанында жигити болсо да, аны коркутуу жолу менен кызды алып чыгып, эч ким жок жерге алпарышып, зордукташат” (“Мекен” газетасы, 6-март, 2013-жыл). Мынакей, бардыгын арзан көргөн, оңой көргөн, жатып ичээр болуп, белендин үстүндө, турмуштун өйдө-төмөнү менен иши жок, эрке-талтаң өскөн чүрпөлөрдүн чоңойгондогу “адеп-ахлагы”. Бул турмуштук фактылар адам тукумдары эмгектен ажырап калганда, аны ыйык тутпай калганда, бекерчиликти, жанбактылыкты, эркеликти жанына жолдош кылган кезде кандайча адептик-ыймандык деградацияга учурап бүлүнөөрүн тастыктайт.

Улуу “Манас” илгерки жана кийинки замандардын Бокмурундарынын илдеттерине альтернатива тартуулагандыгы

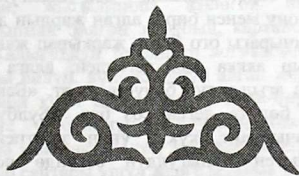
менен кымбат. Жанагы Алтайдагы Жакып ата менен Чыйырды энени кайрадан эстесек. Кырк миң жылкылуу бай ата-энени жалгыз бала Манасты канаттарынын алдына калкалап, тумшуктууга чокутпай, туяктууга тептирбей, куурай башын сындыртпай, Бокмурун сыяктуу эркетип өстүрүүлөрү мүмкүн эле. Бирок Жакып менен Чыйырдынын ойлоо образы башка болучу. Алар «Мээнет менен жан багыш – адамдыктын белгиси» деген эл накылынын нугунда ойлонгон инсандар. Алтайдын Ак-Талаасына айдалып келген бир ууч кыргыз менен бирге, итке минген жакырчылыкка, ачкачылыкка туш болуп, бирок акыры өз күчтөрү, өз таман акы маңдай терлери менен бутуна турган Жакып менен Чыйырды эмгек деген нерсенин баркын жакшы түшүнгөн. Жакып менен Чыйырды эмгектин баланы тотуктуруучу, бышыктыруучу, чыйралтуучу күчүн, жашынан мээнеттүү болсо, чоңойгондо дөөлөттүү болорун, бала кичинесинен эмгекке жатыкса, башына бакыт конорун өз тажрыйбалары аркылуу терең билишкен кишилерден эле. Мына ошон үчүн бала Манастын тарбия-таалим үчүн койчу Ошпурга берилиши Жакып менен Чыйырды үчүн кандайдыр бир кокустук эмес, толук мыйзам-ченемдүү нерсе болучу. Мына ошентип, Манас Ошпурдун колунда төрт жыл жүрүп, 12 жашка келет. Кыскасы, малчылыктын кыйын-кезең, түмөн түйшүктүү жумушу бала Манастын “балтыр эти толуп”, тотугушуна, кагылып-согулушуна, жаштайынан турмушка күйдүм-быштым болушуна, “кайралып-бүлөнүшүнө” чоң сүрөө болуп, жемиштүү таасирин тийгизген. “Окуган билбейт, токуган билет” дегендей, Манас өзүнчө турмуштук тажрыйба күтүп, эмгек мектебинен Жакып атасы күткөндөй, “сөз айтууга жатыгып, сөөгү бышып катыгып” чыкты. Ошпурдун колунда жүргөн кездеги тарбия-таалимден чыккан натыйжа “Манаста” бир-эки сап менен: “Ошпурга барып эр болду, эр уулу менен тең болду” деп жыйынтыкталат.

Кыскасы, бир сөз менен айтканда, “Манас” дастаны биринчи иретте, эмгек– бул баланы адам катары калыптандыруунун, киши кылуунун, атуул катары жетилтүүнүн бирден бир жолу, анын эрешен тартып эр болушунун, эр уулу менен тең болушунун күчтүү куралы, андыктан чүрпөнү эмгекке жатыктырууну анын «уядагы» кезинен, «көк бүчүр», «тал чыбык» учурунан баштоо

зарыл деген үлкөн педагогикалык нусканы бизге осуят катары калтырган.

Кыскасы, элдик казынабыздагы нарктардын ичинен эмгек эн жогорку асылбаа дөөлөт. **“Адамды адам кылып баккан эмгек, алтынды сансыз кылып тапкан эмгек”** (Жоомарт). Эмгек идеологиясын бөтөн жактардан эмес, өз коломтондон изде. **“Басканча бөтөн жердин көк шиберин, басайын өз жеримдин тикенегин”** дегендей, ырыскыны **“жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы”** деген Ала-Тоондон тап. **“Териң төгүп жерге жак”** (Арстанбек).

Эмгектин эки жолку баатыры, кыргыздын каарман кызылчачы кызы Зууракан Кайназарова элибиздин эмгекчилдигинин өзүнчө бир символу дегибиз келет. Улуттук очогубуздагы эмгек күжүрмөндүүлүгүнүн улуу өрнөктөрүн туу кылып, **“карууну казык, башты токмок”** кылып мээнеттенип, өзүбүздү да, өлкөбүздү да гүлдөтүү биздин колуубузда.

7.ҮЙ-БҮЛӨ АДЕП-АХЛАГЫ

Ырас, үй-бүлө аялзатынан жана эркекзатынан турат. Бул экөө бир бүтүндүн эки бөлүгү. Эркексиз аял жарты, аялсыз эркек жалкы. Үй-бүлөнүн бир жак бети аял, бир жак бети эркек. Үйдүн аялзат тарабы бактысыз болсо, эркекзат тарабы таалайлуу боло албас. Бактылуу болсо, жубайлар чогуу гана бактылуу боло алышат. Ошон үчүн, элде "Эрди-катын бир үйдүн айы менен күнү" деген улуу сөз айтылат.

Үй-бүлө маселеси жөнүндө атактуу олуя Калыгул көп ойлонгон. Калыгул насыяттарында үйдөгү күйөө менен аялдын өз ара мамилесине, үй-бүлө этикасына байланыштуу насыяттарды бизге калтырган. «Алганың сулуу болгон соң, аркырап беттен алган соң, сулуулугу не пайда?» - дейт даанышман. Калыгулдун логикасынан чыксак, аялдын тышкы өң-келбетинин сулуулугу ички руханий сулуулук, асылкеч сапаттар менен айкалышып турбаса – бул күйөөнүн бактысыздыгы («Алганың жаман болгон соң, жамбаштан өткөн сиз менен тең»). Тышкы сулуулуктан адеп сулуулугу кымбат. «Жакшы катын белгиси - кызмат кылып эринин, маңдайынан кетпеген, үзүлгөндү улаган, жыгылганды жөлөгөн, айрылганды эптеген, ага мактанып киши жетпеген». Аял ушундай аруу сапаттары менен үйдүн куту, эринин көркү боло алат: «Алганы жакшы жолукса, азамат көөнү бийиктейт, жакшы болсо катының, табыла берет акылың» - деп Калыгул бекеринен ырдап турган жок. Ошону менен бирге алган жардын да көөнү бийиктеп, үй-бүлөнүн шамчырагы ого бетер жаркырап жанып турушу керек. Сыйга сый, сыр аякка бал дегендей, аялга карата күйөөнүн мамилесинин да агыл-төгүл болушу шарт. «Баккан эри жарашса, кара катын ак болот» деген сөз бар. «Булбул үнүн эшитпей, буралып гүл ачылбайт, күкүк үнүн эшитпей, күн жайланып ачылбайт» - деген Калыгулдун сөзүндө чоң маани жатат. Айтмакчы, Жеңижоктун, Токтогулдун, Тоголок Молдонун чыгармаларында куурай башын сындырып оокат кылбаган, үйүндө балдары ачка ыйлып отурушса, түтүн чыккан үйдөн тамак аңдып, керээли кечке айыл кыдырып жүргөндү адат кылган эркек жөнүндө көп сөз болот. Бул өңдүү күйөө аялдын бактысыздыгына себепкер. Жаман эркекке туш болгон аял жүрө, жүрө каны бузулуп, жанагындай аркырап беттен алган кыялды кантип күтпөсүн. Мына

ошондуктан кыргыздын илгертен келаткан этикасында үй-бүлөнүн бактысы үчүн аялдын гана эмес, биринчи иретте, күйөөнүн жоопкерчилигине олуттуу басым коюлуп келген. Кыргыздын кызды эрге узатып жаткандагы «ак учук бердим саптап ал, ак шумкар бердим таптап ал» деген салттык ырында күйөөгө чоң жоопкерчилик жүктөгөн терең маани бугуп жатат. 17-кылымда жашаган Алдаш Белек уулунун «Балалуу аялга камчы көтөргөн эркек акмак, балапанын ээрчиткен казга кушун шилтеген мүнүшкөр акмак» деген бир эле сөзүнөн аялга карата кыргыз рухунун гуманизминен көп нерсени туюп койсок болот. Калыгул да өзүнүн адамкерчилик мазмунга шыкалган санаттарында үй-бүлө үчүн күйөөнүн жооптуулук маселесин көтөргөн. Анын «катын баккан азамат катын багат» деген сөзүнөн эле аялдын бактысы үчүн күйөөнүн жоопкерчилиги жөнүндөгү орчун ойду окуп койсок болот. Чынында эле акын айткандай, булбул үнүн укпаса, гүл кайдан буралып ачылсын. Калыгулдун үй-бүлө этикасы жөнүндөгү оюунун эң бийик чокусу момунда. Ал мындай дейт:

Эки кудай – аялга,
Бир кудайы – кудайы,
Бир кудайы – жубайы.

Аялдын жубайын кудайындай көрүшү күйөөнүн алган жарына болгон сүйүүсүнөн, айкөл мамилесинен жана камкордугунан көгөрүп-көктөп чыга турган нерсе. Ал эми эркектин жубайына болгон урматы аялдын берилген махабатынан, жанагындай үзүлгөндү улаган, жыгылганды жөлөгөн ак кызматынын натыйжасы («Кадырман болгон зайыбың, картайса да кыз менен тең»). Кыскасы, Калыгулдун тереңдеги логикасын ээрчип айтсак, аял үчүн эри кудай болуп, күйөөсү үчүн алган жары кудай болуп, жубайлар бири-бири үчүн ыйык болуп, бири-бирин кудайындай сыйлашканда гана үй-бүлөнүн пайдубалы бекем, түбөлүктүү болмок. Үй-бүлөдө эки жактын тең жоопкерчилиги бийик болууга тийиш. Төмөнкү ыр саптары ушул жерге ылайык келип турат:

Эй жубайлар, үй-бүлөдө эри менен аялы,
Куштун эки канатындай, билсең чындык ушундай.
Жаман жүрүп, жаңылышып, бир канаты аксаса,
Үй-бүлөнүн кушу өксөп, жолдо калар учалбай! (С.Б.)

Үй-бүлөнүн түпкү пайдубалында жубайлардын бири-бирине болгон ыйык сүйүүсү жана ошол сүйүүгө негизделген өз ара

мамилелердин гармониясы жатууга тийиш. Мунсуз эрди-катындын чыныгы бактысы мүмкүн эмес деген философия биринчи иретте “Манаста” жатат. Башкы каармандар айкөл Манас менен “кара сурдун сулуусу” Каныкейдин жубайлык биримдиги үй-бүлө ынтымагынын өзүнчө бир символу сыяктуу. Манас менен Каныкейдин Калыгул олуя каңкуулагандай бирин-бири кудайындай сыйлашкан өз ара жубайлык жуурулушкан бекем союзу кайдан чыккандыгы, кантип жаралгандыгы, эмнеден азыктанары, неге негизделери тууралуу бир аз кеңейтип кеп кылуунун зарылдыгы бар.

Сөздү бир аз башынан чубай келели. Каныкей төрөлгөнүнөн хан ордодо тарбияланган, бир жагынан кат тааныган билимдүү, назик, сулуу бийкеч, экинчи жагынан кичинесинен эмгекке бышыккан, аялзаты жасай турган түркүн тиричилик өнөрлөрүнө үйрөнгөн, а түгүл жоокердик өнөргө да машыккан кайраттуу, намыскөй баатыр кыз. Анын махабат идеалы да башка. Падыша атасынын төрүндө эркелеп бактылуу өсүп жаткан Санирабига кыз (Каныкей кийинки аты) ар бир бойго жеткен бийкеч сыяктуу эле, келечектеги өзүнүн өмүрлүк жары жөнүндө ичинен тымызын кыялданат. Санирабига өз баркын билген кыз. Ошондуктан болочоктогу күйөөсү да, өзүнө теңдеш, өзгөчө жан болушун каалайт. Букар шаарынын четинде Чубак менен беттешкен окуяда Манасты обочодон сынап карап көрүп: **«Күйөө кылсам төрөнү, күптүүнү жазар шер экен»** дегенинен улам Каныкейдин мурдатан эле өзүнүн баркына жетээр, нарк-насили бийик эр-азаматты ичинен ойлоп, өзүнүн руханий ич күптүүсүн, сагынычын жазууга жөндөмдүү күйөөнүн идеалын тымызын издеп, өмүрлүк жолдош жөнүндө бийик чен-өлчөмдөр менен жашап жүргөндүгү билинет. А түгүл, Каныкей, өзүнүн боштондук согуштары менен бүткүл Түркстан, Орто Азия аймагына дүңгүрөп аты угулган ак калпак кыргыздын арстан уулу Манастын даңкын алыстан угуп, ошондой баатырга жар болсом деп кыялданып да келген экен. Буга анын ошол Манасты биринчи көргөндөгү ичинен айткан монологу күбө:

«Манастын Манас экенин, мен баштатап угуп билгемин. Манастыгы чын болсо, атайын издеп келер - деп, жараткандын өзүнөн, мен кургур, ошону тилеп жүргөмүн». Мына ошондуктан күйөөлөп келгенине карабай, тоолук баатырдын ачууга жеңдирип, Букарга калайман түшүргөнүнө убактылуу басынып турса да,

тереңиндеги, жан-жүрөгүндөгү арзуусуна баш ийип, Каныкей Манаска карап: **«Бактыма төрөм табылдың, кара башым чын тартуу, баатырым сенин жолуңа»** - деп агынан жарылган эле.

Таласка келин болуп келгенден кийин шаар чөйрөсүндө өскөн Каныкей өзүнүн дүйнөсүндө өзүнчө бир бурулуш жасап, тоолуктардын турмуш образына бүткүл дитин берип, агынан аңтарылып, элет менен элет болуп, тоо менен тоо болуп, эл менен эл болуп, Талас менен Талас болуп, Манас менен Манас болуп, акырында бардык жан дили менен көчмөн аялга айланып кеткендиги таң калтырбай койбойт. Баса белгилейли, дал ушул керемет өзгөрүүнү тереңден шарттап, түпкүрдөн азыктандырып, мүрөктүн суусундай түгөнгүс күч-кубат берип, жан дүйнөсүнө канат бүтүрүп турган бир сыйкырдуу улуу күч бар. Бул күч - Каныкейдин шер Манаска болгон жалындаган сүйүүсү, аруу махабаты дээр элек.

Эпосто Каныкейдин махабаты биринчи жолу олуттуу сыноодон өткөн сюжеттик кырдаал бар. Манас күтүүсүздөн ууландырылып, Көзкамандардын куралдуу курчоосунда жалгыз калып, өлүм алдында тургандыгын капысынан укканда, көзүнүн жашын он талаа кылып, **«олоңдой болгон кайран чачты төбөгө түйүп»**, жоо жарагын шайланып, Аккулага ыргып минип, көз ачып жумганча өздөн чыккан жаттардын айылына учуп кирип келип, өлөр-тирилерине карабай, чыккынчылар менен салгылашып, **«башы челек кан болуп, бүткөн бойдун баарысы, кадимкидей нан болуп, көзкамандар огуна, эмчек этин жулдуруп, бой-башынын баарысы, бучкактап аккан суу болуп»**, күйөөсүн ажалдан талашып, акыры Акаяр балбандын жардамы менен Манасты кызыл чоктун ичинен куткарып чыгып кетет.

Көзкамандар окуясындагы көзүнөн көлдөп аккан жашы жана **«өлөмүн деп санабай»** чыккынчылар менен канга баткан кармашы Каныкейдин Манас менен чын-чынында жаны бирге экендигин, Манас үчүн ажалга тике кароого, кара башын курман чалууга даяр тургандыгын айкындап таштады. Андан ары карай Каныкей Манас деп гана жашап калат. Айкөл Манас менен каныжаны жуурулушуп, өмүр сүрүүнүн өзү Каныкей үчүн Манасча мекенчил болуп жашоо, Манасча эл-жердин камын көрүү, арканды узун таштап, Манасча кенен акыл чуркатуу, журттун коопсуздугу, анын жакынкы-алыскы иштери жөнүндө Манасча ойлонуу,

толгонуу, санаркоо дегенди туюндуруп калат. Журттун ичиндеги колунан көөр төгүлгөн усталарды, жез оймок уздарды, көзгө атар мергендерди, балбандарды жана башка түркүн өнөрлүүлөрдү чогултуп, алардын күчүн уюштуруп, эл үчүн маңдайдан тер агызган мээнетке чегип, өзү да белин оорутуп, колун жоорутуп, көз майын коротуп, айлап-жылдап түйшүккө белчесинен батып, узак эмгектенип, Манастын кырк чоросу жана кошууну үчүн аскердик курал-жарактарды, аспап-шаймандарды, жоо кийимдерин, гүлазык, дары-дармекти шайма-шай даярдап, Каныкей сүйгөн жарынын түзгөн мамлекетинин аскердик күч-кубатын чыңдайт.

“Чоң Казатта” Каңгайда Конурбайдын айбалтасы, найзасы тийген арка-моюну кабылдап, Манас кыйналып турганда Каныкей Таластын түзүндөгү ысыктан качырып, Манасты желмаянга мингизип, Муз-Жайлоо деген салкын төргө алып барып багып, Эр Шуутуга алыстан алдыртып келген «кайнатма кара дарыны» жараатка тышынан жаап, ичинен «кырма кызыл дарыны» ичирип, «ар чириктин баарысын, кузгундатып тептирип», тышка чыгарып отуруп, кабыланынын «ооруган жерин басууга, умачтай көзүн ачууга» жетишет.

Айкөлү кайтыш болгондо «кабырга сөөгү сөгүлүп», «көзүнөн аккан кандуу жаш, дайра кара суу болуп», жанын коёрго жер таппай, бирде «тоодоюм көк жал ала жат» деп бакырып эси оосо, бирде Кошой абасына эс-мас жалдырап, “үзүлүп кеттим улачы, абаке, чачылып кеттим жыйначы, өчкөн отум тамызчы, абаке, өлгөн жаным тиргизчи!”-деп, өрттөнүп турган Каныкейди карачы...

Каныкей Манастын сөөгүн душман көзүнөн оолак жашыруу үчүн Эчкиликтин кара тоосунун борунан жашыруун жай каздырып, улуу түйшүккө батат жана айкөлүнө дубанда жок зангыраган күмбөз тургузат.

Кийин Букарда падыша атасы Темиркандын короосунда жашап жүрсө да, Манас менен кошо, ошондо өлүп албай не болдум, деп күйүнөт. Уулу Семетейине эле үмүт кылганы болбосо, Каныкей өзүн Манас менен кошо өлүп, бу жарыкта көлөкөсү жүргөндөй эле сезет.

Антка, шертке бекем турган Каныкей Манастын өлөр алдындагы «атаң Темирканга барганда, мойнуна тумар тага көр, чунагың Семетейди бага көр, жашы он экиге келгенде,

ичинен ок өтпөс тонду кийгизгин, ошондо эне-ата жайын билгизгин, колуна мылтык бергизгин, кайра Талас көргөзгүн» деген керээзин кыйшаюусуз аткарып, Семетейи менен Букардан кайтып келип, Таластагы айкөлүнүн Абыке-Көбөш алты арам тарабынан кыйратылган, таланган мамлекеттик ордосун кайра калыбына келтирет.

Мына ушинтип, Каныкей «бир тамчысын калтырбай» бүткүл жан дүйнөсүн арнап, акыркы чычаладай күйүп бүткөнчө Манасына кызмат кылган. Каныкейдин мындай улуу кызматы «Манаста»:

Береги Манас көк жалдын

Чачылганын жыйнаган,

Үзүлгөнүн улаган,

Сайып жүрүп бак кылган,

Салып жүрүп там кылган.

Санжыргалуу Манасты,

Аалам журтка кан кылган,-деп даңазаланган.

Ушул жерден XX кылымдагы индиялык гуманист Раджинин **“настоящая любовь- это утверждение другого как уникального, неповторимого, единственного существа”** деген сөзүн эске түшүрбөй коё албайбыз. Каныкейдин Манас үчүн күйүп-жанганы ушунчалык, ал үчүн Манас чынында эле Раджи айткандай, жападан жалгыз, кайталангыс, бу дүйнөдө бирөө гана.

Өз кезегинде Манас да өмүрлүк жарга айкөл мамиле жасоонун жогорку өрнөгүн көрсөтөт. Манас алган жарынын өзүнө чын жүрөктөн берилгендигине, ак дилден кылган кызматына, жасаган жакшылыгына ичинен терең ыраазы болуп, жигит кезинде **“алты жылдык зыянды, биле турган кызды алам, акыл кошуп жанымда, жүрө турган кызды алам”** деген тилегинин ишке ашканына кубанып, өзүн бактылуу сезип, Каныкейге агынан жарылып турат. Көзкамандар окуясынан кийин Манас «өчкөн отум тамызды, өлгөн жаным тиргизди, ошо кайран жеңең Каныкей, сарып кылды малымды, алып калды арамга кеткен жанымды», - деп Эр Шуутунун алдында келинчегин алкайт. Манас Каныкейге карата калыстыгынан өлгөнчө жазган жок.

Каныкей жанагындай кырк чорого кырк калпак, кырк туулга, кырк өтүк, ок өтпөс кырк тон, кырк кемер кур, чапса кылыч кескисиз, сайса найза тешкисиз кырк чопкут, токулга-жасалгасы менен кырк тулпар даярдап, ушунун баарын Чоң казаттын алдында

Манастын кыраан кырк баатырына тартуулайт. Чоролор күтпөгөн тартууга ооздору ачылып, айран таң болушуп, Каныкейди алкоого сөз табышпайт. Ошондо Манас зайыбынын кырк баатырына тымызын көргөн камкордугуна, астыртан иштеген керемет сарамжалына ичинен терең ыраазы болуп, жолдошторунун алдында: **«атаң-энең дебеске, артылта камчы салбаска, артынан күнү албаска, ак келтенин огу урсун, көк милтенин чогу урсун!»**, - деп мындан ары Каныкейди ыйык тутарына шерт берет.

Манас өзүнүн ага достору Бакай менен Кошойго өз бир тууганына ишенгендей ишенет. Ал эми Каныкейге болсо, андан да ашып, кудайына ишенгендей ишенип турат. Ошон үчүн оорусу күчөп, о дүйнө саларына көзү жетип калганда, Манас ички жан сырын, көөдөнүнө сары майдай сактап келген керээзин эч кимге айтпай, биринчи Каныкейге айтып, бешиктеги уулу Семетейдин тагдырын, кенен айтканда, ата журтунун тагдырын сүйгөн жарына тапшырат. Манас баатыр Каныкейдин өзүнө болжолсуз берилгендигин көрүп, сүйгөн жар жагынан өзүнүн армансыз экенин сезет. Катуу ооруп, өлүм алдында жатканда **«Жан курдашым Каныкей –кагып турган жүрөгүм!»**– деп Манас өзү да жубайын чексиз сүйгөндүгүн билгизип, канышасына жалбарып, анан акыры бир күнү о дүйнөгө аттанып кете берет. **«Каныкей менен Манастын ортосундагы мамиле бири-бирин чын ыклас менен кадиксиз сүйгөн жарлардын мамилеси»** (академик Болот Юнусалиев).

Мынакей, караңыз, үй-бүлөнүн пайдубалынын бекемдиги, бүтүндүгү эмнеге негизделе тургандыгынын түп сыры кайда жатат. Манас менен Каныкейдин жубайлык бул мисалы-жүрөктүн түпкүрүнөн нур чачышкан махабаттын күчү аркылуу эпосто айтылгандай, “адырдагы булактай жошулушкан, аркар менен кулжадай кошулушкан”, ак кызмат, ак мамилелери менен бири-бирине жагып, бири-бирине чырак болуп күйүп, бирин-бири кудайындай сыйлап, руханий жактан “күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышып” өмүр кечиришкен үй-бүлөнүн ак жаркын өрнөгү.

Кыскасын айтканда, гениалдуу мурасыбыз-“Манас” эпопеясында жана Калыгул олуянын осуятында “бир үйдүн айы менен күнү” болуп, бактылуу үй-бүлө куруунун философиясы тартууланган. Мындай философия, сабак-нуска жана таалим-тажрыйба бу жарыкчылыкта үй-бүлөлүк жашоого, урпактарга,

жамы адамзат балдарына жарык шоола чачып, мандайдан күйгөн шамчырак десек жаңылбас элек. Ушундай шамчырактын жаркыраган нурун ээрчиген үй-бүлөлүк рухий нарк-насил улуттук коломтобузда орун-очок алып, тамырлаган. Ысык-Көлдүк Жети Акенин бири Мойт Акенин “Жакшы аял эркекти дөөлөттүү да, барктуу да кылат. Колунан, жүрөгүнөн, пейилинен мээр төгүлгөн аял – кут, ырыскы. Эркектин бактысы аялга болгон изаатында, ишениминде” деген сөзү ошол нарк-насилди улап айтылган терең ой.

Манас ата менен Каныкей энедей “бир үйдүн айы менен күнү” болуп жуурулушуп жашаган жубайлык жуптар кыргыз журтчулугунун ичинде арбын. Төмөнкү реалдуу турмуштук мисалга да көңүл буралы:

“Жумадыл Айымбүбү зайыбына катуу айтып, артылтып камчы чапмак түтүл, “сен” деп айтчу эмес. Айымбүбү байбичеси балдардын атасынын кишичилигине терең ыраазы болуп, өзүн бактылуу сезе турган. Жумадыл жубайынын иштүүлүк, тикмечилик өнөрүн баалап, жөндөмдүүлүгү кор болуп калбасын деп согуштун алдында “Зингер” тигүүчү машинасын тартуулаптыр. Бул белекке ыраазы болгон Айымбүбү апа: “эми машинанын убайын бүт айылыбыз менен көрөбүз”,-деп сүйүнгөн экен. Айтканындай эле, Айымбүбү апа согуш учурунда, андан кийинки оор жылдарда айылдагы улуу-кичүүлөрдүн бардыгынын кийимин тигип, элдин алкышына ээ болуп, “машиначы” жеңе аталып калган. Жумадыл менен Айымбүбүнүн өз ара мамилеси руханий ширелүүнүн, бекем ынтымактын, өз ара сый-урматтын үлгүсү эле. Бул экөө өз ара ыйык мамилелеринен улам аттарынан айтышпай, “Акин”, “Жумаке”, деп чакырышып, бири-бирин өмүр бою эркелетип өтүштү.

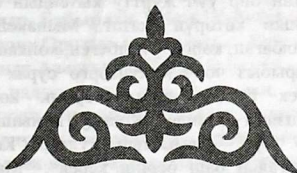
Жумадыл менен Айымбүбүнүн бири-бирине жаман айтышпаган татынакай өз ара ынтымагы, жубайлардын ак мээнет, адал эмгек менен жуурулушкан таза ыйманы, барга топук, жокко сабыр кылган жашоолору балдарынын тарбиясына өзүнүн жемиштүү таасирин тийгизген. Үй-бүлөдө айылдагы башка бир дагы үй-бүлөгө окшобогон өзгөчө мамилелер өкүм сүрөөр эле. Урушуп-талашуу, нааразы болуп кыжынуу мындай турсун, катуу сүйлөгөн үн угулчу эмес. Кандайдыр эркин, табигый мамилелер көзгө көрүнгүс алтын жиптер менен ата-эне баланы

байланыштырып, адамгерчиликтин жагымдуу илебине ар дайым үй-ичи толуп турар эле. Улуулар кичүүлөр үчүн ага, эже да, дос да, тентуш да болучу. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар дайым кыларга иши жок басып жүрүшкөнүн, байлык жөнүндө кеп салышканын эч уккан эмеспис. Эрте жаздан огородго сабиз, чамгыр, капуста ж.б., жер-жемиштер айдалчу. Коён багып, каз, өрдөк өстүрүү, бал челек күтүү да айылда мына ушул үй-бүлөдөн башталды. Огороддоруна картошка менен арпадан башканы айдабаган биздин айылдыктар үчүн, бул өзүнчө эле бир чоң жаңылык болучу. Кичинекейлеринен эмгекке, китепке жакын болуп өсүшкөн Жумадылдын сегиз баласы кийин Бишкектен, Москва, Ленинграддан окушуп, бардыгы жогорку билимдүү болушту. Жумадыл менен Айымбүбү тунук махабатын, чоң руханий маданияттын адамдары эле. XX-кылымдын экинчи жарымынын алгачкы 10 жылдыктарында Ысык-Көлдүн асыл тукум жылкы чарбасынын жана Кыргызстандын ат спортунун өнүгүшүнө баа жеткис салым кошкон чоң саяпкер, акылман инсан Жумадыл Баячоров менен Айымбүбүнүн үй-бүлөлүк үлгүсү-бул биз үйрөнө турган сабак. ЖУМАДЫЛРУХ жана АЙЫМБҮБҮРУХ түбөлүккө калууга тийиш” (Кыргыз Туусу 16-18-май, 2000-жыл).

Бактылуу үй-бүлө куруунун өрнөгүн жолун жана сырын бөлөк, чоочун жактардан эмес, адегенде, өз улуттук коломтондон, өз жүрөгүндүн түпкүрүнөн, акыл-эсиндин теренинен, сүйгөн адамындын жан дүйнөсүн уялаган СЕН деген махабатынан изде. Махабат – жер кыртышы өңдүү. Аял менен эркек ага ташталган үрөн. Махабат кыртышына ташталган “үрөндөн” “жубайлар” деген апаппак кош гүл өнүп чыгат. Ал кош гүл кенен акыл-эс, ак мээнет, бири-бирине болгон урмат-сый менен “сугарылса”, эгиз гүлдөн бара, бара асман тиреп көйкөлгөн түбөлүктүү кош чынар өсүп чыгат. “Адам баласы өмүрүндө эки жолу эгиз болот-деп насааттаган айтылуу даанышман Сарт Аке,- бир ата-энеден жаралып, бир үй-бүлөдө өнүп-өскөндөр – биринчи эгиз. Адам бойго жеткенде, үй тигет. Үй тигүү деген сөз – үйлөнүү деген сөз. Кыз бала да, эркек бала да бойго жеткенде, буюрганы менен баш кошот. Бул экинчи – эгиз. Адам баласы экинчи эгизи менен (эрди-катын) бүт өмүрүн бирге өткөрөт: жамандык менен жакшылыкты бирге тартат; бул экөөнөн күйүмдүү эгиз болбойт. Адам эгиз жолун бийик тутса, ажырашпайт”. Сарт Акенин жубайлардын эгиздиги

жөнүндөгү бул терең ою Калыгул олуянын алды жактагы үй-бүлө адеп-ахлагы туурасындагы даанышмандыгы менен үндөшүп турат. Сөздүн соңун Сарт Аке айткандай, бүгүнкү күндөгү кыргыздын бир эгиз үй-бүлөсүнүн айылда өткөн “алтын тоюнда” маареке ээлеринин бири-бирине арнаган алтын сөздөрү менен аяктоо ылайыктуу: **Абышкасы:** “Айланайын байбичем, ар качан мага аппаксын, мажнун болуп какшапмын, өзүндөйдү жапжакшым, төгөрөктүн төрт бурчун, төрт айлансам таппасмын”. **Кемпири:** “Айтамын сөздүн калысын, кагылайын абышкам, ар убак бийик намысын, кадырлап турсаң моминтип, канатым кайдан талысын, күн-гүнү тилейм абышкам, жетсе деп жүзгө арышын, өзүнө аттин, канаке? Өлбөстүн тапсам дарысын!” Мына, үй-бүлөдө эгиздей болуп жашоонун ак жаркын натыйжасы. Жүрөктүн түпкүрүнөн атылып чыккан укмуш сөздөр.

Бир сөз менен корутундулаганда, кыргыздын адеп-ахлак философиясындагы жана этнотирлигиндеги бактылуу үй-бүлөнүн үлгү-өрнөгү модели ушундай.

8.АР-НАМЫСТУУЛУК – АЛА-ТООЛУК АТУУЛДУН АСЫЛ КАСИЕТИ

Ала-Тоолук ак калпакчан кыргыз баласынын социалдык мүнөзүнүн дагы бир айырмалуу белгиси – бул ар-намыстуулук, намыскөйлүк.

Кыргыз баласынын кыртышы сүйбөгөн, кабыл албаган, жек көргөн нерсеси – күнкорлук, көз карандылык, бирөөлөргө багынычтуу болуп күн көрүү, кулчулук. Кыргыз баласы жеке өзүнүн да, элинин да, мекенинин да кандайдыр бир күчтүн үстөмдүгүнүн алдында жашашын эч көтөрө албайт. Мындай абалды ал намысынын тебелениши, кордолушу катары туюнат. Ушундай туюмунан, ушундай ойлонуу ыгынан улам улуу “Манас” эпосундагы айтылуу Кошой баатыр **“Жан деп кудай жаратсаң, калмак, кытай, манжуунун, дегеле көзүн каратпа”** деп теңирден тиленип турат. Ошол эле “Манаста” каардуу Алооке хан кара таандай жайнаган калмак-кытай аскери менен Ала-Тоону басып алып, “Талдын баарын сулатып, тамдын баарын кулатып, кереге-уукту кыйратып, келин-кызды ыйлатып”, калктын башына кыяматты салып турганда, кыргыздын Текечи, Акбалта сыяктуу уулдары баскынчылардын зордугуна көнбөй, чыдабай: **“Калкы тыргоот, манжууга, кантип сурак беребиз, кол куушуруп баш ийбей, койгулашып өлөбүз”** дешип, козголоң, бунт чыгарышып, кырылгандан калган бир ууч журтту кытайдын сансыз аскерине каршы көтөрүлүшкө көтөрүп жатат. Мынакей, көз каранды тагдырды көтөрө албаган, көргүсү келбеген, көйкашка ар намыстын күчү. Ата бабаларыбыз чоочун күчтөргө сурак берип жашаган кулчулуктан керек болсо, өлүмдү артык көрүшкөн. Мына ошондуктан элибиздин ичинде “Коёнду камыш, өлгүрөт, эрди намыс өлтүрөт”, “Эр - намыстын кулу”, “Колдон намысты кетиргенче, канжыгадан баш бериш керек”, “Мал сактаба – ар сакта”, “Баатырдын баш ийгени – өлгөнү”, “Баатыр намыс үчүн төрөлүп, намыс үчүн өлөт” деген макалдар жашап калган. Ушул патриоттук ар-намыстын духуна сугарылган макалдардын нугунда дагы ойлонсок, анда сөзсүз улуу Манас атабыздын өзүнө келип такалабыз. Азыркы эле “Баатырдын баш ийгени – өлгөнү” деген макалга карасак, Манас атабыз ушундай нуктагы ишеними жана

жүрүм-туруму жагынан бала кезинен эле айырмаланган. Бир эпизодду эске түшүрөлү.

Бала баатыр Манастын кабары Бээжиндеги император Эсенканга жетет. Калмактын Тагылык дегени: «баатырдын баарын сомдоду, балбандарың сойлоду, Манас бирин да тирүү койбоду», деп жамандап жеткирип барат. Ачуусу келип, жини кайнаган Эсенкан «айласын тапсаң жайлап кел, айлалуу болсоң Манасты, акыры тирүү байлап кел», деп Дөөдүр алпты, Кайчы кулак каман алпты, Жолой дөөнү баш кылып, Алтайга аскер жөнөтөт. Жолой, дөө-шаалары менен Алтайдагы азганактай кыргызга заматтын ортосунда каптаган селдей кирип келет. Ошондо коркконунан сакал, чачы бириндеп, тула-бою дирилдеп, Жакып чал Манаска: «айтканына көнөлү, Алтайдан күткөн сан кара, баарын тартуу кылып берели» – дейт. Ошондо Манас Жакыпка мындай дейт: **“Кокуй, ата, не дейсиң, жоого, намыс бергенче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды, олжого кантип берейин! Өлбөй тирүү жүргөндө, не мураска жетейин, калкым кыргыз, сен үчүн, курман болуп кетейин, найзалашып топ бузам, тагдыр жетсе окко учам!”** Мына ошентип, жаш Манас жоо-жарагын шайланып, кырк жолдошу менен кытай, калмакка кыргыйдай тийип, өзү келип катылган жоонун таш талканын чыгарат.

Манастын түп атасы **Каракан, Каракандан Огузкан, Огузкандан Аланча кан, Аланчадан Байгур менен Уйгур, Байгурдан Бабыр, Бабырдан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, Көгөйдөн Ногой, Ногойдон Орозду чоң атасы.** Ушул ата-бабаларынын бардыгы кезегинде Азиянын мейкиндерин чаңдаткан, азуусун айга жанган баатыр, падыша, хан, ажо болушкан. Элин “тумшуктууга чокутпай, туяктууга тептирбей” калкалап, журтунун таянган тоосу болуп, атак-даңктары ай-ааламга угулуп, дүйнөдөн дүңгүрөп өтүшкөн. Өз элинин жана баатыр ата-бабаларынын таржымалынын мисалында тарыхый эстутумга тарбияланган Манас: **“Биздин элди сурасаң, баатырлар менен жүрөктөш, балбандар менен билектеш, эрендер менен маңдайлаш, чечендер менен тандайлаш, бөрү жалдуу кабылан, бөтөнчө эл-журт олуя, беттеп адам барбаган”,** - деп ар дайым сыймыктанып турат. Ата-бабаларынын патриоттук, мекенчилдик салты, руху менен жашоо Манастын мүдөөсүнө жана ар-намысына айланган. Жаш Манас

баатырдын мүнөзүнүн эң башкы, өзөктүү белгиси – ар-намыстуулук. Анын рухунда жеке адамдык ар-намыс менен Ата журттун, элдин ар-намысы жуурулушуп кеткен. Карап турсаң, Манас менен кыргыз эли бир эле дене сыяктуу. Намысы тынчтык бербей: «Атым өчүп калбайбы, атамдан калган Ала-Тоо, Алтайдан калбай албасам», - деп Манас дайыма ичинен толгонуп, азаптанат. Өз ата конушунун бирөөлөрдүн бийлиги алдында калганына катуу чычалап, ичи өрттөнүп: «Жердеп турат жеримди, ээлеп турат элимди, Текес менен Алооке, кетирип турат кебимди», - деп дамамат бармагын тиштеп, түтөп турат. Ала-Тоонун, Анжиян менен Кашкардын душмандын таман алдында жатышын өзүнүн жеке инсандык ар намысынын тепселип жатышы катары туюнуп, эч бир жаны жай албайт. Анжиянды басып жаткан Алоокеден улам: «Атамдан калган жеримди, алдырып коюп Кытайга, аңкайып кантип турамын», «Кызыктуу жерди алдырып, кыргыз уулу болгончо, кырылып жатып калалык, кайтарып жерди албасак, кан жөткүрүп калалык» - дейт ал муштумун таштай түйүп. Манастын эл алдында берген төмөнкү Анты анын намыскөй, патриоттук рухунун эң бийик чокусун мүнөздөйт:

«Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!»

Ушул антына акыр-аягына чейин бекем тургандыгы, Ата журтту баскынчы жоодон бошотуп, элин боштондукка чыгарып, «Кулаалы жыйып куш кылып, куранды жыйып журт кылып», эгемендүү кыргыз мамлекетин түзгөндүгү, уулдук ар-намыстын жана мекенчилдиктин туусун бийик көтөргөндүгү үчүн калайык-калкыбыз. жарандарыбыз Манаска маяк катары карап, сыйынып калышкан.

Манас атанын ар намыстын туусун желбиретип жашаган патриоттук өрнөгү кыргызда таалим-тарбия механизми аркылуу укумдан-тукумга өткөрүлүп турган. **“Баласына атасы, энчи кылып берген сөз, жайнап түшсө мөндүрдөй, жалпы журтум терген сөз”** деген сөз “Манаста” бекеринен айтылбаган. Кечээ XIX кылымда Манастын баатырдык салтында тарбияланган Эшкочо уулу Балбай баатыр айбалтасына таянып туруп: **“Эч кимге элимди кул кылбайм, жеримди тепсетпейм”** - деп, ант берген. Кийин ошол эле Балбай баласы Мойнокко: **«Элиң үчүн өрт аралап, ок кеч. Каңдай да болбосун, жоо колуна сактап кал. Душман чегине тийбесин,»** - деп, керээз-насаатын нускалаган. Ойлоонунун мындай жарандык (граждандык) образы кыргыздын илгери-кийинки муундары үчүн мүнөздүү болгон. Дал ушундай ар-намыстуулуктун, мекенчилдиктин күжүрмөн руху ак калпак журтубузду тарыхтын тагдырды сынаган бороон-чапкындуу нечендеген кыйын-кезендеринен сактап келген.

Жеке адам, а түгүл бүтүндөй журт жаным тынч, курсагым ток, кийимим бүтүн болсо болду деп, өзүнүн эркиндигине, боштондугуна кайдыгер карап, кол шилтеп, «акылдуу» бирөөлөрдүн «чүлүктөп» жетелеп башкаруусунун, үстөмдүгүнүн алдында күн көргөндү ыңгайлуу көрүп, тагдырынын боо-тизгинин чоочун колго табыштап, эркиндигин күчтүүлөрдүн «аталык камкордугунун» астындагы «курсагы ток турмушка» алмаштырып коюшу да мүмкүн. Ушундай маанайга, ойго алдырган адамдар “Манаста” да бар. Маселен, түп Бээжинден, Какандан бери түрүлүп келип, Ала-Тоону кытай-калмак басып алганда, кыргыз Шыгай кан кыргыз журтуна кайрылып: душман менен кармашаарга алыбыз жок, чапчышаарга чамабыз жок, жоонун айтканына көнүп, каалаганын берип, башка түшкөн тагдырды көтөрүп, чоң Каңгайга баш ийип, тынч жашайлы, деп кеңеш салат. Ошондо, Бай менен Акбалта чамынып, Шыгайга жооп берип турганы бул: **“Көп эле болсо өлөбүз, өлбөй канча жүрөбүз? Артыкча башым барында, айылымды кантип берейин! Кутурган экен Алооке, ал ит менен кулжуңдашып көрөйүн!”** Бул сөздөрдөн төрт тарабы тең торолуп, туюкка кептелип турганын көрүп турса да, баш ийип күн көрүүнү, курсагы тойгон кулдун тагдырын күтүүнү ар көргөн, бу көрөкчө туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн деген кыргызды дагы бир жолу көрүп турабыз. Өзүнүн жана өлкөсүнүн тоо бүркүтү

сыяктуу эркиндиги, өз тагдырына өзү кожоюн болгон өз бетинчелик, багынбас баатырдык дух, ашказандын, курсагы тойгон кулдун жазмышынан ар намысты бийик койгон парасаттуулук, күңкорлуктан күрөштү артык санаган патриотизм-кыргыз социумунун ыйык дөөлөттөрү.

“Ак кымкаптан тон албайм, ар кимди барып бир ырдап, ары жок ырчы боло албайм” (Барпы), деп ырдаган тоолук акындар калайык-калкка ар намыстуулуктун таалимин үгүтөп, үйрөтүп турган. Дал ушундай менталитетке кезегинде “акындардын булбулу” деп аталган Арстанбек Буйлаш уулу да эгедер эле. Арстанбек өзү элим-жерим деген чоң патриот болгон. Ал 19-кылымда кыргыз жеринин, элинин падышалык бийликтин баскынчылыгы алдында колония болуп калганына атуул катары ичи күйүп, катуу кайгырып, абыгер чеккен. Арстанбектин чыгармачылыгынын маани мазмунунун логикасынан өз жеринде тыштан келген бөтөн күчтөргө кул болуп калбоого, кыргыздын арнамысын алдырбоого, Алатоо Мекендин азаматы болууга үндөгөн атуулдук чакырык дайыма угулуп турат. «Кокондук алды көлүңдү, кокуйлатты элинди», падышачылыктын тушунда «каптап тузду көтөргөн, көлүк болду элибиз, башка чапса былк этпес, өлүк болду элибиз», - деген ыр саптары Арстанбектин кордукка, баскынчылыкка, көз карандылыкка, кулдукка чыдабай кыйкырган патриоттук ачуу чаңырыгы, рух бунту катары кабыл алынат. Патриот акын өзү уулдук жүрөгү менен терең сүйгөн «салаалап аккан булагы, сапсары болгон тулаңы, сагындырган ыраңы» Алатоо жергесинин бөтөндөрдүн бут алдында тепселишин түк көтөрө алган эмес, буга жан дүйнөсү чыдай алган эмес. Тирүүсүндө колониалдык баскынчылык кыргыз жергесине алып келген азап-тозокторду жана терс көрүнүштөрдү тайманбай ачык ырдап, калкка жарыя кылган («Тар заман»). Ал акындык өнөрү менен калайыкты ар намыска ойготуунун, жамааттын патриоттук адеп-ахлагын бекемдөөнүн камында болуп, мекенчилдиктин бийик идеалдарына изден тайбай кызмат кылып жүрүп дүйнөдөн көчкөн. Падышалык империянын ээлигине тагдырын тапшырууну каалабаган Арстанбек сыяктуу патриоттордун багынбас духу жана атуулдук ар намысы акыры, 1916-жылкы көтөрүлүшкө алып келген. Тишине чейин куралданган падышалык армия менен куралсыз азканактай кыргыз элинин кандуу кагылышы образдуу айтканда, темир тумшук алп

кара куш менен тоо шумкарынын беттешишин элестетет. Темир тумшук алп кара кушту тайманбай тепкен томуктай тоолук шумкардын баатырдыгы таң калтырбай койбойт. Канга боёлуп, бирок өзүнүн ар-намысын бербеген кыргыз көтөрүлүшчүлөрүнүн каармандыгына жана руханий күчүнө төмөнкү жалындай жалбырттаган поэтикалык саптар арналган:

Кандаштарым!

Өз жериңди чоочун күчтүн басканын,

Алатоонду тескеп-тепсеп жатканын,

Көтөрө албай көтөрүлдүң күрөшкө,

Ташташ үчүн силкип жондон,

Үстөмдүгүн башканын –

Учу менен найзанын,

Мизи менен балтанын,

Кесиш үчүн ажыдаардын баштарын.

О боорлор, 16-жылдагы,

Өзүнөрдү курмандыкка чалдыңар,

Апкелем деп Ата журтка,

Боштондуктун ак таңын.

Кордукка сен кол куушуруп жатпадың,

Карлуу боорон, ак кар, көк муз

Алааматтан качпадың.

Айыгышкан кырчылдашта,

Көөдөндөгү көксөгөнгө,

Жетпей боорум,

Көкүрөгүң өрттөп күйүт,

Көк жондордо,

Көк бөрүдөй улуп көзүң жаштадың.

Баш ийбеген духуң менен,

Баш бербеген бунтуң менен,

Суудай аккан каның менен,

Чындык деп,

Чыркыраган жаның менен,

Багынбаган арың менен,

Көктүк мүнөз жөнүң менен,

Көк тиреген ашууларда,

Көмүлбөгөн сөөгүң менен –

Сен улуттун ар-намысын сактадың!

Өзүңдү сен кулчулукка сатпадың.

Сезип бүгүн,

бир жагынан

чыйралам мен,

Ошондогу өрттөй күйгөн,

Кайратыңдын аптабын.

16-жылы, кыргыз

чынын айтсам,

КЫРГЫЗ деген улуу атыңды,

да бир жолу актадың!...

Этик-философтордун ою боюнча, бу дүйнөгө келген ар бир адам баалуу, кайталангыс, уникалдуу, сен ошол баалуулугуңду сезишиң керек, адам деген бийик наамга татыктуу болуп, өзүңдү өзүң сыйлап, адамдык беделинди төмөн түшүрбөй, жекече ар намысыңды бийик кармап жашашың керек. «Ар намыстуу адам ачка болуп турган күндө да, бирөөлөргө жалдырап, эки колун сунуп нан сурабайт. Ал эч убакта өзүн өзү басынтпайт. Ар намыстуу адам материалдык пайда жана финансылык бакыбатчылык үчүн да эч убакта бирөөлөргө кул болуп бербейт. Мындай өздүк кадыр-барк сезими (чувство собственного достоинства) жогору адам үчүн бирөөлөрдүн «алтын торуна» караганда, биринчи иретте, өзүнүн эркиндиги, өз алдынчалыгы жана кишилик ар намысы артык» (Е.В. Аболина). Тоолук акын Тоголок Молдо да ушундай духта ойлонуп турат. Ал нагыз адам башына кылыч кармап турса дагы сөзүнөн танып, аброюн жерге түшүрбөйт, мал, дүнүйөгө алданбайт дейт («Адам мүнөзү» поэмасы). Акын үйүндө оокат кылбай, куурай башын сындырбай, айылдан айыл кыдырып колоктоп басып жүргөн, айткан сөз кулагына кирбеген, үйүндө аялы, балдары ачка отурса, өзү көрүнгөн үйдөн тамак андып, түтүн чыккан жерге жолбун иттей жетип барган, катын-калачка шылдың болгондон уялбаган арсыз, намыссыз киши жөнүндө жипкирүү менен жазган «катынына кайры жок, баласына пайда жок, мындай акмак кайда бар» - «Эркектердин мүнөзү» поэмасы). Мындай намыссыз адамды Тоголок Молдо: «Тим басып тирүү жүрсө да, тирүүлөй өлүк», - деп атаган. Акын жарандарды эл алдында уятка калбай, арсыз, нарксыз, жетесиз аталбай, ар дайым жеке ар намыстын байрагын бийик

көтөрүп жүрүүгө, жакшы иштер, мыкты жүрүм-турум менен аброй күтүп жашоону сөзү менен да, иши менен да үгүттөп өмүр сүргөн.

Өзүнүн жекече адамдык беделин да, ар намысын да жерге түшүрбөгөн, эл-жердин да намысын коргогон асылдар Ала-Тоо арасында ар дайым арбын болуп келген. Мүнөздүү мисал катары ошондой асылдардын бири айтылуу Тилекмат Акенин өрнөгүнө көңүл буруп өтөлү. Ысык-Көлдүк Зарыпбек өкүмдар Тилекмат акени негизсиз кодулап, бийлигине чиренип, “тентип келген кулсуң” деп жөөлөп, атайы башкаруу чөйрөсүнөн оолактатууну көздөйт. Ал бир күнү Тилекмат Акени алдына чакырып алып: “Деги сен кимсиң? Өзүңдү киммин деп ойлойсуң?” – деп демитип сурайт. Анда Тилекмат Аке: - “**биз кудайдын пендесибиз. Биздин жарык дүйнөгө келип кетүүбүз келгин куш сыяктуу, убактылуу. Бардык адамды Кудайдын пендеси деп, тең тутуп ардактасак кана! Мен бардык замандаштарыма: улууларга, өкүмдарларга, кичүүлөргө, курбуларыма бирдеймин. Мен баарына теңмин. Мен калыс эмес, кыйкымчыл, ичи тар, өзүм дегенде колун ие тарткан өкүмдарлар менен пейилим келишпейт, ымалам жуушпайт. Мен андайлардын бийлигин да, буйругун да кабыл албаймын. Кош, Зарыпбек**”- деп, этек-жеңин кагына ордуна туруп, эшикке чыгып кеткен.

Бардык адамдар мансап-даражасына, бай-кедейине, улуу-кичүүсүнө карабай калыс, адилеттүү, сый мамилеге акылуу деген көз караш Тилекмат Акенин тутунган ишеними болгон. Бу кемеңгердин ою боюнча, кишиге карата адилеттүүлүктүн, калыстыктын бузулушу, ага карата текебер, үстөмчүл мамиле-адамды басынтуу, анын ар намысына шек келтирүү деген кеп. Дал ушундай кырдаалда Тилекмат Аке мына моминтип, кыргыздын “Какайганга какайгын, падышанын уулу эмес, энкейгенге энкейгин, атаңдан калган күл эмес” деген эрежеси менен Зарыпбек өкүмдарга каяша жооп кайтарып, адамдык беделин жерге түшүргөн эмес жана мындай жүрүм-туруму менен бийлик ээсине эстен чыккыс сабагын берген. Мынча болду, ар намыстуу жүрүм-турумдун дагы бир мисалын алдыңыздарга тарталы. Бул ирет дагы бир жолу кайрадан “Манаска” кайрылып, Манас баатырдын жары, “калк энеси” Каныкейдин өрнөгүнө назар салып өтөлү. Кыргызга ата болгон Ажо Манастын көзү өткөндөн кийин Көбөш баштаган «алты арам» Каныкейдин да, калктын да чекесине чыккан чыйкан болот.

«Чырпык өзүн тал ойлойт, чымчык өзүн куш ойлойт» делет элде. Бул жерде Каныкейдин жанын күйгүзгөн нерсе, агасы Манастын аркасы менен киши катарына кошулуп келген, арымы кыска, абийири пас Көбөштүн, өзүн Манаска тең келген баатыр катары сезип, эл эгеси менмин деп эсептегенинде («**Манастай өзүм турганда, өлгөндү кантип ойлоймун**»). Манастын көзү өткөн соң, бул жамандын ашынып чыгаарын, өзүнө кылгылыкты кыларын Каныкей билген, бирок Манастан айрылып, кара кийип кан жутуп отурганда катын кылып алам деп эсирери канышанын үч уктаса түшүнө кирген эмес. «Агасынын катынын, иниси жерге таштайбы, жесири калса агадан, жеңесин кайни алуучу» деп, Көбөш салтты бетке кармамыш болуп, өзүнө жуучу жибергенде, Каныкейдин күйбөгөн жери күл болот. Манастын арбагын жана өзүнүн аялдык ар намысын бийик койгон Каныкей Абыке - Көбөштүн мындай ниет-мүдөөлөрүн чечкиндүү түрдө четке кагат. Жуучу болуп келген Баймат менен Кыргызл чалдын «айткан сөзгө көнөсүн, айткан сөзгө көнбөсөң, чынын айтып коёюн, кан Көбөштөн өлөсүн» деген сөзүнө Каныкей: «**уурдап алчу катын жок, урушпай чапчуу баатыр жок, баркыма жетпейт, тийбеймин, баатыр да болсо сүйбөймүн, чамам келсе, тийбеймин, чаркым келсе сүйбөймүн! Уялсаңчы эки акмак, арачыга келгенден**» деп жуучуларды канжар менен кууп чыгат. Манастын жарынын көөдөнүн намыс тепкен жалтанбастыгына жана «хандын» эркине баш ийбеген багынбас нравасына кылыч менен найзаны каршы коюудан башка Көбөштүн айласы калбайт. Экөөнүн ортосунда кандуу кагылыш болуп өтөт.

«Качырлардын арасында тулпар карып, каргалардын арасында шумкар карып» дегендей, ой жүгүртүү образы, жан дүйнө түзүлүшү бөлөк, руху бийик намыскөй Каныкейдин «бытовизмдин» сазына тыгылган Көбөш көрпөнденин чөйрөсүндө жашашы мындан ары карай мүмкүн эмес эле. Каныкей өлкөсүн таштап, бешиктеги Семетейин бооруна көтөрүп, эмиграцияга кетүүнү артык көрөт.

Өзүнө ыңгайлуулук, комфорт издебей, көшөкөрлөнбөй, жанына тынч жайлуу жерди көздөбөй, кандай гана шарт, кыйынчылык, коркунуч болбосун аброюн, абийирин бирөөлөргө тепсетпей, инсандык ар-намыстын байрагын жогору кармаган Каныкейдей, жанагы Тилекмат Акедей асылдар, анан дагы кыргызынын намысы

үчүн сексен жашында күрөшкө түшүп, Жолойду жеңип, элине мөөрөй алып берген “Манастагы” эр Кошой сыяктуу патриоттор тукумдарыбызга үлгү жана сыймыктануунун предмети болуп келет. Ар нерсенин таянычы, тиреги болот; кереге таянычы – жер; уук таянычы – кереге; түндүк таянычы – уук; адамдын таянычы – ар намыс, делет кыргызда. Ар намысты тирек кылган жогорудагыдай рух улуулугу – улут уңгусун сактаган кенч.

Сөз аягында атактуу Сарт Акенин: “Түптүү элде нарк-нуска, салт, үрп-адат, адеп-ыйбаа туруктуу. Муну тутунбаган адам нарксыз, нускасыз. Мындай адам эл-журттан ажырайт. Эл-журттан ажырабас үчүн ар бир адам ата мурастарынын – салттын, нарк-нусканын, үрп-адаттын алдында милдеткер. Бул ыйык түшүнүктөрдү бойго сиңирүү, дилинде баалап ыйык сактоо – жоопкерчиликтиң жоопкерчилиги” (Иманов А. Мойт Аке, Сарт Аке, Тилекмат чечен.-Каракол-2009, 60-бет)-деген нуска сөзү эске түшөт. Ошондой элдин түптүү салтында, нарк-насилинде илгертен туруктуу жашап келе жаткан, улам муундардын боюна сиңирилип, алардын дилинде ыйык сакталып отурган жана бүгүнкү күндө да калк менталитетинде активдүү “жүрөк кагып” турган адеп-ахлак дөөлөтү – бул ар-намыстуулук. Кыргыз эли ушундай ар-намыстуу касиетинен улам эгемендүүлүк жылдарында эки жолу революция жасап, адилетсиз мамлекеттик бийликти үстүнөн силкип таштады. Ак калпак калк акыйкатсыз үстөмдүктүн алдында басынып жашоону эч убакта каалабаган. Эркиндик – тоо бүркүтүнө окшогон кыргыздардын ыйык дөөлөтү. Эркиндикти коргоо (“Эркин болбосоң, жашооң бүркөлгөн күндөй болот”-Сарт Аке) кыргыз баласынын ар-намысынын иши. Илгери “Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес” деп, эл-жеринин чегинде бекем турган Манас Атанын азыркы урпактары ата-бабаларынын ар-намыстуу салтын улап, Ала-Тоо мекенинин эгемендүүлүгүн сактап кайтарып турат.

Касиеттүү Ала-Тоодо улуу Манастын, Каныкей эненин, Тилекмат Акенин, Жаңыл Мырзалардын намыскөй руху жашап турганда, кыргыз журтунун келечеги кең.

9. РУХИЙ КААРАМАНДЫККА ЖАНА ӨЗ БАКТЫСЫН ӨЗУ ЖАСООГО ҮНДӨГӨН ЭТИКА.

XX кылымдын 60-жылдарында маданий-театралдык турмушта болуп өткөн бир окуя-эпизодду эске түшүрүүгө туура келет.

Актер жана белгилүү драматург, маркум Бакы Өмүралиевдин төмөнкүдөй деп эскергени бар. Борбордогу кыргыз драма театрында Токтогул жөнүндө «Акындын үмүтү» аттуу драма коюлуп, Токтогулдун ролун ал кездеги жаш актер Бакы Өмүралиев аткарат. Б.Өмүралиевдин өзүнө сөз берели:

«Бөтөнчө мен Токтогулдун Сибирден качып келип, азиз болуп калган энеси Бурмага жолуккан жеринде толкунданып, жаш чыгарып, чыны менен эле толук берилип аткардым. Ал эми эл чогулуп, уулу Топчубайдын өлгөнүн угузганда, токтоно албай, ого бетер шолоктоп ыйладым. Көрүүчүлөр үн чыгарбай дымып отурушат. Стеклокль бүттү. Театрга келген эл актерлордун ойногонуна ыраазычылык билдирип, көпкө кол чабышты. Башкы каарман, эл акыны Токтогулдун ролун ойногонго эдирендеп, кубанычым ичине батпайт.

Кийинип сыртка чыксам, Муратбек Рыскулов ары-бери басып турган экен, ээрчишип Дзержинский бульварын аралап бастык.

-Ии, оюңда кыйраттым деп турасың го,-деди Мукем.

Мен дароо сууй түштүм.

-Эмне, коломтосунун башынан карыш жылбаган жаман кишилерче, бырбыктап ыйлайсың?.. Сенин ыйың кимге керек?.. Ыйлап койсоңор эле кыйын актербуз деп жүрсөнөр керек, деги ыйлаак актерлор көбөйүп кетти. Токтогул эл-жер көрүп бышып, чыйралып, ааламдагы саясий чоң окуяларга каныгып келген адам. Текстинде:

«Кейибеймин кеткенге,

Өкүнбөймүн өткөнгө.

Мен ыраазы болоюм

Эл журтума жеткенге»-

деп жатпайбы, Токтогулдай элдик адам эл көзүнчө ыйлабайт. Ошондой шартта көзүңдөн салаа-салаа жаш чыгаргандын ордуна, ичинден түтөп, сезимиңе эрк бербей, өзүңдү бекем кармап, чымырканып турсаң көрүүчүлөргө, ыйлаганыңдан алда канча

күчтүү таасир бермек. Трагедия, драматизм көз жашта эмес, ролдун мазмунунда» (Китепте: М.Рыскулов 53-54 бет, 1980-ж.).

Бул эскерүү - мисалдан улам айталы дегенибиз эмне? Айталы дегенибиз, улуу актер Муратбек Рыскулов өзүнүн жаш актерго айткан сынында сахнадан көзүнүн жашын агызып ыйлаган жашык Токтогулду эмес, духу, эрки күчтүү, кайраттуу Токтогулду көрсөтүүнүн чындыкка туура келерин баса белгилеген. Ал эми жаш актер болсо, сынды туура кабыл алып, Токтогулду бошураак, жашыгыраак кишидей кылып ойноо жөндүү болбостугун ичинен туюнуп, өзүнчө жыйынтык чыгарган.

Чындыгында эле Токтогул реалдуу жашоодо Муратбек Рыскулов айткандай, өмүрүндө чоң саясий окуяларга аралашып, турмуштун катаал кыйын-кезең мектебинен өтүп, бышып чыйралган, жердигинде ичинен таштай бекем, эр адамдын көктүгү бар, эрки чымыр, кайраттуу инсан болгон экен. Эгерде ушундай мүнөздөгү адам болбосо, Токтогул жанагыдай Сибирдин каторгасынын киши баласы чыдагыс, өлөйүн десе жан таттуу, кирейин десе жер катуу дегендей азап-тозокторун, уруп-сабоолорду, моралдык басынтууларды, качып келе жаткан узак жолдогу көргөн кордуктарды, жалгыз баласы Топчубайдын өлүп калышына, аялынын башка эрге тийип кетишине байланышкан оор психологиялык күйүттөрдү жана каардуу тагдыр соккуларын көтөрө албай өлүп калышы да мүмкүн эле.

Токтогул менен бирге Сибирге айдалган далай кыргыздар азапка чыдабай өлүп тынышкан: «Бирге келген жолдоштор, боз топурак басып жоголду» - («Жолдош болбо жаттарга» ырынан). Акын туткун замандын, бийликтин адилетсиздигине, ырайымсыздыгына туталанып, кээде буркурап ыйласа да, баары бир ичинен бекем, өжөр, багына турган түрү жок. Түрмөдө колу-бутундагы кишенди шалдыратып отурган Токтогулдун өзүнүн сөзүн тыңшап көрөлүчү:

Аркан салып мойнума,
Кара дарын курса да,
Кайран тилим жаңылбайт,
Падышаң карап турса да,
Каптатып дайра бурса да,
Төрөңдү төрө дебесмин,
Бешенемде турса да,

Баш ийбеймин өлгөнчө,
Бетимди тилип урса да.
Карайды жаным ушундай,
Каныма тоюп жутса да.

Мына ушинтип, Токтогул өзүн төбөсүнөн баскан жамандыкка карата ичинен бекем тиштенип, көгөрүп, тырыша карышып, намыстана тикесинен турган. Акыры Токтогул турмуштун азап-тозокторунун, катаал басмырлоолорунун кучагында жүдөп, чүнчүп, майышып, уйпаланып жок болуп кетпей, кыямат кыйын-кезеңдерге кайыша чыдап, өлөрмандык менен моюн бербей, тагдырдын соккуларына туруштук берип, эл-жерине аман-эсен кайтып келип, мындан соң жалгыз улуунун өлүмүнөн улам чыккан кайгы-касиретке да алдырбай, мүнкүрөбөй («Кайгысына өлүмдүн, картайсам да көнбөдүм» - «Көнүл айтуу» аттуу ырынан), башын жогору көтөрүп «кейибеймин кеткенге, өкүнбөймүн өткөнгө» деп, замандаштарын жаркын келечекке чакырып, оптимисттик ырлары, акылман насыяттары менен калайык-калкына жөлөк-таяк болууну уланткан.

Токтогул акын бизге кыйынчылыктарга багынбаган этиканы үйрөтөт. Акындын өмүр өрнөгү-жогорудагыдай рухий каармандыгы, нравалык эрдиги, майтарылбас эрк-кайраты, азат болуу үчүн, жашоо үчүн өжөр күрөшү - биз үчүн табылгыс сабак. Эгерде бүгүн биз - Алатоонун жарандары турмуштун кыйын-кезен сыноолоруна Токтогулдай майышпас, Токтогулдай эрктүү, кайраттуу боло билсек, эл-жерибизди Токтогулчасынан сүйсөк, анда кризистен да чыгабыз, экономикабыз да гүлдөмөк, эгемендүүлүгүбүз да чындалмак, эртеңки келечегибиз да ишенимдүү болмокчу.

Турмуштун казанынан кайнап чыккан акын бизге дагы кандай акыл -насыяттарды, моралдык идеяларды тартуулайт?

Акын чыгармаларынын бүткүл мазмуну менен жалкоо, шалаакы, айдама, жетеленме болбоону, («Эркиң менен жумуш кыл, эринчээк, жалкоо дедирбей»), турмушта жигердүү, активдүү эпчил («Жакшы азамат түрдөнүп, жалбырттаган жалындай, өзүн өзү асырайт, эр жигиттин белгиси, эпчил болот термелеп, «от жаккан казан сыяктуу, оргуп, оргуп кайнагын»... Андан көрө эгин бак, алың барда жулунуп»), өз бетинче болуп, өз бак-талаайын өзү

курууну, өз тагдырына өзү кожоюн болууну, оорчулуктарга тизе бүгүп чөгөлөбөөнү («Эр жигиттин белгиси – кайраттуу болот жалындап») насыяттайт. Тагдырдын аяздуу бурганак-бороондорунун катаал сыноосунан өтүп такшалган Токтогулдун мындай идеяларды үгүттөшү табигый нерсе го.

Бирөөлөргө көз каранды болбо, өзгөлөрдүн оокатына көз артпа, башканын тапкан-ташыганына орто жолдон чыгып, ортоктош болом дебе, бекер табылган оокаттын берекеси жок болот, «сурап ичкен тамагың, суу ичкен менен барабар»-дейт Токтогул. Андан көрө, «курсакты сылап тынч жатпай», «Гартынбай жашыңдан мээнет кылсаң», «стишиң барда таш чайнап, түрүнүп иштесең», «жаш кезиңден жаркылдап, эмгегинден талбасаң» «ырыскы өзү эле келет курулуп», корооңо мал толот, орооңо дан толот, «порумдалып үйүң жасалат». Бир гана кыйындыктан коркуп, артка кетенчиктебей, жалакайланбай, максат артынан өжөрлөнө кууп («Түн экен деп эр жигит, максатыңдан жазганба»), «Эр жигиттин белгиси – эч нерседен жазганбайт», «Азамат эрдин жүрүшү, аргымак аттай арыштайт»), барга-жокко чыдап, бирде жөө жүрүп, бирде төө минип («бирде дүйнө бар болот, бирде дүйнө жок болот»), жакшылыкты көздөп умтулуп жүрүп отуруу кажет («Жакшылыкка бет алган, узарат жаштын кадамь») деп, байлыкка, бакытка жетүүнүн жолун көрсөтөт, бизге даанышман акын.

Мына ушундай күн-түн тынбаган мээнеттин жолу менен ийгиликке жеткен, жардымын деп жатып албай, бактысын өз колу менен курган адам – Токтогулдун эмгектик, нравалык идеалы. Анын өзүнүн адептик, эмгектик, идеалына туура келген турмуштук өрнөктү өз учурунда катардагы карапайым тегирменчи Жанаалынын мисалынан көргөн. Ал Жанаалынын өрнөгүн минтип, даңктаган: «Жадабай ишке берилген, жаш күнүңдөн балбансың, жасалгалуу мүлкүңдү, жагдайлуу жерге салгансың, картайганча кажынып, кайрат менен мал таптың, таман акы, маңдай тер, таалайың бар, жан бактың». Ушуну менен катар айта турган сөз, жогоруда айтылгандай, Токтогул эмгек жагынан гана эмес, дегеле турмушта инсандын өз тагдырын өзү чечүү, чечкиндүүлүгүн жактайт. Мындай көз караш өз мезгилинде прогрессивдүү көз караш болгон. Кайыңдалган картаң күйөөдөн баш тартып, качып кетип, чечкиндүүлүк кылган Саратандын кызын («Саратандын кызы качкандагы ыр») Токтогул «Акылы жетик кыз экен», «өз теңи

менен жыргасын»,-деп жогору баалаган. Ал эми Саратандын кызындай чечкиндүү боло албаган, көкүрөгү кирилдеген чалга аял болууга макул болуп, кайран жанын кор кылган жаш келинге карата Токтогул өкүнүч менен минтип ырдайт:

«Же бизде боштон азат жер жокпу?

Боорукер кыргыз эл жокпу?

Болбосту ээрчип кеткендей,

Сага бир боз бала жигит эр жокпу?»

(«Эселбай» ырынан).

Өз башына өзү ээ болуу, эрктүү болуу, алмадай баштын азаттыгы идеясы Токтогул үчүн кымбат мүлк. Инсандын өз бактысынын субъектиси болуусу идеясын жактаган Токтогулдун бул философиялык моралы акындын өз заманында элеттик кыргыз чөйрөсүнөн кыйла эле өйдө көтөрүлүп чыгууга үлгүргөндүгүн күбөлөп турат. Акындын көз карашы боюнча, бакытка жетүүнүн жолу мээнеткечтикте, максат артынан кууган өжөрлүктө гана эмес, ошону менен бирге жалгандыкка берилбей, калп айтпай чынчыл болууда, ак, адал иштөөдө, кыянатчылык иш кылбай, «бекерчиден беже качып, ушакчыдан көчө качып», ар качан уят менен абийирди, ар намысты туу тутууда болуп саналат. («Азамат болсоң ак иштеп, аздыр-көптүр малың бак». «Ак пейилдүү азамат, адамга кылбайт кыянат, бойго жеткен кызга окшоп, болумсуз иштен уялат», «Уурулукка малынбай, ушак сөзгө чалынбай, уятын ойлойт ар убак»). Демек, Токтогулдун адеп-ахлах этикасы боюнча мүдөөгө, бакытка жетүүнүн жолу – таза, адал жол, уят-абийирдин жолу болуш керек экен. А бүгүнкү биздин турмушта арам жол мененби, элдин мүлкүнө кол салыпбы, пара алыпбы, уурдапбы, бирөөлөрдүн колдоосу мененби, айтор, иши кылып ийгиликке, пайдага жетсем, акчалуу болсом болду деген көз караш журтубуздун ичин каптап бара жатат. Мындай жол акыры жүрүп коомубузду адеп-ахлак жактан туюкка алып келип кептелтиши мүмкүн. Бүгүнкү күндө биздин ар бирибизге акын атабыздын адеп-ахлак көлүнөн суу ичип, анын жогорудагыдай нравалык эрежелерин өзөгүбүзгө сиңирип, моралдык багытыбызды Токтогулдук духта куруу зарыл болуп турат.

10.ӨМҮР – ЖАШООНУН МАҢЫЗЫ ЭМНЕДЕ?: ЖООПТУН КЫРГЫЗЧА МОДЕЛИ.

Көрүнөө турат го, бүгүнкү күндө дүйнөдөгү рынок, соодасатык системасынын үстөмдүгүнүн шартында ыйман, уят, абийир аттуу ыйык нерселер тебеленип, материалдык байлыктын культу өсүп, үлүлчөсүнөн “кабыгынын” ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, акчага, алтынга, көрдүнүйөгө жүгүнүү күчөөдө. Америкалык илимпоз Кольберг “Турмушка өзүмчүлдүк, пайдакечтик, жалаң бухгалтердик, коммерциялык, технократиялык мамиле Европа менен Америкада өзүнчө бир улуттук ооруга айлангандыгын” тынчсызданып жазат. Цивилизациянын мындай терс илдеттеринин белгилери биздин Кыргызстанда да пайда болду.

Ушуга удаа айта турган нерсе, адамдардагы ушундай жүрүм-турумду бир жагынан ич жактан азыктандырып, шыктандырып турган өзүнчө бир философиялык агымдар бар экендигин эсекертпей коюуга болбос. Эл алдындагы милдет, коом алдындагы парз, көпчүлүк алдындагы жоопкерчилик деген сыяктуу категорияларды жерип, жектеп, “жеке турмушту” (“частная жизнь”), “жеке баштын жыргалын” жээксиз, чеги жок, эркиндикти абсолютташтырган айрым философиялык, модернисттик агымдар өздөрүнүн көз караштык “дөөлөттөрүн” масса арасында активдүү үгүттөп, жайылтып жаткандыгы жашыруун эмес. Андай агымдардын ою боюнча адам коом үчүн туулган эмес. Киши асоциалдуу жан. Ал эми коом, социалдык уюм, жамаат дегендер болсо, адамдын ички каалоо-кумарларын, инстинктерин, эркиндигин басып-жанчууга гана жаралган катаал феномен, социалдык уюм менен инсан экөө бири-бирине түбөлүк душман экен. Ушундай нукта, багытта ойлонгон философтор жана калемгерлер адам баласы коомдон, коллективден безип, тышкы чөйрөнүн талаптарынан бошонуп, өзүнүн жеке МЕНинин чебине келип жашынганда гана өзү менен өзү боло алат, өзүнүн табигый инстинктеринин стихиясында жашаганда гана толук эркиндикке жетише алат деген көз карашты насыятташып, өздөрүнүн трактаттарында жана чыгармаларында адамды коомдон, коллективден бөлүп, социалдык байланыштардан ажыратып, моралдык жоопкерчиликтен кол үзүдүрүп, жалгыздыкта көрсөтүүнү жана сүрөттөөнү көнүмүшкө айландырышкандарына

көп болду. “Мен эч качан эч кимге боор оорубайм, бирөөлөр үчүн камкордук да көрбөйм, жакшылык да кылбайм. Ошондой эле өзүмө да бирөөлөрдөн жакшылык күтпөйм жардам да тилебейм». «Мен өзүмдүн менчик эрежемен башка эч кандай законду моюнга албоо үчүн туулгам»- дешет модернисттик романдардын кармандары. Кыскасы, мына ушул өңдүү философия жана үгүт-насыят бир жагынан бүгүнкү замандын кишилеринин жанагындай өзүмчүл, индивидуалисттик жүрүм-турумуна алдыртан “жем” таштаган, козгоп-козутуп, шыкак берген идеялык факторлордон экендигин байкабай коюу мүмкүн эмес.

Айталы дегенибиз, мындай өзүмчүл, жеке кызыкчылыкты туу кылган индивидуалисттик акыл-ой нугуна Борбордук Азиядагы ак мөңгүлүү Ала-Тоодо жашаган ак калпакчан кыргыздардын ойлоо образы кайчы чыгып турат. Маселен, калктын конкреттүү бир өкүлүнө келсек, кыргыздын улуу акыны Арстанбек Буйлаш уулунун этикалык көз карашы жогорудагыдай “философияга” таптакыр карама-каршы. Ал өйдөкүдөй нраваны кабыл албайт. “Кайратың тоону бузса да, кашыгың көлдү сузса да, оозундан чыккан сөзүңө, зоо куланып учса да, кабарың күнгө кетсе да, жылдызга колуң жетсе да, жараткандын дүйнөсү, бүт колуна өтсө да, эл менен сен бийиксиң, элден чыксаң кийиксиң” – дейт Арстанбек.

Көрүнүп тургандай, эгер адамдын ашып-ташкан байлыгы, азуусун айга жанган бийлиги, атак-даңкы – бардыгы өзү үчүн гана болсо, өзүнүн гана керт башынын кызыкчылыгын, жыргалын тейлесе, эл-журтун бакыбатына тиешеси жок болсо, башкаларга жарыгы тийбесе, анда жамааттан бөлүнүп калган андай адам, Арстанбектин түшүнүгүндө, ээн тоодо коколой башы жашаган жапайы кийикке тете. Журт ичинде ошондой “кийик” кишилер, анан дагы калктын канын соргон сүткорлор, “чык татырбас чынарбайлар” “калк камын ойлобой казына чачкан” атка минерлер, өз көмөчүнө күл тарткан өзүмчүлдөр көбөйсө, Арстанбектин ою боюнча, бул – элдин, жамааттын шору. “Өзү үчүн жан берген, өзүмчүлдүн белгиси, мындай адам көбөйсө, жумурай-журт маарыбайт, урук-тууган жарыбайт” – деп корутундулап келип, Арстанбек бул өңдүү “адеп-ахлактын” орду коомдо эмес, топуракка көмүлүп, кара жердин астында болууга тийиш. (“Адамга жок пайдасы, ач көздүн жайы – кара жер”) деп, өзүнүн нравалык

өкүмүн чыгарат. Кыскасы, улуу акындын көз карашында жогорудагыдай “киши кийиктердин” өмүр-жашоосунда башкаларга оң жагынан таалим, сабак боло турган моралдык маани-маңыз болбойт. Жашоонун, өмүрдүн мааниси эмнеде экендигин акын жалпылап: “Эл менен сен адамсың, эл менен сен бийиксиң”- деп жыйынтыктайт. Ушундай моралдык-философиялык көз карашынан улам Арстанбек учурунда **“элдин зарын зардап өт, эзелки ырын ырдап өт, эл-журтундун кенчи бол, жери жокко конуш бол, эти жокко союш бол”** – деп, замандаштарын адам деген улуу атка жарашаар бийик этикалык идеалга багыттап, үгүт жүргүзгөн. Бир сөз менен айтканда, Арстанбектин этикалык философиясы боюнча жеке кишинин акыл-эси, руханий дүйнөсү, жүрүм-турумунун тамыры, өзүнөн жогору турган бир бийик элдик мүдөө-идеалдар, жалпы таламдар менен бекем ашташып байланышып турганда гана, анын адеп-ахлагынын баа-баркы болмок.

Чынында эле, коколой баштын кызыкчылыгын ыйык туткан жүрүм-турум, анан өйдөтө илимпоз Кольберг белгилегендей, турмушка пайдакечтик, жалаң бухгалтердик, коммерциялык мамиле мындан ары карай да күч алып, өсүп жүрүп отурса, анда адамзат балдары, мунун ичинде капитализмдин кучагына кирген кыргыз пендеси да бара, бара ички жандүйнөсү жагынан жакырланып, кунарсызданып, куураган чөптөй катып, акыры жүрүп адамдагы адам жоголуп, коомдун рухий маданиятынын түркүгү урап түшүшү мүмкүн го. Анан калса акылман Арстанбектин өзү да, эгерде жамааттан “каада нуска нарк кетсе”, непада **“урматы кетсе уулунун, кадыры кетсе карынын, зайыптын кетсе ыйманы, кыздын кетсе кылыгы, келиндин кетсе келбети, ата-эненин кымбаты, уулдун кетсе уяты”**, - бул акыр заман белгиси деп кабатырланган эмеспи. Эгерде үлүчөсүнөн кабыгынын ичине кирип кеткен индивидуализм, “коомдун талантарынан бошонуп, өзүнүн МЕНинин чебине келип жашынуу”, эгоизм, жылаңач прагматизм, муздак логикага жана кургак рационализмге негизделген жүрүм-турум жан дүйнөнүн “акыр заманына” алып барса, анда деги, адамдын адам бойдон сакталып кала турган амалы, жолу кайсы? Канткенде адам уулу адам болот? Дагы сурайлы, анын өмүрүнүн маңызы эмнеде? Буга эми кыргыздын олуя даанышманы Калыгул Бай уулунун

мурастарынан жооп издеп көрөлү. Калыгул бизге минтип үн салып турат:

“Жакшы чыккан азамат элин билет, элин билген ал адам билим билет, окуп, карап, ойлонуп, илим билет, эчен түрдүү адамдын тилин билет, чыгып турган ал адам чынар болот, чымчык сайрап, чынарга булбул конот, түбү жоон тамгалуу терек болот, көлөкөсү көп жанга керек болот, андай адам табылбай кайда болот, ошол чыкса дүйнөгө пайда болот, тийип турган асманда күндөй болот, макулуктун баарына бирдей болот, ошол адам ойлосоң кимден чыгат, ушул турган калайык элден чыгат”. Калыгул бул маселинде желдей желип, кербен сыяктуу өтүп кете турган өмүрдү эмнеге пайдаланыш керек экендигин жана адам болуп жашоонун мазмуну кандай болууга тийиштигин ачык-айкын көрсөтүп өткөн. Бул саптардан эл ичинен чыгып, демек элдик рухту бойго сиңирип, айлана-тегерекке чынар теректей көлөкө болуп, илим-билим, калыс адеп-ахлак менен адамдарга күндөй чачырап тийип, жакшылык кылып жашаганда жеке өмүрдүн маңыз-мазмуну ого бетер тереңдейт жана кеңейет, адам деген асыл атка жарашкан нарк-насил сакталат деген идея тартууланып отурат. Калыгулдун логикасы боюнча адам жеке көртирлигинин алкагы менен гана чектелбестен, өзүмчүл болбостон («Жеке тамчы сел болбойт, жалгыз аттан чаң чыкпайт»), баарынан мурда эл-журттун азаматы, коомдун активдүү, гумандуу айкөл жараны катары жашашы керек («Тар жерде тайгак кечүүдө, эрендердин күчү артык, көңүлү тынаар көпчүлүк, көзгө толоор эр чыкса»). Өздүк кызыкчылыктарын өзгөнүн кызыкчылыктары, жеке таламдарын жамааттын мүдөөсү, талап-муктаждыктары менен жуурулуштуруп күн кечиргенде, инсанды толук кандуу адам болуп, маңыздуу өмүр сүрдү деп санашка болот. Эч кимге пайдасы жок, элден обочолонуп жашаган пенденин эл ичинде баа баркы болбойт. **“Тууру кутсуз шумкардан, турумтай аттуу куш артык”** – деп насыяттайт Калыгул, каймана сөз менен.

Жер үстүндө адам болуп жашоонун жолу жана өмүрдүн маңызы жөнүндөгү Калыгул менен Арстанбектин даанышмандыгынын тамыры, түпкүлүгү, улуу рух мурасыбыз – “Манастан” чубалып чыгат. Дегеле, биздин чыгышта адам баласынын өмүр кечүүрү маңызына жана жашоо миссиясына карата болгон көз караш өзүнүн терең гуманизми жана жамаатчыл духу менен айырмаланып келген.

Терен үнүлүп карай келсек, “Манас” эпосунун адеп-ахлактык көз карашы боюнча адамдын жашоосунун баа-баркы ишинин кандайдыр бир өзүнөн бийик турган ыйык нерсе, жогорку коомдук дөөлөт, милдет менен болгон тыгыз байланышында, бүтүндүн бөлүкчөсүмүн деп эсептеген акыл-эстүүлүгүндө жаткан болот. Эпостун бул өңдүү философиясы дүйнөлүк акылмандардын төмөнкү ойлору менен өзөктөш чыгып жатат: «человек никогда не найдет всей полноты только в себе самом» (М.М.Бахтин). «Личности нет, если нет ничего выше её» (Н.Бердяев). Демек, адамдын жашоосунун кадыр-баркы, маани-маңызы, дагы айталы, пенденин кандайдыр бир универсалдуу, жогорку (сверхличное), коомдук дөөлөт менен болгон органикалык байланышында экен. Дал ушундай ой-идея кыргыз акылмандыгынын: «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт», «Эл ичи алтын бешик», «Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол», «Жаман киши өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт», «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген өңдүү жашоо тажырыйбасынан жаралып, кылымдардын кыйырын баскан элдик философия менен үндөшөт. Манас баатыр кенедей кезинен дал ушундай көз караш, рух салтында тарбияланган. **“Өлбөй тирүү жүргөндө, не мураска жетейин, калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин”** дейт Манас. Ал эми Манастын уулу Семетей Канчоро менен Кыяс капыстан кол салып, өлүм алдында турганда минтип ойлонот: **“Котур ташы койнунда, шайтанды баккан экенмин, эми эле башын кошкондо, элдин алы не болот, жарагы жок жаш күлүс, эрдин алы не болот, капарсыз калды эл менен, жердин алы не болот”**. Семетей өлүп бара жатып да, элинин, жеринин тагдыры жөнүндө толгонуп турат. Демек, эл-журттуу мүдөөсү, калк кызыкчылыгы, мекен алдындагы парз сыяктуу улуу түшүнүктөр менен журулушкан биримдик-Манас менен Семетейдин адамдык-атуулдук жаратылышы, экөөнүн жашоосунун тузу жана өмүрлөрүнүн маңызы.

“Манас” руху “өзгөнүкү дегенде аны-муну ишим бар, өзүмдүкү дегенде өгүздөй кара күчүм бар” деген моралга түп тамырынан каршы. Өз көмөчүнө күл тартып, кара башынын кызыкчылыгынан башканы билбеген Абыке, Көбөштөй, Көзкамандай, Канчородой пенде болуп жашоонун жамаат үчүн маңызы, куну жана куту жок. Көзкамандай, Көбөштөй тукумдун

«эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү» артык дейт, «Манастын» логикасы.

Ал эми эл-журтунун чачылганын жыйнаган, үзүлгөнүн улаган, “кулаалы таптап куш кылган, курама жыйып журт кылган”, өз өмүр-жашоосун ушундай улуу мүдөө-иштер менен жуурулуштуруп өмүр кечиргендиги үчүн Манас Ата түбөлүк өлбөс болуп, муундардын алдында чолпон жылдыздай жаркырап күйүп, адептик-патриоттук идеал катары жашап кала берди. Тоолук кыргыз баласынын өнөкөтү ушундай, ал дайыма башкалар үчүн өзүн курман чалып жашайт. Бул жагынан мынабу сөздөр мүнөздүү: “...Мен бүт өмүрүмдө бир да жолу керт башыма, бала-бакырама эл журттан бөлүп, Кудайдан узун өмүр, бакты-таалай тилебедим. Мен бардык жакшы нерсени калкка бер деп тиледим”(Сарт Аке). “Элим жөнүндө бир суук кабарды уксам, мени бирөө бычак менен жүлүнгө сайгандан да жаман болом. Менин өмүрүм өзүм үчүн эмес, элим үчүн жаралган. Мен биринчи иретте, Кудайдын, экинчи иретте, элимдин кулумун” (Тилекмат Аке). Мындай адеп-ахлактан улам улуу Ф.Достоевскийдин: “Өзүнүн жеке пайдасын түк ойлобой, өз ыктыяры, жан дүйнөсүнүн, жүрөгүнүн чакырыгы менен көпчүлүктүн жыргалы үчүн өзүн курмандыкка чалып жаткан адамдан жогору турган асыл керемет барбы, бу дүйнөдө”-деген сөзү эске түшпөй койбойт.

Манас атанын өмүр-жашоо өрнөгүн үлгү тутуп, жолун жолдогон кыргыз тарыхындагы ошол эле Сарт Аке, Курманбек баатыр, Эр Солтоной, Жайыл баатыр, Тайлак баатыр, Кубат бий, Курманжан датка, И.Арабаев, Ж.Абдырахманов, И.Раззаков, Чолпонбай Түлөбердиев сыяктуу улутубуздун жүздөгөн, миндеген уул-кыздарынын ысымдары бүгүн Ата журтка өтөгөн ак кызматтары үчүн сыймыктануу менен аталат. “Тилешим – бактылуу адам (Тилекмат Акени айтып жатат-С.Б.), ал өзү үчүн, бала-чакасы, урук-тууганы үчүн эмес, калайык-калк үчүн жаралган адам. Ошон үчүн аны денеме күч-кубат берген жүрөгүмдөй, жаратылыштын кереметин көргөзгөн эки көзүмдүн карегиндей баалаймын. Ал барда менин телегейим тегиз, деним таза, жаным жанатта”(Сарт Аке).

Көптүн кызыкчылыгына багыттанган жамаатчыл ойлом кыргыз баласынын кан-жанына ушунчалык сиңген, атүгүл бешик терметип

жаткан эне дагы перзентке моминтип ырдап турат: “Алдей-алдей ак бөпөм, ак бешикке жат бөпөм, жапкан нандын ортосу, жүрөгүмдүн толтосу, **ата-салтын уланткын, ардактап элиң кубанткын, баатыр болгун, эр болгун, кабылан болгун, шер болгун, жакадагы кундузум, асмандагы жылдызым**”.

Анткен менен, кыргыздын этикалык даанышмандыгы адамдын коомдук-жамааттык турмушу жөнүндө гана эмес, анын жеке турмушу тууралуу да ой чуркатып турат. Бул жагынан улуу акын Токтогулдун ой жүгүртүүсү орчундуу. Кеп мында. Акын Токтогул үчүн бу жарыкчылыктагы жашоо, өмүр, тирүүчүлүк деген нерсе эң кымбат кенч. Тирүүлүк, жашоо деген кайталангыс дагы, кызык дагы, өзүнчө бир керемет. Ошол тирүүчүлүктө пенде баласы ырахат, жыргал көрүп, бактылуу-талайлуу болуп, өкүнбөгөндөй өмүр сүрүш керек, антпесе бу дүйнөгө туулуштун кажети не? - дейт Токтогул, өзүнүн чыгармаларында. **“Кадыр, көңүл бар чакта, ойногула, кыздар ай, кайрылып келбейт өмүрүң, ойлогула кыздар ай, ойной албай, күлө албай, ойногонду биле албай, кайран жашты картайтып, койбогула, кыздар ай”** («Гүлдөп ал» ырынан). Көрүнүп тургандай, Токтогул өзүнүн бул маанилүү ырында терең гуманизми менен өзгөчөлөнүп турат.

Токтогул адамдын жекече бактысына, пенденин жашоодо кызыкка, жыргалга, рахатка тунуп, өзгөчө, гүлгүн доорун армансыз өткөрүү маселесине көп көңүл буруп олтурат. Сибирдин каардуу каторгасынын тозогун көрүп, өлүмдүн, ажалдын оозунан кайра кайтып келген акын өмүрдүн баркын чыңдап түшүнгөн сыяктуу.

Бирок да Токтогул даанышман ошол ырахат-жыргал, ойноп күлүү акыл-эстүүлүктүн, адептүүлүктүн чегинде болгондо гана, мындайча айтканда, жеке жыргал жалпы жамааттын жыргалы жөнүндө ойлонуу жана кам көрүү менен айкалышканда гана маани-маңызга ээ болмок. Ошол үчүн Токтогулдун этикасында өзүнчө жыргап өмүр өткөрүү идеясы жалпынын кызыкчылыгына кызмат кылуу идеясын үгүттөө менен дайыма коштолуп турат («Жаш кезинде жаркылдап, калкыңа тийгиз керегин», «Эмгек этип жашыңдан, элге жаксаң эң кызык», «Эрдин көркү - эл менен, эмгегиң менен элге жак», «Жакшы адам белгиси – эл камы үчүн күйүнөт»-Токтогул). Бир сөз менен айтканда, өзүнүн жүрүм-турум адебинде өзүмдүк менен коомдукту (личное и общественное), жекелик менен жалпылыкты айкалыштырып жашоо, Токтогулдун

адеп-ахлак философиясы боюнча мыкты адам болуп өмүр сүрүүнүн жолу.

Ушул жерден сөз башында белгиленген, алиги батыштык айрым философтордун адам деген асоциалдуу, инсан менен социалдык уюм бири-бирине душман болуп эсептелет деген бүтүмдөрүнө карата өз оюбузду айтып өткүбүз келет. Киши деген өзү туулганда биологиялык гана жан. Бирок андан ары ал социалдашуу жолу менен гана адам болот. Социалдуулук анын жаратылышы. Анан кантип адамга социалдык уюм душман болот, адам өзү негизинен социалдык кубулуш болгондон кийин ал өзүнүн бул жаратылышынан эч качан кача албайт. Социалдык уюм, жамаат пенденин душманы эмес, коллектив, жамаат, маданият, цивилизация анын стихиясы. Киши коллективде, коомдо гана адам катары жашап турат. Маселен, биздин Манас атабыз, анын жолун жолдогон тукумдар дал ошол социалдык уюмга кызмат кылуудан өмүрүнүн маңызын көрүп, бакыт таап, аброй күтүп жатышпайбы. Мына ушундан улам айтаар элек, адамды социалдык шартталгандыктын “туткунунан” куткарып алууга, аны өзүнүн жаратылышынан ажыратып алууга умтулуунун өзү ырасында эле идеалисттик адашкандыкка жатат. Тескерисинче коомдон, коллективден, моралдан кол үзгөн пенде адам болуудан, личность болуудан калаарын, өзүнүн жеке МЕНинен дал ошол учурда ажыраарын эске түйүп коюуга тийишпиз. Модернизмдин өкүлдөрү каармандарга энчилеп жаткан “абсолюттук эркиндик” инсандын өз алдынчалыгына кам көргөндүк эмес, тетирисинче, даана айтканда, кишинин адамдан кайра маймылга айланышына жол чапкандык болуп эсептелет дээр элек.

Акырында айтарыбыз, мына ошентип, кыргыз калкынын этикасында бу дүйнөдө адам болуп маңыздуу жашоонун өзүнчө бир өрнөк-модели берилген. Биздин оюбузча, бу жарыкчылыкта өмүр кечирүүнүн жогорудагыдай кыргызча образы азыркы адеп-ахлак кризисинде турган дүйнө үчүн өзүнчө бир таалим-сабак жана турмуштук зарыл философия.

Сөз башында баяндалгандай, өзүнүн гана МЕНин алдейлеген, ашкере өзүмчүл, индивидуалисттик «робинзончулуктун», айлана-тегерекке прагматикалык-бухгалтериялык ач көз мамиленин күч алышынын коом үчүн зыяндуулугуна жана келечек үчүн коркунучтуулугуна терең ынанууга тийишпиз.

Жашоонун маңызын адамдарга ак кызмат кылуудан көргөн, өз тагдырын Ата журтунун, элинин тагдырынан, томолок жердин тагдырынан бөлүп карабаган, кыргыздыкындай, Манастыкындай атуулдук жамаатчыл менталитетти, мекенчил жашоо жолун бекем тутунуу 21-кылымда коомду моралдык деградациядан сактайт жана Кыргызстанды, дүйнөнү өнүктүрөт деген ишеничтебиз.

Кыргыздын этикасындагы адамдын көпчүлүкчүл гуманисттик концепциясы муундарды тарбиялоо ишинин стратегиялык таянычы болуп калууга тийиш.

2-бөлүм

XX-XXI КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ ЭТИКАСЫНЫН ПРАКТИКАСЫНАН

(АТА ЖУРТКА АК КЫЗМАТ ӨТӨӨНҮН
АТУУЛДУК САЛТЫН
УЛАГАН АЗАМАТТАРДЫН АК ЖАРКЫН
ӨРНӨГҮ).

- 1. Академик Үсөн Асановдун жашоо модели*
- 2. Ала-Тоонун асмаынан жанган "Алтай" жылдыз*

АКАДЕМИК ҮСӨН АСАНОВДУН ЖАШОО МОДЕЛИ

1. ЖАШООНУН МАҢЫЗЫ ЭМНЕДЕ? ЧЕЧМЕЛӨӨНҮН АСАНОВДУК ВАРИАНТЫ.

Окумуштуу Үсөн Асанов жөнүндө ойлогондо, биринчи иретте, акын Молдо Багыштын төмөнкү даанышман саптары эске түшөт: “Тоо суусундай шаркырап, токтобостон агып өт, өзгөлөрдү туурабай, өзүнчө чыйыр салып өт, чырак болуп жаңгының, тапкын сен издеп жаңыны, таптабай жолдун даңгырын”.

Молдо Багыш бу жарыкчылыкта жашоонун маанисин, өмүрдүн маңызын, тузун адамдын бу дүйнөгө өзүнүн башкаларга окшобогон чыйырын салышынан, жекече индивидуалдуу изин түшүрүп өтүшүнөн көргөн. Албетте,

Молдо Багыштын бул терең осуяты чыныгы азамат, күжүрмөн, күрөшчүл адамга, личность-инсанга карата айтылып жатат. Оригиналдуу, өзүнчө жолду таап күн кечирүү катардагы Эшмат, Ташматтардын колунан оңой менен келчү иш эмес.

Мурдагы даяр жолдун даңгырын таптабай, өзгөлөрдү туурабай, өзүнчө чыйыр салуу өзгөчө, илим тармагында бөтөнчө курч жана өтө актуалдуу маселе. Жашоонун маңызы эмнеде деп Үсөн Асановдон сурашканда, ал “ачылыштарды жасоодо” деп жооп бериптир. Демек, терең карай келсек, Үсөн Асанов да залкар акын Молдо Багыштын духунда ойлонгон инсан экен. Илим үчүн, демек, коом үчүн ачылыш жасоо-илимпоздун өмүр-жашоосунун тузу, миссиясы ушунда экен. Мынакей, чечкиндүү, олуттуу жана максималисттик философия.

Сууро туулат. Эми ушул философиясын Ү.Асанов турмушта жүзөгө ашыра алдыбы?

2. КҮТҮҮСҮЗДӨН ЖАРК ЭТКЕН ТАЛАНТ, ХИМИЯ ИЛИМИНДЕГИ ЖАҢЫ БАГЫТ, ЖАҢЫ АЧЫЛЫШ! ЖЕ МОСКВАЛЫК ЭКСПЕРТТЕРДИ “ЧӨГӨЛӨТКӨН” КЫРГЫЗ ИЛИМПОЗУ

Илимде белгисиз нерсени издөө, илим айдычына өзүнүн жекече жолун табуу, жекече изин түшүрүү ышкы-кумары, өзүнүн табылгасын табууга, жаңылыгын жаратууга умтулуу – те жаш чагынан илимий лабораторияга баш бакканынан тарта эле Үсөн Асановдун окумуштуулук изденүүлөрүнүн башкы пафосу, негизги лайтмотиви болуп калган. Дал ушундай, илимде инновацияга, жаңылыкка ориентация жасап, көшөргөн изденүүлөрдүн өзү, акыры жүрүп өткөн кылымдын 70-жылдарында Ү.Асановду жаңы ачылыштарды жасоого алып келип, мунун натыйжасында, кыргыз илимпозунун ысымы кыргызстандык жана союздук академиялык чөйрөгө дүңгүрөп угулган.

Ал илимий ачылыштын маңызы мында болгон.

1950-1960-жылдар аралыгында алыскы Нарындан барып, Москвадагы Д.И.Менделеев атындагы химиялык-технологиялык институтун бүтүрүп, андан соң ошол эле Москвада аспирантурадан окуп, дүйнөлүк илим-билимге, Европалык маданиятка каныгып, көп өтпөй кандидаттык диссертациясын жактап, анан Фрунзеде Кыргыз ССР илимдер академиясынын органикалык эмес жана физикалык химия институтунда күжүлдөп иштеп жаткан, көөдөнү энергияга, көңүлү оптимизмге толгон жаш илимпоз Үсөн Асанов химия менен физиканын ашташкан жеринде жаңы илимий эксперимент жүргүзүүнү чечет.

Эксперименттин маңызы электр учкундары менен металлга таасир эткенде металлда эмне өзгөрүүлөр болуп өтөт деген маселеде турган.

Ү. Асановдун кайра, кайра жасаган эксперименттери, жүздөгөн, миңдеген тажрыйба жүргүзүүлөрү акыры келип бир чындыкты аныктайт. Металды электр учкундары менен иштеткенде өтө бир баалуу жаңы зат, жаңы сапаттагы өзүнчө бир

химиялык бирикме келип чыгып отурат. Экспериментатор Ү.Асанов көргөн көзүнө ишенбейт. Бул эмне деген шумдук. Илимде мындай нерсени мурда эч ким көрбөгөн, эч ким мындайды ачапаган, эч кимдин оюна мындай нерсе келбеген. Жаш окумуштуунун **“ЕВРИКА!-МЕН ТАПТЫМ!”** деп кыйкырууга акысы бар эле. Чынында эле, электр учкундарынын дүйнөгө белгисиз түзүүчүлүк, жаратмандык жашыруун сырын ачкандыгын Ү.Асанов ичинен туюнду.

Көп өтпөй кыргыз окумуштуусу Москвага чакырылат. Ү.Асановдун 1975-жылдын 21-январындагы жаңыдан ачкан илимий табылгасы жөнүндөгү доклады СССР илимдер академиясынын Президиумунда угулуп, талкууланат. Жаш илимпоздун жасаган экспериментинин натыйжасы жалаң академиктерден турган Москвалык чоң эксперттер тарабынан мурда белгисиз жаңы багыт, жаңы ачылыш катары бааланат жана тастыкталат. Кыргыз окумуштуусу ачкан илимий феномен бүт Союздун окумуштууларын уу-дуу кылат. Москвалык эксперттин жыйынын алып барган химия илиминин доктору, профессор С.И. Дракин өзү: **“Илимпоз Үсөн Асанович электрдик разряд процессин химиялык маселелерге баш ийдирген. Бул химия илиминдеги пионердик жумуш”** деп кыргыз илимпозунун ачылышына жогорку баасын берген.

3. ҮСӨН АСАНОВ-ЭЛЕКТР УЧКУНДАРЫ ХИМИЯСЫНЫН АТАСЫ, ДҮЙНӨЛҮК НАНОТЕХНОЛОГИЯНЫН НЕГИЗДӨӨЧҮЛӨРҮНҮН БИРИ

Мына ушинтип, электр учкунунун химиясы деген илимдин жаңы багыты Кыргызстанда жаралып, бул жаңы ачылыш улуттук илимибизге сыймык, атак-аброй алып келет. Үсөн Асанов бул жаңы илимий багыттын атасы болуп калат, башкача айтканда, азыркы кездеги жаңы багыт-дүйнөлүк нанотехнология илиминин негиздөөчүлөрүнүн бирине айланат. Химия илиминдеги жаңы багыттын ачылышы жөнүндөгү сенсациялуу окуя Европа жана Азия өлкөлөрүнө желдей тарайт. Ушундан улам Үсөн Асановдун Эл аралык биография борборунун **“XX кылымдын көрүнүктүү адамдары”** (Англия, Кембридж)

маалымдамасына киргизилиши бекеринен эмес экендигин туюнуп коёлу.

Мына ушинтип, жаш илимпоз Ала-Тоодон чоң дүйнөгө жарк этип көрүнүп, Молдо Багыш айткандай, жолдун даңгырын таптабай, илим жолунда өз чыйырын, өз изин салып, чырактай балбылдап жанды.

4. АЧЫЛЫШ АРТЫНАН АЧЫЛЫШ, ТАБЫЛГА АРТЫНАН ТАБЫЛГА, КАТАРЫ МЕНЕН КЕЛГЕН ҮЧ СЫЙЛЫК ЖЕ СССРДИН ЭЛ ЧАРБАСЫНА ЖАРЫГЫН ЧАЧКАН Ү. АСАНОВ.

Көп өтпөй Ү. Асановдун жогорудагы ачылышын СССРдин оор өнөр жайларында, бургулоочу техникада, металлдарды жылмалоодо, кесүүчү станоктордо жана башка тармактарда пайдалана башташат. Оор өнөр жайда карбиддер аба менен суудай зарыл. Ал эми ошол карбиддерди эң кыска жана төтө жол менен- электр учкунунун жардамы менен арзан алуунун жолун жаш окумуштуу Үсөн таап отурат. Бир сөз менен айтканда, Ү. Асановдун илимий ачылышы СССРдин эл-чарбасына миндеген, миллиондогон кирешелерди алып келген жана бүгүн 21-кылымда да нанотехнологиялык материалдарды өндүрүүнүн негиздеринин бири болуп калууда. Ү. Асанов илимдеги бул эрдиги үчүн 1976-жылы Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланып, “Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген ойлоп табуучусу”, “СССРдин ойлоп табуучусу” аттуу чоң наамдарга ээ болуп, 1977-жылы сүрөтү Эл чарба жетишкендиктеринин Бүткүл союздук көргөзмөсүнө илинет. Кыргыз илимпозуна илимий жетишкендиктери жана сыйлыктары үчүн Социалисттик эмгектин үч жолку баатыры, СССР илимдер академиясынын президенти, дүйнөгө атагы чыккан академик А. П. Александров Москвадан куттуктоо катын жөнөтөт. “А. П. Александровдун бул куттуктоо катын эң кымбат мүлк катары ушу күнгө чейин сандыгымда сактап жүрөм”- дейт бүгүн Үсөн агай сыймыктанып.

5.Ү.АСАНОВДУН ИЙГИЛИКТЕРИНИН СЫРЫ ЭМНЕДЕ? ЖЕ ҮЧ ИЛИМДИ СИНТЕЗДЕЙ БИЛГЕН ААЛЫМ.

Ачкан илимий жаңы багытынын бийик илимий авторитеттер жана эксперттер тарабынан моюнга алынышы, Өкмөт тарабынан көрсөтүлгөн сый-урмат Ү.Асановдун демине дем кошуп, көңүлүнө канат бүтүрүп, илимдеги жаңы жеңиштерге шыктандырды.Андан ары Үсөн Асанов таманы кызыган күлүктөй алдыга карай арыш керди. Табылга артынан табылгаларды, ачылга артынан ачылгаларды, жаңылык артынан жаңылык жаратып отурду. Илим докторунун даражасын алды. Акыры 50дөн ашык ойлоп табуулардын автордук күбөлүгүнүн ээси болуп калды. Ошол ойлоп табуулардын бирин эле өндүрүштө колдонгон чакта, маселен, 1984-жылы Майлы-Сай электрлампа заводу 147 миң 844 сом жылдык киреше алган. Ушул бир эле мисалдан улам Ү.Асановдун жогорудагы көптөгөн ойлоп табуулары өлкөгө канчалаган кирешелерди алып келгендигин астыртан туюнуп койсок болот. Ү.Асановдун илими эң рентабелдүү илим болуп калган. Сакадай бою сары алтын илимпоз деп, дал ушул Ү.Асановду айтуу керек.

Үсөн аба бүгүн ойлоп табуулардын башка 250дөн ашык илимий эмгектердин, 12 монографиянын, 13 окуу китебинин автору. Дагынкысы дагы бар, алар алды жакта айтылат. Анын илимий эмгектеринин тереңдигине карата айтылган бир эле баапкирди келтире кетели мисалы, “Физико-химические процессы в плазме искрового разряда, создаваемого в жидких диэлектриках” (Бишкек, 2001) деген эмгеги химиктер гана эмес, физиктер үчүн да баа жеткис илимий эмгек болуп эсептелет” деп жазат окумуштуу адис, илим доктору Э.Мамбеткунов. Айтмакчы, дегеле Ү.Асанов негизи, табигый илимдерге карата жаратылышынан тубаса зор жөндөм-талант менен төрөлгөн экен. 1940-жылдардын аягында Нарындагы Токтогул атындагы орто мектепте математикадан сабак берген мугалими Сейитбек Садыков (кийин Улуттук университетте доцент болуп иштеген). Мындайча эскерген: “Мектепте да, КМУда дагы көп жылдан бери математикадан сабак берип келе жатам, бирок Ү.Асановдой таланттууну кезиктире элекмин. Мектепти алтын медаль менен бүтүргөн Асанов 10-класста окуп

жүргөндө **Е.Б.Виховский** менен **А.А.Рывкидин** “Элементардык математика боюнча жогорулатылган татаалдыктагы маселелер” аттуу китебиндеги маселелердин бирин да калтырбай, өз алдынча бүт чыгарып, мектепке алып келип берген”. Бүгүн кесиптештери **Ү.Асановдун** химия илимин да, математика илимин да, физика илимин да, айрыкча теоретикалык физиканы терең билгендигин, бир сөз менен айтканда ал табигый илимдер боюнча энциклопедиялык билимге ээ экендигин белгилешет. Көрсө, **Ү.Асанов** табигый кубулуштарга ар түркүн илимдердин позициясынан синтетикалуу, синхрондуу карай билет экен да, жанагынттип ийгиликтерге жетишип жаткандыгынын сыры ушул жакта жатат экен.

6.ИЛИМПОЗ ЖАНА ГРАЖДАНИН ЖЕ ТЕҢИР ТООНУН ДАЙРАСЫНДАЙ ШАР АГЫП...

Этнологдор адам мүнөзүнүн жана психикасынын түптөлүшүндө белгилүү даражада географиялык чөйрө роль ойнойт деп жазышат. Эгер ушул версияны ээрчий карасак, анда **Үсөн** аганын жан-жаратылышына **Теңир-Тоо** чөлкөмү өзүнүн “мөөрүн” аянбай баскан сыяктуу. **Үсөн Асановичтин** мүнөзү, жүргөн-турганы ырасында эле, **Теңир-Тоонун** алдыга октос берип, күү-шаа түшүп, шар аккан дайраларын элестетип кетет. **“Шамалдай шайдоот басып шартылдаган, жайдары качан көрсөң жаркылдаган”**-деп **Үсөнбек Асаналиев** бекеринен жазып жаткан жок. Дагы бир бала кезден бирге өскөн курбусу, акын **Эсенгул Ибраев** “анда арашандай кайнап турган күч-кубат, жигер түгөнгүс. Бир тынымга жөн тура албайт, жаңы үйрөтүлгөн азоодой ойноктон турат”-деп образдуу сөз менен туура жазган. Ага жараша агайдын жан дүйнөсү да **Теңир-Тоонун** табиятындай таза экенин айта өтөлү. Бу жагынан ошол эле **Ү.Асаналиев** **“ичине кир сактабас сөнүн адам, дос түгүл, кастын көөнүн калтырбаган”**-деп поэтикалык саптар менен **Үсөн** аалымга акыйкат баа берген.

Чынында эле, **Үсөн Асанович** күжүлдөгөн күжүрмөн духга, күчтүү коомдук темпераментке, дайыма алдыга теминип турган атуулдук-граждандык жигер-кайратка эгедер инсан. Анан калса, 20-кылымдын цивилизациясына кечөөкү көчмөн коомдон келген, тарыхый сахнага жаңыдан чыккан элдин чечилбеген көйгөйлөрү

менен көкөй кести проблемалары “ кара таандай” жайнап жатса, кантип тынч алып жатасың. Чачылганды жыйноо керек, үзүлгөндү улоо керек... Үсөн Асанов ушул зарылдыкты өтө курч сезген окумуштуу. Атактуу акын Некрасовдун “акын болбосоң болбо, гражданин болууга милдеттүүсүң” деген афоризминин Кыргызстандын шартында өзгөчө актуалдуу экендигин окумуштуу терең туюнуп турат. Ү.Асановдун жөн тура албагандыгынын мотивациясы ушул патриоттук философиядан чыгып жатпайбы.

Анын менталитетине кайдыгерлик, көңүлкоштук, жайбаракаттык деген нерселер таптакыр жат. Лабораториядагы илимий ишпи, лекция окуйбу, коомдук жумушпу, кызматтык милдетпи, өкмөттүк тапшырмабы, кандай гана иш болбосун ал ага бүткүл дитин берип, баш-оту менен кирип кетет. Айрыкча, анын аудиториядагы лекцияларын артистизм, көбүрүп-жабырган эмоция, юмор жана конструктивдүү логика, илимий фундаменталдуулук аралаш коштоп алат. Агай ишти акылы менен гана эмес, жүрөгү менен аткарган адам. Бу кишинин нравасы ушундай.

Ошондой эле, Үсөн Асанович кызматтык иште айланасындагылардын күчүн оперативдүүлүк менен уюштуруп, коюлган милдеттин натыйжалуу жолдорун көсөмдүк менен аныктап, тез кыймылдап, жумушту майын чыгара чапчаң аткаргандыгы менен да айырмаланат. Кыргыз улуттук энциклопедиясында көп жылы бирге иштеген З. Бейшеев окумуштуунун мындай сапатын **“мен Үсөн Асановичтин интеллектуалдык деңгээлинин жана уюштуруучулук жөндөмүнүн аябай жогору экендигине толук ынандым”**-деп атайы баса белгилеп отурат. Ү.Асановдун мына ушундай касиеттери, коомдук-граждандык, патриоттук активдүүлүгү улуттук университеттин ректору, Жогорку Кеңештин (1989-1994) депутаты, Кыргыз Республикасынын улуттук аттестациялык комиссиянын төрагасы (1992-2006), Кыргыз улуттук энциклопедиясынын башкы редактору (2002-жылдан бери карай) болуп иштеген учурунда айрыкча айкын көрүндү. Айрыкча, Ү.Асановдун эгемендүү Кыргызстандын Жогорку Аттестациялык комиссиясынын ишин түптөөдөгү, пайдубалын куруудагы, жолго салуудагы атуулдук ашып-ташкан активдүүлүгү, биринчи

пионердик ишмердиги тарыхка алтын тамгалар менен жазылчу окуя.

ЖАКтын төрагасы, энциклопедиянын башкы редактору кызматтарын бирдей аркалаган жылдарда Ү.Асановдун жетекчилиги жана түздөн-түз катышуусу, уюштуруучулугу менен “Кто есть кто в кыргызской науке”, “Кыргызская наука в зеркале диссертационных исследований” аттуу уникалдуу басылмалар, эгемендүү Кыргызстандын 4 томдук чоң энциклопедиясы, Нарын энциклопедиясы “Кыргыз педагогикасы”, “Кыргыз адабияты”, “Кыргыз тарыхы”, “Укук”, “Экономика”, “Кыргызстан географиясы”, “Астрономия”, “Саясат таануу”, “Биология”, “Химия”, “Кыргыз тили”, “Философия”, “Физика”, “Кыргызстандын кен байлыгы”, “Кыргыз сүрөт искусствосу”, “Компьютер жана интернет”, “Кыргыз музыкасы” сыяктуу тармактык энциклопедиялар жазылып жарыкка чыкты. Бул эмгектердин билим берүү системасы жана улуттук маданиятыбыз үчүн мааниси баа жеткис. Ү.Асановдун жетекчилиги жана авторлоштугу менен Сталиндик репрессияга жана куугунтукка дуушар болгон **Сыдыков Осмонаалы, Солтоноев Белек, Арабаев Ишеналы, Сыдыков Абдыкерим, Тыныстанов Касым, Шабданов Ажыйман, Наматов Сатыбалды, Жолдошов Токчоро, Алиев Осмонкул** сыяктуу алгачкы агартуучу-окумуштуулардын ишмердигинин “Кто есть кто в кыргызской науке” китебинен орун алышы социалдык адилеттүүлүктүн жана тарыхый эс-тутумдун калыбына келтирилишинин айкын күбөсү болуп калды.

Ушуга удаа белгилеп өтө турган нерсе, мындан 40 жыл мурда каза болуп, унутулуп кеткен, бирок өз учурунда жарк этип жанып, илимге жаңылык алып келген таланттуу кыргыз илимпозу Дүрбөлөң Мамбетовдун илимий дүйнөсүн ачып бериши (“Некролог, озвученный через 40 лет”) жана анын мурастарын жарыкка чыгарышы Ү.Асановдун өзүнчө бир атуулдук-гуманисттик маанилүү акциясы болду.

7. АКАДЕМИК Ү.АСАНОВ- МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН ПАТРИОТУ

Чынын айтыш керек, биздин илимий-техникалык интеллигенциябыздын өкүлдөрүнүн көпчүлүгү академиялык илимдин чөйрөсүнөн, диссертациялардын алкагынан чыгышпай келе жатышат. Алардын көбүндө элдин бөксө калган, өксүп жаткан иштери үчүн Асан Кайгы болуу сезими, Ата-Журттун улуу – кичүү жумуштарына канатын жайган атуулдук масштаб жетише бербей жаткандыгын жашыруунун кажети жок. Табият илимдеринин окумуштуулары Ала-Тоолук жаштарга, студенттерге, мектеп окуучуларына атайылап арнап, табигый илимдердин, техникалык билимдердин негиздерин кыргыз тилинде популяризациялаган китептерди, колдонмолорду, брошюраларды жазуу сыяктуу өтө зарыл, актуалдуу маселеге далысын салып тургандыгы өкүнүчтүү. Ушул жагынан караганда, академик Үсөн Асановдун мекенчилдик ишмердиги айрыкча айырмаланып турат.

Үсөн Асановдун окуучуларга, студенттерге, компьютер технологиясын колдонуучуларга арнап накта кыргыз тилинде жазган «Компьютердик технологиялар» (1999) деген китеби эң сонун жаңылык болду. Элибиз үчүн эң пайдалуу бул китепте татаал компьютердик технологиянын тарых-таржымалы, анын бүгүнкү күндөгү негизги түшүнүктөрү, терминдери, маселелери кыргыз тилинде түшүнүктүү жана жеткиликтүү чечмеленип берилген. Айта кете турган нерсе, негизи Үсөн агай өзү алыскы тоолуу Нарында, элетте 30-40-жылдарда байыркы патриархалдык карыялар менен байбичелердин арасында өсүп, Манастын тилин кенедейинен тулку-боюна сиңирген. Илимдин негиздерин мамлекеттик тилде көркүнө чыгара жазуу дал ушул Ү.Асановдой Европалык билимди жана калк тилинин каймагын айкалыштыра билген интеллигенттин колунан көбүрөөк келмек дегибиз бар.

Үсөн Асановдун Кыргызстанда химия илимин кыргыз тилинде сүйлөтүүдө да эмгеги өтө зор. Анын редакторлугу алдында биринчи жолу өлкөбүздө «Химия энциклопедиясы» (1997) жарык көргөн. 1991-97-жылдарда С.А.Адылов менен бирдикте жогорку окуу жайлары үчүн «Органикалык химия» аттуу эки томдон турган окуу куралын кыргыз тилинде

тартуулады. Ушуну менен катар өзүнүн шакирттери менен авторлош болуп, студенттер үчүн «Жалпы химия» деген фундаменталдуу окуу куралын да (1998) кыргыз тилинде жазып берип, чоң эрдик жасады. А.Сатыбалдиев, А.З.Жуманазарова менен бирдикте «Химиялык байланыш жана заттардын түзүлүшү» (1998) аттуу эне тилинде окуу китебин жазган да кайра эле ушул академик Ү.Асанов болуп отурат. Кыргыз тилиндеги «Аналитикалык химия» аттуу студенттер үчүн окуу колдонмосу да Үсөн Асановичтин редакциясы менен жарык көргөн (1997).

Кыскасы, эне тилге карата патриотизм деген эмне? Патриотизм деген кыргыз тили деп кызыл кекиртек болуп кыйкыруу эмес. Патриотизм деген өз иш ордунда туруп, эне тилибиз үчүн чекеден тер төгүп, конкреттүү жумуш жасоо, практикалык иш бүтүрүү, кыргыз тилин илим китептеринин тилине айландыруу, кыйкырып ураан көтөрбөстөн эле Үсөн Асановчосунан мамлекеттик тилдин “жабылуу кара ингени” боло билүү дегендикти түшүндүрөт. Химик Ү.Асанов-мамлекеттик тил мыйзамын жүзөгө ашыруунун кашкайган өрнөгү. Ошо кездеги мамлекетибиздин башчысы: “Атаганат, элдин баары академик Үсөн Асановичдей эне тилге кызмат кылса кана ”- деп арман кылганы эсте турат.

8.ӨМҮР КЕЧИРҮҮНҮН АСАНОВДУК МОДЕЛИ ЖЕ АК ЭМГЕКТИ ДИН КАТАРЫ ТУТУНУП ЖАШООНУН ҮЗҮРЛӨРҮ

Үсөн Асанов сөз башында кеп болгондой, өмүрдүн маңызын “ачылыштарды жасоодон”, эл-журтунун бакыбат-жыргалчылыгына кызмат кылуудан көргөн. Ал узакка созулган өмүрүндө көздөгөн мүдөөсүн жүзөгө ашырып, жашоосун маңыздуу, мазмундуу кыла алды. Демек, Үсөн Асанов чексиз бактылуу адам. Ушундай бакытка жетишүү үчүн ал ак эмгекти өмүр бою дин катары тутунуп жашады. “Манаста” айтылгандай, Үсөн ага “түндөсүндө уйку албады, күндүзүндө тынч албады”. Муну жашоонун өзүнчө бир модели деп койсок болот. Жашоонун бул моделинин өзгөчөлүгү - анын илимчил, жамаатчыл, эл-

журтчул, мекенчил духунда, алды жакта кеп болгон ата-бабаларыбыздын асыл нраваларынын нугунда экендигинде.

Академиктин бул өңдүү жашоо модели бүгүнкү капиталисттик рынок шартында коколой баштын кызыкчылыгын туу туткан, турмушка пайдакечтик, жалаң бухгалтердик, коммерциялык өзүмчүл мамиле баш көтөрүп турган кезде биз үчүн табылгыс үлгү, өрнөк.

Ак эмгекти өмүр бою дин катары тутунуп өмүр кечирүүнүн Асановдук бул жолу кесиптештери, Ата-журтубуз, дүйнө коомчулугу тарабынан жогору бааланды. Бүгүн Үсөн Асановичке профессор, “СССРдин ойлоп табуучусу”, “Кыргыз ССРнин эмгек сиңирген ойлоп табуучусу” наамы ыйгарылган, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын академиги, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргызстандын илимине эмгек сиңирген ишмер. “Манас” ордени, “Даңк” медалынын, Женевадагы интеллектуалдык менчиктин Бүткүл дүйнөлүк уюмунун алтын медалынын, СССРдин айыл-чарба жетишкендиктеринин бүткүл Союздук көргөзмөсүнүн (ВДНХ) алтын медалынын ээси, Нью-Йорк академиясынын академиги, Эл-аралык инженердик академиянын, КРдин инженердик академиясынын академиги, Эл-аралык “Руханият”, Арабаев атындагы, Ж.Баласагын атындагы, И.Ахунбаев атындагы сыйлыктардын лауреаты, Нарын областынын, Нарын шаарынын ардактуу атуулу, Нарын шаарындагы мектеп –лицей Үсөн Асановдун ысымын алып жүрөт. Кыргызстандагы белгилүү “Эл куту” скульптуралык-архитектуралык композициясынын тутумунан илимдин, маданияттын, искусствонун көрүнүктүү ишмерлери менен бирге Үсөн Асановдун да жезден куюлган эстелигинин орун алышы, дагы айталы- бул анын эл-журтка жасаган кызматынын калайык-калк тарабынын моюнга алынгандыгынын көрсөткүчү.

9. XX КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ РЕНЕССАНСЫНЫН КААРМАНЫ

Дегеле, Үсөн Асановдун феноменине кеңири тарыхый контексттен карап көрсөк, мына мобуну айтууга туура келет.

Батыштык бир көсөм окумуштуунун “Европа карыды, ал мүмкүнчүлүгүн ачып бүтгү. Эми мындан ары адамзаттын илими менен маданияты Азия менен Латын америкасындагы жаңыдан тарыхый сахнага чыгып жаткан жаш калктардын потенциалынын эсебинен байымакчы”, деп айтканы бар. Чындыгында Азия калктарында өнүгүүгө зор жөндөм-мүмкүнчүлүк бугуп жатат. Орто кылымдарда Орто Азияда бир учурда социалдык-экономикалык, тарыхый-саясий ыңгайлуу шарттар жана өбөлгөлөр түзүлө калды эле, түрк калктары дароо адамзатка **Жусуп Баласагынды, Махмуд Кашгарини, Ибн Синаны, Аль Фарабини, Абу Райхан Берунини, Ахмед Яссавини** берген. Биздин оюбузча ХХ-кылымдагы Совет бийлигинин доору кыргыз ренессансынын доору катары тарыхка кирээр. Кечээги социализм заманы илимдин жана маданияттын өнүгүшүнө Ала-Тоодо ургалдуу шарттарды түздү эле, кыргыздардын кылымдардан бери уктап келген ички күч-кубаты сыртка оргуштап чыгып, тарыхый сахнага тил жагынан **Касым Тыныстанов,** адабияттан **Чыңгыз Айтматов,** медицинадан **Иса Ахунбаев,** поэзиядан **Алыкул Осмонов,** искусстводон **Бүбүсара Бейшеналиева, Муратбек Рыскулов** сыяктуу көптөгөн улуу залкарлар чыгып келди. ХХ кылымдагы кыргыз ренессансы ошондой эле дүйнөгө химия жагынан илимий ачылыш жасап, айланасын дүңгүрөткөн, ондогон оригиналдуу ойлоп табууларды жүзөгө ашырган **Үсөн Асановду** берди.

Кыргыз эли потенциалы күчтүү, тереңинде ачыла элек мүмкүнчүлүктөр бугуп жаткан пассионардуу калк. Символдуу айтсак, уктап жаткан Манас дагы ойгонууда. Мына, кыргыздын спортчулары да дүйнөлүк аренага чыга баштады. Бара, бара бардык тармактарда Манастын күч-кубаты чындап ойгонуп, адамзаттын илими менен маданиятын кыргыздар жаңы ачылыштар менен байытат деген ишенимдемин. Дүйнөнүн сахнасында жаңы Асановдордун пайда болорунда шек жок.

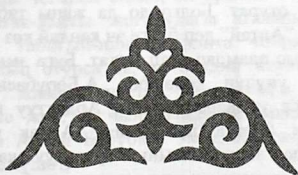
10. АЛА-ТООДО ПАЙДА БОЛГОН ЖАҢЫ ЧОКУ ЖЕ 80 ЖАШТАГЫ СОЛДАТ

Байдылда Сарногоевдин “Чоку болот тоолордун бийик жери, чокудай бол кыргыздын жигиттери” деген учкул насаат сөзү эске түшөт. Чоку демекчи...

Академик Үсөн Асановдун туулуп өскөн мекени Теңир-Тоо тарапты карап көрсөк, асман челген ак мөңгүлүү чокулар, көк тиреген тоолор көрүнөт. Бирок Теңир-Тоо тарапта жалаң эле геологиялык же физикалык тоолор эмес, өзгөчөлүү руханий тоолор да бар. Ал рухий тоолор алыстан заңкайып, башка аймактарга да көрүнүп турат. Бул рухий тоолор-улуу **Тоголок Молдо** дээр элек, дагы улуу патриот **Тайлак баатыр**, улуу обончу **Боогачы**, улуу бийчи **Бүбүсара**, улуу актер **Муратбек Рыскулов**, улуу манасчы **Сагымбай ж.б.** Теңир-Тоонун көркүн чыгарып турган ушул рухий тоолор.

Ушул рухий тоолордун катарына дагы бир бийик чоку келип туруп калгандыгын айтпай коюуга акыбыз жок. Байдылда айткандай ал бийик чоку - **Үсөн Асанов деген жаны чоку**. Теңир-Тоодогу Үсөн Асанов чокусу алыстан дүйнөгө көрүнүп тургандыгы менен айрмалуу.

Илимдин патриархы 2014-жылда 80 жашка келген. Бирок ал бүгүн да Улуттук энциклопедиянын башкы редактору катары кызматын жигердүү улантууда. Анын карыганга убактысы жок. Ал Ата журтунун солдаты бойдон катарда кала берүүдө. Закон Бейшеев айткандай, Үсөн Асанович эл ишине түбөлүк мобилизацияланган. Мынакей, XXI кылымдагы граждандык этиканын үлгүсү, Манастын атуулдук, мекенчил адеп – ахлагынын уланышы.

АЛА-ТООНУН АСМАНЫНАН ЖАНГАН “АЛТАЙ” ЖЫЛДЫЗ

Мекенчил адеп – ахлактын, Манас Атабыздын этикасынын урпактарда уланышынын дагы бир мисалына көңүл буралы. Алтай Бөрүбаевдин өмүр-таржымалындагы бир катар фактылар мени абдан кызыктырды, чынымды айтсам таңгалдырды дагы. Маселен, 2001-жылы Россиядагы Москва обсерваториясы “Козерог” (“Текечер”) топ жылдызындагы жаңы ачылган планеталардын бирин кыргыз математик-окумуштуусунун урматына “Алтай” деп атаган. Демек, ааламдагы бир чоң жылдыздын аты Ала-Тоонун бир уулу Алтайдын атында. Чындап

ойлонгон кишиге бул эмне деген сыймык, не деген жеңиш жана урмат. Кыргызстанда атактуу Арстанбек акындын, улуу жазуучу Чыңгыздын урматына Ала-Тоо каркаларынын бир эки чокусу “Арстанбек чоку”, “Ч.Айтматов чокусу” деп аталганын билем. Ал эми Алтай илимпоздун ысымы менен чоку эмес, асмандагы жылдыз аталып отурат. Болгондо да жаңы табылган жылдызды кыргыздар эмес, “Алтай” деп бизге эч кандай көз карандылыгы жок чет өлкөлүк калыс адамдар атап жатат. Буга эмне себеп? Мынабу фактыларга да үңүлүп көрөлүчү. А.Бөрүбаев М.В.Ломоносов атындагы Москва университетинин Ардактуу профессору, Карл университетинин (Прага ш. Чехия), Ардак медалынын ээси, Монголия илимдер академиясынын ардактуу академиги, дагы бир катар эл аралык академиялардын академиги болуп шайланыптыр. Макул, ар кандай эл аралык академиялардын анык мүчөлүгүн кээде белгилүү, белгисиз ар кандай адамдар алып жүрөт дейли. Бирок дүйнөлүк деңгээлдеги атактуу М.В.Ломоносов атындагы Москва

университетинин Ардактуу профессору наамын көрүнгөн эле ала бербейт да. Бул оңой эмес, бул наам татыктуунун татыктуусуна гана берилүүчү нерсе. М.В.Ломоносов университетинин бийик ишенимине арзыган окумуштуулар Борбордук Азиядан бирин-экин гана. Бул факт бизди көп нерсе жөнүндө ойлондурбай койбойт. Анан дагы Байдылда акын жазбады беле: "Чыңгыз кайда?— Парижде, Лондондо, Байдылда кайда?— туз салып жүрөт койлорго,"— деп. Анын сыңарындай кыргыздын далайлаган окумуштуулары өз республикасынын чегинен чыга албай, жергиликтүү проблематикалардын алкагынан аша албай жатса, Алтай Бөрүбаевдин математика боюнча эмгектери чет өлкөлүк, эл аралык абройлуу илимий журналдарда тез, тез жарыяланып, ысымы алыска угулган авторитеттүү окумуштуу катары атайын чакырылып, Гарвард университетинде, Москва, Париж, Марсел, Прага, Манчестер, Турин, Берн, Будапешт, Дели, Эгей университеттеринде математиканын фундаменталдуу проблемалары боюнча лекцияларды окуп, илимий докладдарды жасап отурат.

Баягы жылдары, кыргыздын философтору менен адабиятчылары атактуу философ-публицист Асанбек Табалдиевдин макалаларынын Москвадагы "Вопросы философии", "философские науки" сыяктуу журналдарга жарыялангандыгына, Мар Байжиевдин "Эрөөл" драммасынын Европа өлкөлөрүнүн сахналарында коюлганына алакан чабышып, кыргыздын илими менен искусствосунун союздук жана эл аралык аренага кадам койгондугун даңза кылып дуулдашкан эле.

Ал эми Алтай Бөрүбаевдин математика тармагындагы эмгектери эбак эле КМШнын чегинен ашып, эл аралык таанууга ээ болуп, окумуштуунун атак-даңкы жогорудагы агаларынан да алыска кетип, дүйнөлүк табигый-илимий элита чөйрөсүндө ысымы ардакталып аталып отурса да, ал биздин жергиликтүү чөйрөдө жанагы адабият жана искусство ишмерлери даңазалангандай даңазаланган деле жок. А чыныгында ысымын даңазалап айта турган дал ушул Алтай Бөрүбаев экен. Жоомарт Бөкөнбаевдин төмөнкү ыры эске түшөт:

Бирок, курбум, ал талантын

уялчаак,

Ала-Тоонун аскасына жашынган...

Жайыт таап, Европаны

баспадык...

Бирок, курбум, чыгалбадын

айылан.

Жоомарт акын бир кезде ушинтип, кыргыз интеллигенциясынын жергиликтүү алкактан чыга албаганына өкүнгөн. Ал Ала-Тоодон ары жаткан кең мейкиндерге ак шумкарчысынан чабыттап учууну эңсеген. Жоомарттын эксеген кыялын ишке ашырып, XX кылымдын экинчи жарымында жана XXI кылымдын башында Ала-Тоонун аскаларынан ашып, эл аралык мейкиндикке улуу Чыңгыз агасынын артынан шаңшып учуп чыккан чыгаан математик-аалым ушул Алтай Бөрүбаев болду. Буга баракелде дебегенде эмне дейбиз.

А.Бөрүбаев кудай берген тубаса математикалык талант менен жарык дүйнөгө келиптир. Ошол тубаса энергиясы бала күнүнөн ичтен туйлап, сыртка тээп, ал мектепти медал менен бүтүрдү. Ошол таланты ооздугун кемирген жаш күлүктөй алдыга октос берип, ал Кыргыз Мамлекеттик университетинин механика-математикалык факультетин артыкчылык диплому менен аяктап, ошол студент кезинде эле жаш изилдөөчү катары даңазасы окуу жайына жайылып, тереңинде бир албуут күчтү сезген боз улан, бороонду бет алып учкан шумкардай, акыл-эсин математиканын эң бир оор фундаменталдык багыттагы татаал тармагына бурган. Акыры натыйжа кандай болду? Эмесе, анын эмгегинин маани-маңызын терең түшүнгөн кесиптеш окумуштууларга сөз берели: Академиктер Мырзабек Иманалиев менен Аманбек Жайнаков минтип жазышат: "Алтай Асылканович Бөрүбаев математика илиминин өнүгүшүнө зор салым кошкон атактуу окумуштуу болуп эсептелет. Анын эмгектери геометрия менен топологиянын түрдүү тармактарын жаңы идеялар жана түшүнүктөр менен байытты. Ал геометрия жана топология боюнча Борбордук Азияда биринчи жолу өзүнүн илимий мектебин түздү".

Ал эми окумуштуу математиктер А.А.Чекеев, А.М.Алыбаев, Т.Ж.Касымова мындай дешет: "Анын илимий эмгектери биздин гана өлкөдө эмес, мурунку СССР мамлекеттеринде жана

алыскы чет өлкөлөрдүн престиждүү математикалык журналдарынын беттеринде басылып чыгып жатат.

А.Бөрүбаевдин чыгармачылык кызыкчылыктарынын көп кырдуулугу, диапозонунун кеңирлиги анын дүйнөлүк залкар математиктердин катарына киришине себеп болду. Анын илимий изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы катарында математиканын ар түрдүү областтарына негиз болуучу натыйжалардын алынышын айтсак болот. Буларга анын топологиялык мейкиндиктердин үзгүлтүксүз чагылдыруулар теориясына кошкон салымы кирет. Мында академик П.С.Александровдун жана анын окуучуларынын койгон бир катар проблемалары чечилген. Бир калыптагы топологиянын өнүгүшүнө А.А.Бөрүбаев баа жеткис салым кошкон. Анын бир калыптагы мейкиндиктер боюнча иштери өзүнө бир катар жыйынтыктарды камтыган. Жыйынтыктарынын биринчи түрмөгү бир калыптуу мейкиндиктердин толуктоолорунун жана бир калыптуу үзгүлтүксүз чагылдыруулардын теориясына кирет. Булардын натыйжалары грузин математиктери Х.Н.Инасаридзе жана Л.Г.Замбахидзе түзгөн чектүү тартиптеги бикомпакттык кеңейүүлөрдүн теориясын кеңейткен, ошондой эле В.И.Пономаревдун тектүү нормалдык бикомпактарда камтылган мейкиндиктерди мүнөздөө жөнүндөгү маселеси дагы чечилген.

Топологиядагы абсолюттар теориясын бир калыптуу топологияда түзүү маселеси чейрек кылымдан бери чечилбей келген. Бул проблематика менен ар кандай жылдары советтик математиктер В.И.Пономарев, В.В.Федорчук, грек математиги С.Илиадис, поляк математиги В.Кульпа эмгектенишкен. Бирок ушул маселени толугу менен А.А.Бөрүбаев бир катар эмгектеринде чечип, бир калыптуу топологиядагы абсолюттар теориясын түзгөн” (“Кыргыз тили” газетасы, 18.02.2009).

А.Бөрүбаевдин илимий эмгектеринин маани маңызына, салмагына адистердин адилет баасы жана кыскача мүнөздөөсү ушундай. Илгери Молдо Багыш акын: “Тапкын сен издеп жаңыны, таптабай жолдун даңгырын” деп ырдагандай, Алтай аалым илимде ачылыштарды жасап, өзүнүн оригиналдуу жекече жолун тапкан, математикага өзүнүн индивидуалдуу изин түшүргөн. Мына ушундай илимге кошкон жаңычыл орчундуу салымы, илимдеги

бузула элек дынды бузган, чечиле элек түйүндү чечкен азаматтыгы үчүн кыргыз окумуштуусун дүйнөнүн атактуу университеттери өздөрүнө чакырып, Ломоносов атындагы университет ардактуу профессор наамын берип, обсерватория асмандагы жылдызга “Алтай” деген атты ыйгарып, урмат-сый көрсөтүп отурат. Бул баарыбыз сыймыктана турган факты эмей эмне.

Ойго келесиң, А.Бөрүбаев кафедра башчысы, декан, проректор, ректор, министрдин орун басары, эки жолу Жогорку Кеңешке депутат, андан ары өйдөлөп Жогорку Кеңештин эл өкүлдөр жыйынынын төрагасы болуп иштеди. Улуттук аттестациялык комиссиянын төрагасы болуп ийгиликтүү эмгектенди. Ушундай түйшүк-мээнетти чачтан көп коомдук мамлекеттик кызматтарда иштеп жүрүп, ал кандайча илимде жогорудагыдай ийгиликтерге, жеңиштерге жетишти? Чындыгында А.Бөрүбаев күнү-түнү кызматты да, илимди да тикийип ойлонгон, күн тынымы, түн уйкусу жок, жаны жай албаган мээнеткеч-дулдул, чаалыкпаган талант. Илгери грек математиги Евклидге падыша кайрылып: “менин математик да болгум бар, көп убакытты жана көп күчтү коротпой геометрияны бат өздөштүрүүнүн жолу барбы?”—деп кайрылыптыр. Анда Евклид падышага: “Илимде “Падышанын жолу” деген жок (в науке нет “царского пути”)” деп жооп берген экен. Анын сыңарындай, А.Бөрүбаев илимде “падышанын жеңил, оңой жолун” эмес, жонунан тер шорголотуп, ийне менен кудук казып, чөңөрлүү, тикенектүү, секиртме таштуу, эсти эки кылган татаал жолду басып, анан мөөрөйгө жетип отурат. “Саргара жоргосң, кызара бөртөсүң” деген ушул эмеспи. Ал бүгүн Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги. Илим жана техника жаатындагы Кыргызстан Ленин комсомолу сыймыгынын лауреаты. Кыргыз Республикасынын илимге эмгек сиңирген ишмери. Кыргыз республикасынын илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын эки жолку лауреаты. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын жогорку илимий сыйлыгы—Иса Ахунбаев атындагы сыйлыктын ээси. Окумуштуу дагы башка көптөгөн ата мекендик жана эл аралык сыйлыктарга татыктуу болгон.

Аты эсимден чыгып атат, америкалык бир акылмандын “Европа карыды, ал мүмкүнчүлүгүн ачып бүттү. Эми мындан ары адамзаттын илими менен маданияты Азия менен Латын

америкасындагы жаңыдан тарыхый сахнага чыгып жаткан жаш калктардын потенциалынын эсебинен байымакчы”, деп айтканы бар. Чындыгында Азия калктарында алды жакта айтылгандай өнүгүүгө зор жөндөм-мүмкүнчүлүк бугуп жатат. Орто кылымдарда Орто Азияда бир учурда социалдык-экономикалык, тарыхый-саясий ыңгайлуу шарттар жана өбөлгөлөр түзүлө калды эле, түрк калктары дароо адамзатка Жусуп Баласагынды, Махмуд Кашгарини, Ибн Синаны, Аль Фарабини, Абу Райхан Берунини, Ахмед Яссавини берген. Биздин оюбузча 20-21-кылымдар кыргыз ренессансынын доору катары тарыхка кирээр. Тоталитаризм деп айтканыбыз менен, мына кечээ социализм доору илимдин жана маданияттын өнүгүшүнө Ала-Тоодо ургалдуу шарттарды түздү эле кыргыздардын кылымдардан бери уктап келген ички күч-кубаты сыртка оргуштап чыгып, аренага Касым Тыныстанов, Чыңгыз Айтматов, Иса Ахунбаев, Алыкул Осмонов, Сүймөнкул Чокморов, Болот Миңжылкчиев, Төлөмүш Океев, Исхак Раззаков сыяктуу көптөгөн залкарлар чыгып келди. XX кылымдагы кыргыз ренессансы математика жагынан Мырзабек Иманалиевди, Алтай Бөрүбаевди сахнага чыгарды. Кыргыз эли пассионардуу калк. Символдуу айтсак, уктап жаткан Манас акырындап ойгонууда. Мына, кыргыздын спортчулары дүйнөлүк мелдештерде коло, күмүш, алтын медалдарды жеңип ала баштады. Бара, бара бардык тармактарда Манас чындап ойгонуп, адамзаттын илими менен маданиятын кыргыздар жаңы ачылыштар менен байытат деген ишенимдемин. Караптур, дүйнөнүн асманында “Алтай” жылдыздар дагы көбөйөт.

Ошону менен бирге, 21-кылымдын башында Алтай Асылканович Бөрүбаев өзүн илимпоз катары гана эмес, коомдук ишмер катары да көрсөтө алды жана анын таланты, инсандык кудурети дагы бир кырынан ачылды десек жаңылышпайбыз. Алтай Бөрүбаевдин Жогорку Кеңештин төрагасы катары элдик кемени реализмдин нугунда чайпалтпай айдап, өлкөдө ынтымак, бейпилчиликтин сакталышына салым кошуп, чоң арым-масштаб менен иш кылган акылга дыйкан саясатчы, сергек дипломат экендигине жалпы журтубуз күбө болгон. Ошону менен бирге ал окумуштуу-публицист катары дагы көрүнүп, көптөгөн орчундуу макалалардын автору болду. Республиканын, замандын өзөктүү чоң-чоң проблемаларына карата анын өзүнүн олуттуу көз

караштары бар. Ар кандай атуул ишмер, эгер ал нагыз ойчул болсо, улуттук идеология жөнүндөгү философияга келип такалбай койбойт. Себеп дегенде, коомдук өнүгүүнүн жалпы стратегиялык багыттарын аныктап албай туруп, алды жакка ишенимдүү жана ийгиликтүү кадамдаш кыйын. Борбордук Азиянын, Евразиянын жана дүйнөлүк шериктештиктин мейкининде прогрессивдүү өнүгүү үчүн Кыргызстанга жалпы адамзаттык нарктар менен улуттук дөөлөттөрдүн синтезине, демократиянын принциптери менен элдик рухий кенчтердин тогошуусуна негизделген түзүүчүлүк духтагы идеологиянын зарылдыгы жөнүндө А.Бөрүбаевдин идеялары негиздүү жана олуттуу. А.Бөрүбаев кандайдыр бир философиялык мистикага жана жасалма мифтерге негизделген “улуттук идеяны” четке кагат. Ал үчүн турмуштун тереңинен кайнап чыккан, өнүгүүнүн реалдуу муктаждыктарынан туулган улуттук идеология баарынан маанилүү.

Өзү бир жагынан илим-билим адамы болгондуктан А.Бөрүбаевдин бул орчундуу тармак жөнүндөгү ойлору да абдан мол жана бай, кең-кесири. А.Бөрүбаев Кыргызстандын билим берүү мыйзамдарын түзүүгө, концепцияларын, доктринасын, стандарттарын, программаларын, а түгүл окуу китептерин иштеп чыгууга, жазууга билек түрүнө активдүү катышкан инсан. Анын бул тармакка сиңирген эмгеги орчундуу. Алтай Асылкановичтин билим берүү жөнүндөгү ойлору өзү түздөн-түз түйшүгүн тартып, бооруна көтөрүп, жүрөгүндө алдейлеп жүрүп, бышырган ойлор. Билим берүү- бул улуттук коопсуздуктун фактору, мекендин социалдык-экономикалык, маданий-рухий жактан гүлдөп өнүгүшүнүн, дүйнөлүк информациялык мейкиндиктен өзүнүн бекем ордун табышынын, улуттун алдында турган стратегиялык милдеттерди ийгиликтүү чечүүнүн куралы. Илимге, билим берүүгө мамлекеттик артыкчылык берүү аркылуу бакыбат келечекке! Илимдин, билимдин, маданияттын, рухтун, экономиканын органикалык биримдиги- жаңы Кыргызстандын жүзү! Интеллектуалдык потенциал – биздин баа жеткис байлыгыбыз. А.Бөрүбаевдин билим берүүдөгү карманган концепциясы мына ушундай масштабдуу келечектүү жана конструктивдүү. А.Бөрүбаевдин мындай идеяларын азыркы жаңы өкмөт пайдаланса жакшы болор эле.

Акырында буга келели. Сөз соңунда Алтай аалымдын личностунун бир өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылбай өтүүгө болбос. Көбү биле бербесе керек, Алтай окумуштуу математик гана эмес, комузчу дагы. Комузда кол ойнотуп, залкар күүлөрдү чертет. Анын жан дүйнөсү искусстводон азык алып турат. Комузсуз анын күнү жок. Мындан улам Лев Толстойдун : “Адамга илим билим да, искусство да керек. Ансыз Адам жүрөгү же өпкөсү жоктой болуп жашай албайт. Тигиниси да, мунусу да зарыл” деген даанышман ою эске түшөт. Тилекке каршы, ушул жерден мынабу нерсени айтууга туура келет. XX кылымдын экинчи жарымында философия чөйрөсүндө “эки маданият” деген терминология жана проблема пайда болду. Соңку мезгилдерде таза логикалык , рационалдуу методдор менен ой жүгүрткөн табигый-илимий интеллигенция менен интуиция, образдык категориялар аркылуу ойлонгон гуманитардык-чыгармачыл интеллигенциянын ортосунда ажырым чоңоюп баратат, бул эки башка жээктеги ишмердиктердин антогонизми күч алууда, адамзаттын бирдиктүү маданияты бирин-бири тааныбаган эки маданиятка ажырады деген тынчсызданган ойлор сахнага чыгып келди. Ырасында, адамзат маданиятынын өнүгүшүнө мындай тенденциянын бар экендиги чын.

Гуманитардык-чыгармачыл интеллигенция өкүлдөрү, башкача айтканда, “лириктер” табигый-илимий тармактын өкүлдөрүн кургак рационализи, карандай муздак логикасы, сөксөөлдөй катып, машина сыяктуу ой жүгүрткөндүгү, дүйнөнү эмоциялык жактан кургатып, бардыгын машиналаштырып, кибернетикалаштырып, компьютерлештирип жансыздандырып бараткан технократизми үчүн күнөөлөшүп, мындай тенденция адамзаттын руханий-эмоционалдык турмушу үчүн өтө коркунучтуу көрүнүш экендигин тынчсыздангандык менен саймедирешет.

Чындыгында, дагы айталы, илимдин дифференциясынын тереңдешине байланыштуу, ар тармак өз чөйрөсүнүн алкагынан чыкпай, так илим өкүлдөрүндө кийинки кезде технократизм оорусу активденишип, алардагы гуманитардык маданияттын дефицити көз көрүнөө сезилүүдө. Ал эми “лириктерде” болсо рационалдык, логикалык маданият жагы тартыштык кылууда.

Бирок ошентсе да, дүйнөнүн конструктивдүү ойлонгон аналитик-философ интеллектуалдары бул “эки маданияттын ” ортосундагы конфликттин түбүндө негизсиз экендиги, ортодогу

жараканын убактылуу мүнөзү жана анын бара-бара бүтөлөөрү жөнүндө, адамзат билиминин бул эки областынын ар бири түпкүлүгүндө логикалык ойлоону да, интуитивдик ойлоону да бирдей пайдаланаары, интуициясыз, чыгармачылык кыялдануусуз эч бир илимий ачылыштын жасалбастыгы, логикалык ой жүгүртүүсүз көркөм чыгармачылыктын жаралбастыгы, зилинде аталган эки маданияттын түпкү фундаменталдык жалпылыгы тууралуу айтып, жазып жатышат. Мындай концепция биздин оюбузча туура. Ушул позициядан чыксак, анда “эки маданияттын” “антогонизминин” жүрө-жүрө оң чечилээрине ишенсек болот. Ушундан улам биз айтар элек, “Эки маданияттын” өз ара гармониясынын түпкүлүгүндө мүмкүн экендигин индивидуалдуу деңгээлде дал ушул кыргыздын уулу Алтай Бөрүбаевдин мисалы көрсөтүп турат. Ал бир эле учурда табигый илимдин аалымы да, ошону менен бирге комузчу да. Жан дүйнөсү бай. Анын дүйнөсүндө табигый-илимий маданият менен гуманитардык маданият, ой жүгүртүүсүндө логика менен интуиция, аналитикалык ойлоо менен образдык ойлоо жумуртканын агы менен сарысындай табигый айкалышта турат. Демек, Алтай математиктин инсандык феномени бул жагынан да өзүнчө илимий үйрөнүүгө татыктуу уникалдуу кубулуш.

Акырында эмне демекпиз. Алдыда илимге, элине берери дагы арбын. Бар бол Алтай мырза! Илимдин асманында жылдызың дайыма жаркырап жана берсин!

3-бөлүм

ЭТНОПЕДАГОГИКА

УЛУУ “МАНАС” ЭПОСУНУН ПЕДАГОГИКАСЫ

1. “Манас” эпосунун бала жөнүндөгү педагогикалык философиясы
2. “Манас” эпосу: тарыхый эстутумга жана мекенчилдикке тарбиялоо
3. “Манас” эпосундагы баланы эркин тарбиялоо даанышмандыгы
4. Бала Манастын инсан катары калыптанышында эмгек тарбиясынын ролу
5. Ата-эне менен баланын ортосундагы гармониянын өбөлгөлөрү кыргызда кантип түптөлөт?
6. “Манас” эпосундагы көп тилдүүлүктүн педагогикасы

МАНАС ЭПОСУНУН ПЕДАГОГИКАСЫ

1. “МАНАС” ЭПОСУНУН БАЛА ЖӨНҮНДӨГҮ ПЕДАГОГИКАЛЫК ФИЛОСОФИЯСЫ

“Манас” эпосунун баш жагында Алтайдагы сан жылкылуу бай Жакып моминтип арман кылып турат:

Жаш күнүмдөн мал жыйдым,
Бала менен ишим жок,
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен.
Артында бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,
Бузулуп калган калаа экен.
Тутунарга туяк жок,
Тууганынан айрылган,
Журтта мендей чунак жок,
Карманарга туяк жок,
Канатынан айрылган,
Калкта мендей чунак жок.
Долоно саптуу айбалта,
Муну толгонтуп ийбей ким аштайт?
Бу тозуп жүргөн көп журтту,
Томсортпой муну ким баштайт?
Кара жаак айбалта,
Муну кайкалатпай ким аштайт?
Камоодо жүргөн калың журт,
Муну капа бир кылбай ким баштайт?

Жакшылап үнүлсөк, Жакып байдын арманын көркөм шөкөттөгөн бул эпикалык саптарда дегеле бала жөнүндөгү өзүнчө бир философия чөгүп жатат. Бул конкреттүү бир адамдын арманы болгону менен, ал арман аркылуу бүтүндөй бир доордун, жамааттын дүйнөгө көз карашы чагылдырылып отурат. Эгерде биз Жакыптын арманына жалпы эле түрк маданиятынын контекстинен

карай турган болсок, анда анын маани-маңызы ого бетер дааналана түшмөк.

Бала көрбөй, перзенттен көзү катып, бу дүйнөдөн “туяксыз” өтүп бараткан атанын арман-күйүтү чыгыштын, анын ичинде түрк калктарынын фольклорунда арбын кездешет. Теңирден перзент тилеп көз жашын көлдөткөн, дубана болуп, жер-суу кыдырып зарланган аталардын образдары “Коркут ата”, “Кобланды”, “Алпамыш”, “Мундук, Зарлык” сыяктуу дастандарда, поэмаларда, түрк элдеринин көптөгөн жомокторунда, уламыштарында, анын катарында кыргыздын далайлаган элдик чыгармаларында таасын жана таасирдүү сүрөттөлөт.

Маселен, “Мундук, Зарлыкта” туяксыз Жанчаркан “өзүмдөн перзент болбосо, кандык доорум курусун, тоого да бердиң баланы, ташка да бердиң баланы, эй, жараткан кудай ай, тындырбадын санааны”, — деп арман кылып, теңирге зарын айтат.

Түрк фольклорунда баласыз, “туяксыз” атанын айлана-тегерегиндегилер тарабынан кодуланып, өгөйлөнүп кордолгон, тебеленип-тепселген учурлары да аз эмес. Мисалы “Коркут-ата” эпосунда Байындар хан аттуу огуз уруусунун ханы ала-тоодой эт кылып, ала-көлдөй чык кылып, чоң той берет. Байындар тойго үч түрлүү өргөө тиктирип, уулдууну ак өргөөгө, уулу жок кыздууну кызыл өргөөгө, баласыз “куу баштарды” кара үйгө түшүргүлө — деп буйрук кылат. Байындар хан тойго келген Дерсе хан аттуу бекти жигиттери менен кара кийиз төшөлгөн, кара желек тагылган кара үйгө киргизип, кара койдун этин тарттырат. Мындай басынткан, кордогон мамилеге чыдабай, катуу ызаланып, кара үйдөн чыга качып, Дерсе хан ичи өрттөнүп, көзүнүн жашын он талаа кылып, үйүнө кайтып келет. Ал эми кыргыздын “Көчпөсбай” аттуу жомогунда чоң тойдо той ээлеринин “балалууга казы менен карта тарт, баласызга какчеке тайдын башын тарт” — деп шылдындаганы перзентсиз Көчпөсбайга катуу тийип, ал ызасына чыдабай Тору айгырына мине салып, бийик дөбөгө чаап чыгып барып, кудайга үнү жетип бакырып ыйлайт. Көчпөсбайдын “Мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулуп ыргытып” ыйлаган арман-күйүтүнүн күчү чыгармада өтө күчтүү көркөм сөз менен берилген:

Өйдө карап өкүрсө,

Көк айрылып кеткендей.

Ылды карап өкүрсө,
Жер айрылып кеткендей.

Айланасындагылардын кемсинтип, кыйшык көз менен караганын “Манастагы” Жакып да сезип-тууп, ичинен түтөйт.

Ал: “Куубаш Жакып атандым.

“Карыды Жакып куубаш” – деп,

Калктын баары мени айтат,

“Катыны жүрөт туубас” – деп.

Ботосу жоктон майышып,

Боздоп турдум кайышып” – деп жубайы Чыйырдыга бекеринен кайрылып турган жок.

Улуу табият-эне башкасын айтпаган күндө да, бу жарыкчылыкта киши пендесине биологиялык жактан өзүнө окшогон жанды өндүрүү, тукум улоо шыбагасын тартуулаган экен. Түрк калктарынын дүйнө кабылдоосунда табият-эне же улуу жараткан ыроологон мындай шыбагадан куру калган адам дүйнөдөгү эң бактысыз жан. Көктөгү Теңир өзү аркасын салып, табигый үлүшүнөн ажыратып, куу баш кылып койгон киши айланадагыларга барксыз, сүйкүмсүз. Ал жалбыраксыз, мөмөсүз куураган даракка тете. Экинчи жагынан абай салып карасаң, ар качан тынымсыз кагылыш-кармаштар, согуштар жүрүп турган жоокердик замандарда үй-бүлөдө эркек баланын төрөлүшү бул-зор кубаныч, чоң жакшылык. Ал үй-бүлөнүн тиреги жана ошондой эле, жамааттын коопсуздугунун сакчылыгында тура турган жоокер, арка-бел болчу эрен, журтту калкалоочулардын катарына келип кошулуучу чоро. Ал эми мындай коргоочуну, калкалоочуу чорону жаратып, жамаатка бербеген ургаачы менен эркек коомдо опосу жок, өмүрү кунарсыз, жашоосу жайдак, беделсиз бейтаалайлар катары санала келген. Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, илгерки түрк адамы мындай тагдырды өзгөчө курч кабылдаган жана ушундай жазмышка кериптер болгону үчүн өксүк комплекси (комплекс неполноценности) менен катуу жабыркаган. Бекеринен кыргызда “Балалуунун багы бар, баласыздын жүрөгүндө муну бар” деп айтылбайт. Туяксыз өтүү, илгерки ата-бабалардан бери карай уланып келаткан тукумдун үзүлүшү – бул түрк адамы үчүн чоң трагедия. Артында тукуму жок куу баш пендеге карата кыргыз элинде жана түрк калктарында, «Уулсуз ата-канаты кыркылган куш», «Уулу жоктун мууну жок», “Балалуу үй –

гүлүстөн, баласыз үй – көрүстөн”, “Баласы жоктун – ырысы жок”, “Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар” деген макалдар жашап калган. “Эр Солтоной” эпосунда Солтоной баатыр эл-жеримди өмүр өткөнчө душмандан коргойм деп ант берген соң, антымды бузсам “туулбай туна чөгөйүн, туяксыз болуп өтөйүн” деп сөзүн бүтүрөт. Демек, туягы жоктук- Эр Солтоной үчүн эң чоң жамандык, трагедия.

Мына ушундан улам “Манастагы” Жакыптын арман-кайгысынын эмнеден тамыр алып чыгып жатканын түшүнсөк болот.

Жакып өзү кырк миң жылкылуу бай. Бирок “Муңдук, Зарлыктагы” Жанчаркан жанагинтип “өзүмдөн перзент болбосо, хандык доорум курусун” деп айткандай, Жакып да артында бала жок болсо “чайнаганым май болгону” курусун, ошол өрүш толгон малыма, короо толгон коюма ээ болуп калар (“Кунаным жүрөт кур болуп, кууп минер балам жок, оболоп учкан ак шумкар, таптап салаар кишим жок”) туягым болбосо, мендей жашаганы чала, канатсыз чунак кайда бар деп кайгы жеп турат. Жакып үчүн мураска ээ болуп калар тукум жок болсо, адамдын өмүрү маңызсыз. Байлыгыңдын да, бийлигиң да мааниси жок (“Акыретке бет алсам, алтын, күмүш пул калат, айдаган малга ээ болуп, алтайдан келген кул калат”). Туяксыз куу баш өткөн пенденин өмүрүнүн акыры “бузулуп калган калаа”. Жакыптын түшүнүгүндө жарык дүйнөнүн ээси, туткасы – бала.

Бирок да терең карай келсек, илгерки түрк адамынын көз карашында жарыкка туулган “туяктын” вазипасы атасы энчиге калтырган материалдык байлыкка мураскор болуу же болбосо атасынын биологиялык уландысы болуу деген менен гана чектелбейт. Улуу акын Жеңижок ырдагандай, уул жөн гана тукум улоочу же болбосо “аргымак минип дуулап, адырдан коён уулап” жүрүш үчүн эле туулбайт.

Түрк элдеринин түшүнүгүндө бала деген нерсе чоң моралдык-философиялык жана педагогикалык маселе. Маселен, VII–VIII кылымдарда жаралган “Коркут ата” китебинде мындай делет: «Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун ата белинен өнгөнүнөн өнбөгөнү жакшыдыр. Эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшыдыр.»

Кыргыз ичинде да момундай макалдар, таасын айтылган накыл кеп, учкул сөздөр те байыртан бери карай жашап келет: “Уул

жаманы – уйгак менен тең”, “Кишиден кийин, иттен илгери”, “Жаман уул жакшы атанын наамын булгайт”, “Уулуң жаман болсо өмүрүң кыскарат”, “Жаман уулдун барынан жогу”, “Баланын жогу да балээ, бары да балээ” ж.б. Мындай макал-накылдардан улам кандай жыйынытыкка келүүгө болот?

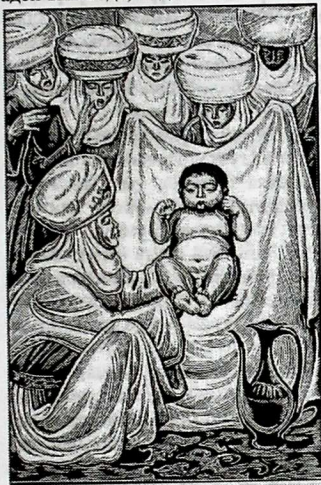
Туура, ата бала тилейт, балага муктаж, балага зар. Бирок анын тилегени жогоруда айтылгандай жөнөкөй гана биологиялык жан эмес, жөн гана тукум улоочу эмес. Биринчи иретте, бала атанын руханиятынын уландысы болушу керек. Перзент тилеген ата ошол тилегине перзенттин жаркын келечеги, анын болочокто ким болору, кандай жан болору жөнүндөгү үмүтүн, таттуу кыялын кошо чөгөрөт. “Туяктын” төрөлгөнү, албетте, кучак жеткис кубаныч. Бирок анын туулганынан да турары баарынан маанилүү.

Кыргыз, түрк адамы үчүн бала деген нерсе баарынан мурда, мындайча айтканда, социалдык-нравалык категория. Мына ошондуктан жогорудагы бай Жакып өзүнүн муң-зарында жөн гана эненин этегинен түшчү “кызыл этти” эмес, келечектеги моралдык жанды, кунанын кууп минээр, кушун таптап салаар тукумду, долоно саптуу айбалтаны аштаар, тозгон журтту томсортпой баштаар уулду тилеп отурбайбы. Эгерде өйдөтөгү накылдарда айтылгандай, уул уйгак менен тең болсо, иттен илгери, кишиден кийин болсо, атанын наамын булгаса, “Ата баркын көтөрө албас барксыз” болсо, андай “туяктын” “эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшы”. Демек, түрк калктарынын философиясында ушундай сакал-чачыңды агарткан, өмүрүңдү кыскарткан жетесиз, “ашка жүк, башка жүк” уулдуу болгондон көрө “какбаш”, “куубаш” атанып, дүйнөдөн так өткөн артык. Тарых, турмуш миң бир ирет далилдеген: жаман уулдун айынан атанын көкөлөтүп кетөргөн туусу жыгылган, үй-бүлөнүн тирөөчү кулаган, а түгүл бүтүндөй мамлекет кыйраган. V-IX кылымдарга таандык Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги жазууларга байкоо салып көрөлүчү. Орхондогу Күл – Тегиндин эстелигиндеги Чоң жазууда ушул жазууну ташка чектирип жаздырган Билге каган VI кылымдын орто ченинде биринчи Чыгыш Түрк каганатын курган өзүнүн хан ата-бабалары Бумын менен Истеминин эрдиктрине, акылмандыгына көкүрөгү толо сыймыктанат да, бирок ошол даңктуу чоң аталарынын жаман чыгып калган тукумдары жана анын кесепети тууралуу мындайча малымат калтырган: «Андан кийин ... уулдары да кан болгон

эле. Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду. ... Акылсыз каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз жаман болгон эле. ...Түрк калкынын элдүүлүгүнүн, мамлекетинин биримдиги учуп кетти, бузулуп калды» (Күл- Тегиндин эстелегиндеги Чоң жазуудан). Бул жерде сөз биринчи Чыгыш Түрк каганатынын кулашы жөнүндө болуп жатат. Билге каган каганаттын бузулуп, кулашынын себебин биринчи иретте, акылсыз, жаман уулдардын аталарындай боло албагандыгынан, ата наркын, ата салтын жолдой албагандыгынан, бабалардын калыс мыйзамдарын колдоно албагандыгынан көрөт. Мына ушинтип, «ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун» бечелдиги, кесепети бир кезде атанын орноткон түркүгүн кулатып, түрк мамлекеттүүлүгүн, элдүүлүгүн, түрк биримдигин бүлүнтүптүр.

Ак таңдай акын Жеңижок бир ырында “уулуң жаман болгон соң, уулум бар деп санабай, жата бер жалгыз жайыңда” деп жыйынтык чыгарып турат. Бул жерде кызыгы, ушул бүтүмдү “О дүйнө көздөй жол тартсам, ордумду басар уулум жок” деп арман кылып ырдап, бу дүйнөдөн тукумсуз өтүп бараткан Жеңижоктун өзү айтып отурат. Жаман уулуң болгончо жалгыздыгың дурус, баланын жогу да балээ, жетесиз чыкса бары дагы балээ, – дейт Жеңижоктун логикасы. Демек, “Балам жок” деп зарланган армандуу Жеңижоктун балага карата чен-өлчөмү түпкүлүгүндө бөлөкчө. “Сөөлөтүндө шаңы жок, сөзүндө маани жок, кылганынын дайыны жок, же алып койгон зайбы жок”, түтүн чыккан көрүнгөн үйдөн тамак аңдып, айбылда дардайып басып жүргөн, бекерпоз, намыссыз жаман тукум (“Үй-бүлө” ыры), же болбосо, мылтыктын түздүгүн сынаш үчүн адамды атып ойногон Ташыкулдун баласындай канкор, жалгыз уйлуу кедейдин музоосун тартып алган Сулайманкулдун уулундай ташбоор, карабашыл адамды ат байгеге сайган Токтоматтын баласындай түркөй (“Бай балдары” ырынан), наадан макулуктар Жеңижок үчүн бала катары саналбайт. Акындын көз карашында уул деген **“каттаса атанын кан жолу, кармаса оң колу, сүйлөсө таңдайы, сүйүнсө мандайы”**. Уул татыктуу болсо – ата өлбөйт. “Кымбат баалуу жакут таштай жакшы уул” (“Үй-бүлө” ырынан) – атанын өлбөстүгүнүн белгиси. “Өзүңдүн ордуң жоголбойт, өнүп-өссө балдарың” (“Терме” ырынан). Демек, Жеңижоктун ою боюнча уулдун дүйнөгө келүү миссиясы жөнөкөй

эмес, бийик, жогору. Ал дагы айталы, “дене бала” гана эмес, биринчи иретте, атанын асылнарктарын, салттарын татыктуу уланткан руханий бала болууга тийиш. “Туяктын” маңызы – рухта, адеп-ыйманда, маданиятта.

Баланын төрөлүү миссиясы жөнүндөгү Жеңижоктун философиясы байыркы Орхон-Энесай жазууларынын адептик-патриоттук даанышмандыгы менен үндөшүп турат.

Ошол эле Билге каган Күл-Тегин эстелигиндеги жазуунун баш жагында, жанагинтип Бумын, Истеми бабаларынын баркы, наркы, даңкы менен сыймыктанса, андан соң экинчи чыгыш түрк каганатын курган өз атасы Элтерис кагандын эрдиктерин мактаныч кылып даңазалайт. Анан атасынын өлгөндүгүн, ага арнап эстелик, балбал таштар тургузулгандыгын салтанаттап айтат да, мындан

кийин «атан өлсө, тайлак бар, комун жерге таштабайт» дегендей, атасынын тагына өзү отургандыгын аңгемелейт. **«Атам дүйнөдөн өткөндөн кийин мен кандыкка олтурдум»** (Билге каган эстелиги). Ал атасы Элтеристин жарык дүйнөгө келгендеги жана кан болгондогу миссиясын мындайча түшүнөт: **«Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды теңири көтөрдү»**. Элтерис түрк элинин атын, даңкын өчүрбөй, өз миссиясын сыймык менен өтөдү. Ошон үчүн ысымы түбөлүк өчпөсүн деп, ага эстелик тургузулду. Эми уулу Билге каган болсо, өзүнүн милдетин атасы аркалаган ошол эле миссияны улантуудан көрөт. **«Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун деп, өзүмдү теңири кандыкка отургузган эле. Иним Күл-Тегин менен**

сүйлөштүк, ата-бабабыз курган (түзгөн) элдин аты, даңкы жок болбосун».

Билге каган өзүнүн уулдук милдетин ар намыс менен аткаргандыгын мындайча ташка чектирген: «...Түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым. Жылаңач (кийимсиз) элди тондуу (кийимдүү) кылдым, жарды элди бай кылдым. Аз элди көп кылдым. Мен мынча тырышкандык менен курганды башатабасам, түрк эли өлөт эле, жок болот эле. Түрк бектери жана эл муну ойлогула!» (Билге каган эстелигинен).

Дегеле, Түрк маданиятында Ата деген түшүнүктүн статусу өтө жогору. Уул үчүн Ата – тутуна турган тутка, ээрчий турган үлгү, кармана турган туу. Ата – жарыкка туулган туяктын өмүр-жашоосун, жүрүм-турумун, ишмердигин ченеп турган жогорку нравалык чен-өлчөм. Билге каган да өзүнүн Бумын, Истеми, Элтерис аталарынын образдарын дал ушундай нукта өрнөк катары кабыл алып, өзүнүн уулдук вазипасын атанын руханий-патриоттук жолун улантуудан көрүп, бул милдетин ар намыстуулук менен аткарып, “Туяк” деген ардактуу атка татыктуулугун далилдеп өткөн экен.

Билге каган өзүнүн уулдук милдетин атага кызмат кылуу озуйпасы менен гана чектебей, өз күч-кубатын бүтүндөй түрк элине арнап өмүр сүрүп, “туяктын” парзына кеңири масштабда караптыр. Уулдук милдетти мындай кеңири түшүнүү кыргыз калкынын “ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол” деген акылман макалы менен үндөшүп турат. Дал ушундай философиялык акыл-туюм Манас баатырга да мүнөздүү. Балтыр эти толуп, “канаты” жетилген чакта жаш баатыр Манас Алтайга сүрүлүп барган кыргыздардын арасында туруп мындай дейт: “Атым өчүп калбайбы, атамдан калган жеримди, Алтайдан калбай албасам, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жатканча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн, энеден неге туулдум,, эрлердин жолун кууймун.” Манас энеден туулууну, атанын конушуна ээ болуу, эл-жерим деп эрлердин жолун куу деп туюнат. Эгер мындай болбосо, бу жарыкка туулган туяктын атынын өчкөнү ошол, уулдун туулбай туна чөккөнү ошол, деп түшүнөт. Ушуга удаа VIII кылымда Энесай аймагындагы Алтын-Көл деген жерге кыргыз каганы Барсбекке тургузулган таш эстеликтеги жазууга да көңүл

буруу артыкбаш болбос. Барсбектин эстелигиндеги жазуу мындай саптар менен башталат. Окуйлу:

«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем! Элиме мени тууп берген эле энем» (Орхон Енисей тексттери, 171-бет). Айтмакчы, Алтын-Көлдөгү эзелки кыргыз элчиси Эрен Улугка арналган таш эстеликтеги жазуу да ушундай маанидеги сөздөр менен ачылат: **«Он ай көтөрдү энем. Уул туулдум»** (ошондо, 172-бет). Барсбектин эстелигиндеги жогорку эки сап сүйлөмдүн экинчи бөлүгүнө назар салалы: **«Элиме мени тууп берген эле энем»**. Жакшылап тигилсек, бул жерде бөтөнчө бир маани жатат. Баса, ошол эле Эрен Улугдун бейитиндеги ташта **«уул туулдум»** деп эркек болуп төрөлүү фактысына атайы басым коюлуп, сыймыктануу менен жазылып отурат. Демек, бул жерде, жакшылап байкасак, эне, уул баланы жөн эле «ыңаалатып», жарык дүйнөгө төрөп коюш үчүн он ай көтөрүп, омурткасы сыздабайт, эркек баланы эне бир үй-бүлөгө гана эмес, жамы тууган элине, калайык-журтуна төрөп берет, уул элдин перзенти, жамааттын табылгасы, ал омурткасы сыздап, он ай көтөргөң энесинин акысына, ак сүтүнө, атасынын багып-тиккен мээнетине элдин уулу болуп, калайык-калкынын керегине жараган атуулдук-азаматтык кызматы аркылуу гана татыктуу боло алат деген идея чөгүп жатат. Мындан улам **«элиме мени тууп берген эле энем»**, **«уул туулдум»** деген сөздөр бекеринен ташка чегилип жазылбагандыгын туюнсак болот. Уул туулуу, демек, эл үчүн туулуу, элге кызмат кылуу, элге кызмат кылуу-энеге, атага кызмат кылуу дегендикке жатат. Ушул духта Жусуп Баласагындын “Куттуу билиминде” да мындай накыл бар: **“Эл ичинде бир макал бардыгы ырас, уулуна-ата абийири, ысмы мурас”**. Демек, кыргыз-түрк жамаатында уул туулунун өзү эне-атанын бийик иштерге болгон наказы катары түшүнүлгөн. Журттун кызыкчылыгына багыттанган жамаатчыл ойлом кыргыз баласынын кан-жанына ушунчалык сиңген, атүгүл бешик терметип жаткан эне дагы перзентке моминтип ырдап турат:

Алдей-алдей ак бөпөм,
Ата-салтын уланткын,
Ардактап элиң кубанткын,
Баатыр болгун, эр болгун,
Кабылан болгун, шер болгун.

Дал ушундай «туякка» кеңири караган элдик философия Жакыптын да аң сезимине, кан-жанына астыртан синген. Ошондуктан баланын кайгысы жөнүндө ойлонуп жатып, ал аны менен кошо элдин көйгөйү тууралуу да тогус толгонуп турат. «Туяк» жөнүндө башына ой келсе, тууган эл жөнүндө ой да кошо келет. Жакыптын ички арман-зарынын тереңинде, эгер теңир боору ооруп, жакшылыгын берип, перзенттүү болсом, ал туяк-тукумум конушума гана кожоюн болбой, айбалтаны аштоочу, калың журтту баштоочу, мекенинен ажыраган шордуу элиме арка-бел болуучу эрен болсо атаганат, мен үчүн да, эл үчүн да төрөлсө гана деген тымызын тилек бугуп жатат. Атанын мына ушундай жалгыз Жакыпка гана эмес, жалпы жамаатка тирек болор туяк тууралуу тымызын тилеги, илгери үмүтү анын уктап жатып көргөн түшүнөн да туюлуп турат. Куубаш ата түшүндө «куйрук-башы жаркылдаган, куштан башка үнү бар, куудан ашпак жүнү бар, чырымтал жүнү чылк алтын, тумушугу болот тунжурдай, текөөрү болот темирдей, тырмагы болот канжардай, асмандагы канаттуулар айбатынан учалбаган, жердеги аяктуулар жылып чыгып кача албаган» керемет бир кушту кармап алып, жибектен боо тагып, багып алат.

Бул түштөн перзенттен көзү каткан Жакыптын психологиясы айкын көрүнүп турат. Анын бала жөнүндөгү ички кусасы, болгондо да татыктуу тукум тууралуу эңсөөсү ушунчалык деңиз, ал кусалык, жалындаган үмүт-тилек түшүндө кубулуп, таңыраткан каймана образга айланып, шумдуктуу куш түрүндө көрүнүп отурат. Бул фантастикалык куш – Жакыптын атанын да, журттун да кулуну, эпосто айтылгандай «ажыдаардай айбаттуу, арстандай кайраттуу» туяк жөнүндөгү эңсөө-тилегинин түштө «материализацияланышы».

Акырты Жакыптын түшү чын чыгат. Алиги кереметүү куш бала Манастын каймана түрүндөгү прообразы болуп чыгат. Дүйнөгө Манас төрөлөт. «Уулун жакшы болсо – өмүрүн узарат», «Жакшы бала – атанын сыймыгы», «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз» дегендей, бала Манас акылдуу чыгат. Ал жогордагы Билге каган сыяктуу эле атанын туягы катары өзүнүн парзын, жана айтылгандай, баатыр ата-бабаларынын патриоттук ишин улантуудан, чачылганды жыйноодон, үзүлгөндү улоодон, жоголгон жокту табуудан көрөт. Манас: «Атым өчүп калбайбы, атамдан калган жеримди, Алтайдан калбай албасам» – дейт. Ал жөн эле тирүү жан болуп, ичип-жеп, уктап-туруп мал багар бала болуп

жашаганды каалабайт. Манас өзүнүн ата баласы катары жашоосунун маңызын өмүрүн улуу иштерге арноодон көрөт. Акыры Манас эр жетип, айбалтаны аштап, азган элди баштап, «Кулалы жыйып куш кылып, курама жыйып журт кылып», кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүп, атадан калган туяктын миссиясын өлбөс-өчпөс атак-даңк менен аткарат.

Жыйынтыктап айтканда, демек, биздин түрк элдерибиздин маданиятында, анын ичинде улуу «Манас» эпосунда тукум, бала, «туяк» жөнүндө өзүнчө бир концепция берилген. Бай Жакып айткандай, «дүйнөнүн ээси – бала». Бала – жашоодогу уламалуулуктун, өмүр кербенинин символу. Адамзат көчүнүн кыймылынын, диалектикасынын символу. Бардыгы балага келип такалат. Бала жок болсо жашоо соолуйт, коомдун көчү токтойт. Ал эми үй бүлөдө «туяк» туулбаса жеке бир атанын тукуму үзүлөт, муундар учугу уланбай өксүйт. Бул – айтып бүткүс трагедия. Ошон үчүн тирүүлүктүн, жашоонун, өмүрдүн куну, куту – балада деп саналып отурат. Ал эми мындай куттан, кундан ажыроо коркунучу, алдыда турган бул өңдүү трагедияны сезүү, туюнуу жамаатта Жакыптын арманындай арманга алып келиши мыйзамченемдүү нерсе. Жакыптын арманы философиялык арман. Бүтүндөй бир концепцияны туйгузган арман. «Манаста» жарыкка төрөлгөн баланын, туяктын мааниси, дегеле коомдо адамдын өмүр-жашоосунун маңызы эмнеде деген социалдык – философиялык, моралдык суроо – маселе менен тыгыз байланышкан. Жакыптын арманы жана «Манастын» өзү жашоонун маңызы – адамдын өзүнөн жогору турган бир бийик элдик, гуманисттик мүдөө-идеяларга кызмат кылып күн көргөндүгүндө тургандыгын каңкуулап турат. «Манаста» баланын башынан кечире турган өмүр жашоосу дал ушул философиянын турнабайы аркылуу каралып, бийик адеп-ахлак таразасы менен өлчөнөт. Туулган «туяк» жер үстүндө кош аяктуу макулук, кыбыраган көрпөндө болуп эмес, айланасына жакшылыктын жарыгын чачкан нурпенде болуп жашоого тийиш. Өз көмөчүнө күл тартып, кара башынын кызыкчылыгынан башканы билбеген Абыке, Көбөштөй, Көзкамандай пенде болуп жашоонун жамаат үчүн маңызы, куну жана куту жок. Көзкамандай, Көбөштөй «туяктын» «эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү» артык дейт, «Манастын» логикасы.

Мына ушинтип, «Манаста» перзент аттуу «биологиялык жан» эл-жер, мекен, салт, мамлекет, рух деген чоң түшүнүктөр менен журулуштурулуп каралат. “Перзент энеден туулат, эл үчүн белин буунат”. Эпостун “туяк”, “бала” жөнүндөгү философиясы ушул элдик акылмандыктын нугунда турат.

Бүгүнкү жеке менчик институтуна сыйынган рынок заманында, турмушка коммерциялык-бухгалтериялык, пайдакечтик-эсепчил жана муздак технократиялык мамиле баш көтөрүп, эл, мекен, журт кызыкчылыгы деген чоң түшүнүктөр урматталбай, чындык, акыйкат, ыйман аттуу ыйык нерселер тебеленип, роботчо ойлонгон маңкурттар арбып, үлүчөсүнөн “кабыгынын” ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, материалдык байлыктын культу өсүп, ун тапкан, пул тапкан балдар ардакталып, криминал “авторитеттер” барк күтүп, адеп-ахлак кризисинин арааны жүрүп турат. Эгерде ушундай бийик патриоттук мүдөөлөрдөн жана моралдык идеялардан ажыраган, күнүмдүктү гана ойлогон, улуттук стратегиялык багыты жок, жеке кызыкчылыктарды туу кылган тукум-туяктардын өзүмчүл ойлому жана жүрүм-туруму мындан ары карай чек билбей өсө бере турган болсо, кыргыз мамлекетинин руханий пайдубалы бара-бара урап түшүшү мүмкүн. Мына ушундай опурталдуу кыйын шарттарда улуу “Манасыбыздын” улут жашоосу үчүн фундаменталдык мүнөзгө ээ мекенчил, жамаатчыл, ыймандуу бала, тукум-туяк туурасындагы философиясын биз кайрадан кабыл алып, Манас атасындай “эл үчүн белин буунган” мекенчил патриотту калыптандыруу мүдөөсүн үй-бүлөдөн тарта коомдук мекемеге чейин бекем тутунуп, таалим-тарбия ишин системалуу жүргүзүүнү колго алуу бүгүн аба менен суудай зарыл.

Ошол ата баласы гана эмес, эл баласы боло турган баланы жамаатчыл, элчил, мекенчил кылып кандай усул-амалдар менен тарбиялоо, калыптандыруу керек? Мындай педагогикалык мүдөөгө кандай жолдор менен жетишүүгө болот? “Манастан” буга айкын-ачык жооп табылабы? Эмесе, кийинки сөздөр ушул педагогикалык маселелер жөнүндө болмокчу.

2. “МАНАС” ЭПОСУ: ТАРЫХЫЙ ЭСТУТУМГА ЖАНА МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛОО

I

“Манастын” педагогикасы жөнүндөгү сөзгө кирип жатып, төмөнкү эки нерсеге көңүл бурууну ылайык көрөбүз.

Биринчиси. Манас жарык дүйнөгө төрөлөт. Анын төрөлгөндөгү сырткы көрүнүшү, кебете-кепшири, тулку-турпаты мындайча сыпатталат:

Жаагы жазы, ээги узун,
Эрди калың, көзү үңкүр,
Эр мүнөзү көрүнөт,
Алакан жазык, кол ачык,
Аттанып чыкса жол ачык,
Алп мүнөзү көрүнөт,
Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, бели түз,
Айбаты катуу, заары күч,
Пил мүчөсү көрүнөт,
Жолборс моюн, жоон билек,
Бөрү кулак, жолборс төш
Бөлөкчө түрү бар экен.

Тышкы көрүнүшүнөн “Айбаты катуу, заары күч”, пил мүчөлүү, жолборс төш баатырдын кыяпаты байкалып турса да, Манас азырынча баары бир кызыл эт бала, ымыркай, биологиялык дене гана. Анын алп мүчөсү, кең көкүрөк, жайык төшү баланын келечекте айкөл Манас болуп өсүп чыгышына гарантия эмес. Эгер анын алп денесин, көкүрөк-көөдөнүн улуу рух уялабаса бала келечекте “жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар” алиги акылы тайкы алп Жолойлордун бири болуп калышы мүмкүн. “Кызыл эт” алп дене адамга айланышы керек.

Экинчиси. Ымыркай Манастын жерден боорун көтөрүп чоңоюп, эр жетип адам болгондогу, адам болгондо да, айкөл баатыр - инсан болгондогу кези төмөнкүчө мүнөздөлөт:

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериндин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Ободогу булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй!

Көрүнүп тургандай, бул жерде өйдөкүдөй Манастын сырткы түр-түрпөтүнө эмес, анын руханий ички сулуулугуна жана улуулугуна басым коюлуп жатат. Бул поэтикалык бийик саптарда шөкөттөлгөндөй, Манастын дал ушундай асыл, ажайып улуу сапаттарга эгедер болуп, жалпы кыргыз эли сыймыктанган айкөл инсанга айлангандыгы эпостогу айныгыс чындык.

Демек, мына ушинтип, биз Манастын өмүрүнүн эки учуруна көңүл токтоттук. Эми ушул жерден орчундуу бир педагогикалык маселеге келип такалабыз. Жанагындай адегендеги “жолборс моюн, жоон билек” бөлөкчө түрү бар перзент Манас кандайча жол менен “алтын менен күмүштүн, ширөөсүнөн бүткөндөй” эр азаматка өсүп чыкты? Кандай тарбиянын жардамы менен? Бектур Исаков жазгандай, “Пенде Манас кантип айкөл Манаска айланды?” Мындай рухий бийиктикке Манасты кандай тарбия айла-амалдары жөлөп-гаяп чыгарды? Ымыркайдан баатырды даярдап өстүрүп чыгаруу процесси кандайча жүргөн?

Биз “Манастан” ушул педагогикалык суроолорго жооп табууга тийишпиз. Изилдообүздүн максаты, маани-маңызы мына ушунда турат.

Бүгүн “Манас” жөнүндө жазгандардын арасында, айрыкча «кайып» илими дегенди жактагандардын ичинде Манас баатырдын руханий болумушун, ыйман-адебин асманга таандык кылып, мистикалаштырып түшүндүргөндөр аз эмес. Мисалы, А.Кубанычбеков аттуу инсан “Манастын айкөлдүгү, адеп-ахлагы өзү менен кошо тубаса жаралган. Манасты кыргызга теңирим берген. Ал кыргызга пайгамбар катары көктөн түшкөн. Анын бийик асыл сапаттары теңирден, асмандан. Ал өзүнүн жараткан колдогон хан жана баатыр ата-бабаларынын этикасын канында алып жүрөт”, - деп жазат (“Адабий Алатао” газетасы, 18-май, 2009-жыл). Бул өндүү көз карашты кабыл алуу кыйын. Манасты түгөлү

менен мистикалаштырган мындай көз карашка каршы турган альтернативалуу аргументтер зарыл.

“Манас” эпосун изилдеген улуу окумуштуулардын ой-пикирлерине кайрылууга туура келет. 1885-жылы Санкт-Петербургда басылган “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” деген эмгегине жазган “Кириш сөзүндө” атактуу манастануучу Василий Радлов эр Манастын образына салыштырма планда талдоо жүргүзүп, дастандын образдары жомокко, фантастикага, мифологияга караганда реалдуу турмушка жакын экендигин баса белгилеп, “Манасты” элдин бүткүл оюн, умтулуштарын, рухун чагылтып көрсөткөн эң зор классика катары мүнөздөгөн. Ал эми окумуштуу-тарыхчы А.Н.Бернштам “Эпикалык Манас 820-847-жылдарды камтыган кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть болуп эсептелет”, - деп өзүнүн концепциясын жазып отурат (А.Н.Бернштам, “Кыргыз мамлекетинин өз эркиндиги үчүн күрөшү”. Китепте: Кыргыздар, 2-том, Бишкек, 1991, 219-б.). “Манас” эпосунда кыргыз тарыхынын конкреттүү окуялары чагылдырылган деп тартынбай айтууга болот. Реалисттик маанидеги окуялар менен эпизоддорго жыштыгы, бардык пенделерге тиешелүү артыкчылык кемчилиги менен каармандардын тирүү адамдардай элес калтырышы кыргыз эпосторунун өзгөчөлүгү” (С.М.Абрамзон, “Кыргыздардын этногенетикалык тарыхый-маданий байланышы”. Китепте: Кыргыздар, 2-том, Бишкек, 1991, 311-б.). Атактуу, абройлуу окумуштуулардын бул пикирлери менен эсептешүү керек. Манас баатырды мистикалык, мифологиялык каарман катары кароодон алыс болушубуз лаазым. Манастын инсан катары калыптанышынын себептерин асмадан эмес, жерден издешибиз зарыл деп ойлойбуз. Жогорудагы илимпоздордун концепциялары “Манастын” педагогикасын изилдөөгө бизге методологиялык ачык катары багыт берип, Манас баатырдын адеп-ахлагынын жаралыш маселесине мифологиялык эмес, тарыхый мамиле кылуунун керекчилигин каңкуулап турат.

Баса, айтмакчы, жогорудагы А.Кубанычбековдун чечмелөөсү бир жагынан караганда, таалим-тарбия илими жаатында те илгертен бери келе жаткан момундай бир көз караш менен да үндөшүп тургандыгын белгилей өтөлү. Бул көз караш боюнча

инсандын моралдык касиеттери түбү келип ага тукум куучуулук механизмдери аркылуу берилет. Өнүгүүнүн жүрүшүндө баланын жаратылыш берген тубаса касиеттери улам акырындап жүрүп ачылып отурат. Баланын ким болору энесинин карынында жатканда эле программаланып калган болот. Социалдык чөйрө ошол генетикалык программанын жүзөгө ашышына сыртынан шылтоо гана болуп берет. Чөйрө, тарбия дегенибиз жаңы нерсени жаратпайт.

Адамдын инсандык өнүгүшүн жалаң биологиялык факторго багынычтуу кылып койгон мындай концепция менен, албетте, макул болуу кыйын. Ырас, адамдын кээ бир касиеттери анын генотибине, нерв системасынын тубаса өзгөчөлүгүнө түздөн-түз багынычтуу (мисалы, темпераменти, шык-жөндөмү). Бирок адамдын адам катары калыптанышында социалдык чөйрөнүн, таалим-тарбиянын чечүүчү жана жаратмандык ролун танып таштоо бир жактуулук жана аша чапкандык. Кандайдыр бир идея, дүйнөгө болгон көз караш, инсандык ишеним, моралдык позиция адам баласына ген аркылуу берилиши мүмкүн эмес. Бекеринен кыргыздын макалы “Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт, кызды төрөйт, кыялын кошо төрөбөйт” деп сүйлөп турган жок. Манастын туулушу жана өсүшү жөнүндө сөз кылып жатып, атактуу эл мугалими Бектур Исаков минтип жазат: “Анткени ар кандай кара күчү мол алп эл мүдөөсүн шыр мойнуна көтөрүп, аракетке өтөрү күмөн. Бардык эле пенде сыяктуу ал эл жүгүн көтөрүшү же көтөрбөшү мүмкүн. Эл мүдөөсүн көздөө балага курсакта жатканда эле берилет деп эсептөө—аша чапкандык. Экинчиден, баатыр болчу адамга эл багуу, Ата Мекенди коргоо мүдөөсү ал төрөлгөндөн кийин, аны курчаган чөйрөдөгү адамдардын таасири, аракети менен берилет. Демек, ал жаралгандан жармашкан тубаса касиет эмес, адамдардын максаттуу аракеттеринин натыйжасында пайда болот” (Б.Исаков, “Айкөл Манастын калыптанышы”, 2009ж.). Өз практикасында баланын калыптаныш маселеси менен өмүр бою алпурушуп келаткан эл мугалиминин бул ою педагогикадагы өйдөкүдөй “биологиялаштыруучулук” көз карашка жана ошондой эле Манастын образын жанагыдай мистикалаштырып түшүндүрүүгө каршы. Бектур Исаков элдик педагогиканын нугунда ойлонуп отурат.

Кыргыздын элдик кемеңгерлиги те байыртан бери карай адамдын адам болуп калыптанышында таалим-тарбиянын ролуна өзгөчө маани берип, өзүнүн педагогикалык ой уютмаларын төмөнкүдөй макал-ылакаптарга кыт куйгандай кылып чөгөрүп койгон: "Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат", "Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп, сиңди өсөт", "Баланы жамандан адаштыр, жакшыга жанаштыр", "Жаман атты жакшы бакса, тулпар болот, жаман кушту жакшы бакса, шумкар болот", "Адам болуу аста-аста", "Адам адамды тарбиялайт", "Айылчынын баласы "опаа" деп ыйлайт, уйкучунун баласы "жатаа" деп ыйлайт" ж.б. Кыргыздын улуу акындарынын таалим-тарбиянын ролуна карата көз караштары да ушул элдик даанышмандыктын нугун улантат. "Бала деген ушундай, колундагы кушундай, таптаганга жараша, түшүм берет кызылдай" (Нурмолдо), "Теске салып оңдосо, ийри жыгач түз болот" (Калыгул), "Мектепке кармап бербесе, илим-билим үйрөтүп, шалтанды минтип жеңбесе, оңго келер жөнү жок" (Тоголок Молдо). Кыргыздардын мындай педагогикалык идеялары дүйнөлүк философтордун көз караштары менен, тагыраак айтканда байыркы Демокриттин: "Хорошими людьми становятся больше от упражнения, чем от природы", англис философу Джон Локктун "Бала дүйнөгө аппак тактадай болуп төрөлөт, тарбиячы ал актай тактага каалаганын жазса болот. Эгер бала тубаса майып болбосо, андан тарбиячы каалагандай адамды тарбиялап чыгара алат", "Тарбиянын колунан бардыгы келет" (К.Гельвеций) деген ойлору менен үн алышып турат. Тарбияны күчтүү курал катары санагандардын жана анын күчүнө ишенгендердин бири "Манаста" Алтайдагы кыргыздардын баатыры жана руханий лидери Акбалта аксакал болуп эсептелет. Ошондуктан ал бала Манас тууралуу Жакыпка кайрылып: "Билбегенин билгизип, минтип жолго салалы, туйбаганын туйгузуп, туура жолго салалы"-деп акыл салып отурат. Акбалта адаттан тыш түрүнөн улам Манастын соо бала эмес экендигин туюп, анын "байланып жаткан бактынын багын ача турган, кордукта жүргөн элдин колун чече турган уул, белге таңуу кыла турган шер болорун" боолголойт. Бирок бул акылман аксакал бала Манастын ошондой баатыр болушу үчүн алдыда тарбиянын татаал мээнет-түйшүгү, адам болуунун азаптуу кыйын-кезең жолу жаткандыгын терең түшүнөт. "Баланы тарбиялоо- ташты

кемиргенге тете” (эл макалы) экени анын көөнүндө турган нерсе. Ошондуктан Акбалта, “билбегенди билгизип, туйбаганды туйгузуп, ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы” деп эң оболуу жарыкка жаңы келген “Бала барчынды” таптоо жөнүндө ойлонуп, толгонуп отурат. Мына ошентип, терең ойлонсок, адам коомунда кишинин киши катары “каймактап”, калыптанышында, инсан – личность катары түзүлүшүндө таалим-тарбиянын, чөйрөнүн ролу абдан чоң. Адам жамаатында анын мааниси эч убакта пастабайт жана тескерисинче, улам жогорулай берет. Демек, тарыхый-социологиялык, тарыхый-маданий мамиленин негизинде “Манас” баатырдын инсан катары калыптанышынын турмуштук факторлорун, педагогикалык шарттарын эпостун өзүнүн фактыларына таянып ачып чыгуу алдыда турган актуалдуу милдет.

II

Эстутум, тагыраак айтканда, тарыхый эстутум дегеле жарык дүйнөдө адамды айбандан айырмалап турган, адамдын адам экенин таанытып турган эн тамга. Эстутумсуз - адам жок, адамдын коому да жок. Адам өзү социалдык тарыхтын туундусу. Тарых менен тагдырлаш, ата-бабалары менен киндиги тугаш экендигин киши эстутум аркылуу тааныйт. Эстутум аркылуу тарыхтын кербен көчүнүн жолунда, муундар аралык өтмө-катыштыктын тутумунда өзүнүн ордун, ким экендигин, милдети кайсы экендигин аңдап билет, бүгүнкүсүнө жана келечегине баам салат. Эстутум даанасын айтканда, адам баласынын жашоосунун формасы жана өзүн-өзү сактоосунун органы. Эстутум коомдогу уламалуулуктун (преемственность) ар дайым тынымсыз иштеген жана күн-түн чыңалууда турган механизми. Манас доорундагы кыргыз социуму тарыхый эстутумдун ушундай түрдөгү улуу маңызын көкүрөк-көөдөнү менен туйбай, даанышман акылы менен аңдабай койбогон. Көчмөндөр цивилизациясында кишинин эстутуму анын адам жана атуул экендигинин критерийи катары каралган. Кишинин жети атасын билгендиги анын жамааттын мүчөсү болууга татыктуулугунун көрсөткүчү болгон. Ал эми жети атасын билбеген пенде кыргызда “Түбүн тааныбаган түпсүз кул” аталып, башы

кара, буту айры макулук катары саналган, шылдындоонун жана келекелөөнүн объектисине айланган.

Өтүмүш тарых кийинки замандардагыдай летописерде, китептерде сакталбагандыктан, кыргыз көчмөн коомунда тукумдардын тарыхый акыл-эсин оозеки сөз менен түптөө озуйпасынын өтө актуалдашып, алдыңкы планга чыгып келишин шарттаган. Мындай жагдайдын өзү тарбия иши жаатында чүрпөгө, “туякка” биринчи иретте, урук-тукумун, тегин таанытуу, тарыхты, өтүмүштү таалимдөө усулунун активдүү аракетте турушуна алып келген. Мына ошондуктан “Манас” дастанында да бала Манастын социалдашуу процессинде тарыхты таанытуу усулунун биринчилерден болуп кызматка чегилишин мыйзамченемдүү нерсе катары кабылдайбыз. Байкасак, “Жети ата” деген түшүнүк кыргыз баласынын канына сиңип, анын рухий көнүмүшүнө айланып калган. Маселен, Орозду уулу Бай көптөгөн жылдардан кийин Алтайга келип, иниси Жакыпты тааныбай “Ким болот сенин атың?” деп сураганда Жакып “бейтааныш адамга” өзүнүн ысымын атоодон мурда, дароо ата-жотосун айтууга өтүп кетет: “Эми Жакып кеп айтат, менин жайым ушул деп айтат, түпкү атабыз Төбөй дейт, берки атабыз Көгөй дейт, Көгөйдөн болгон Ногой дейт, өз атабыз Ороз дейт”. Дал ушул сөөккө сиңген рухий көнүмүш тарбия ишине келгенде да табигый түрдө чапчан кыймылга келип отурат.

Бай Жакып зарлап жүрүп тапкан чүрпөсү Манасты маңдайына отургузуп алып, моминтип саймедиреп турат: “**Чоң атаң аты Ногой деп, каратып турду Кашкарды, Кара-Шаарга жеткенче, хан атаң Ногой башкарды, балам, бабаң Ногой тушунда, согушкандар сойлोगон, лоп жакасын жердеген, ойротко намыс бербеген**”. Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы Жакыптын бул аңгемеси Ашым Жакыпбековдун “Теңири Манас” романында мындайча тереңдетилип берилет: “**Оо, балам, Тенириң-Көк, тегиң-Кыргыз, жолдошуң-Күн, тирегиң-Кара-Жер, өмүрүң-Суу, демиң-От, жандоочун-Көкжал бөрү, колдоочуң-Кыдыр!...-деп эргиген Жакып, илгертен берки ата-бабасы эсине түшүп, узун сабак, улуу сөзгө кирди. Ушу Манаска чейин кыргыздан отуз эки ата өтүп, Улуу Тоого киндиктеш өсүп, Ай Талаанын эрке кулуну болуп куюндап жашап, эзелтен ээлеген жери Күн жүрүш тарабы Эренге жетип, Түн жүрүш тарабы Энесай бойлоп, Миңсуу аралап, Күн батышы Орол тоону кыркалап, Күн**

чыгышы Тебиттен Манжууга чектешип, ушул орто кыргыз Тегинен бери карай Ата конуш, Ата Мекен болуп, Жетеден Жотого мурас өтүп, кең аймак бирде уч-кыйыры узарып-кеңейип, бирде шириге каткан баштай болуп куурулуп, душманга басылып, анда Ажолор Мекен жерин талашып, басып келген кас менен алпурушуп, Бабалар айыгышып күрөшүп, Аталар кан төгүшүп кармашып, Балага мурас калган Ата Мекен ушул экенин айтып отурду Жакып Манаска... Түпкү атасы Каракан, Каракандан Огузкан, Огузкандан Аланча кан, Аланчадан Байгур менен Уйгур, Байгурдан Бабыр, Бабырдан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, Көгөйдөн Ногой, Ногойдон Орозду чоң атасы, Орозду чоң атасынан Жакып өз атасы, Жакып атасынан Манас өзү туулуп турганын айтып отурду Жакып Манаска... Ушу саналган аталарынын бардыгы эл намысын коргоп, Жер намысын көздөп, бирде эл-жерин каска чаптырып, бирде арааны келип, намысы колго тийип, кас душмандын Ордосунун төбөсүндө Көк асабасын сайып, эшик алдындагы мамысына аргымагын байлап келген. Кечээ Орозду баатырдан он бала жаш калып, кезинде келин болуп жүгүнүп турчу кытай, калмак, манжуулар Ала-Тоону чаап, Таластагы Ордонун түркүгүн кулатып, туусун жыгып, жоого каршы чыгар чамасы жок он баланы он тарапка бөлүп айдап салганын, мына ошондо Жакып кырк үйлүү кыргыз менен ушул Алтайга сүрүлүп келгенин айтып олтурду”.

Жакып баланын адам болушу түбүн таануудан башталат деген терең ишенимде. Ошондуктан Жакыптын бул сөзү чүрпөсүн алаксытуу үчүн айтылган жан гана жайынча кооз кеп эмес, Манастын кишилик келечегин түптөө үчүн чын дилден күйүп-бышып сүйлөгөн атанын тарбия камкордугу. Азыркы тил менен айтканда, тарыхый эстугумду каймактатуу Жакып ата үчүн бала тарбиясынын биринчи алиппеси. Бала Манас ушинтип адегенде Жакып атасынын “оозеки мектебинен” окуп, анын жети ата жөнүндөгү “алиппеси” менен таанышат.

Жакып атасынын ушундай кулагына кумдай куюлган сөздөрү, бирде сыймыктуу, бирде арман көйгөйлүү аңгеме-дүкөнү аркылуу бала Манастын өз элинин, өз ата-бабаларынын тарых-таржымалына карата улам көзү ачыла берет. Өзүнүн түбү кайдан экендигин, кимдин тукуму экендигин андайт. Ата-тегине улам

кызыгуусу артып, Жакып атасынан “Сенин түбүң кимден болчу, түрмөгүң айтып койчу, тегиң кимден болчу, терип айтып койчу” деп кайталап сурайт. “Ай, атаке, деп айтат, абалыңда кол салып, сизди келип камалап, урган калмак турбайбы”-деп уккандарынан улам кулунчак Манас дос ким, душман ким экенин тааный баштайт. Улуттук сезими “бүчүр жарат”. Тарыхый эстутуму тамыр байлайт. Демек, адамдык, атуулдук көрөңгөсү түптөлө баштайт. Өспүрүм баланын оозунан чыккан эмелеки сөздөр, койгон суроосу, атасынын айткан тарых сабактарын анын жөн гана пассивдүү кабылдап отурбагандыгын, тескерисинче, ынтаалуу, активдүү кабылдагандыгын, жаш Манастын баш мээси, акылы кыймылдап, ичинде ойлоону, толгонуу түйшүгү жүрүп, тарбиялануучуда субъективдүүлүктүн өсүш алып жаткандыгын астырган күбөлөп берет.

Өткөн тарыхка адам күзгү сыяктуу каранат. Тарых-күзгүдөн ал далайлаган адамдык тагдырларды көрөт, аларга салыштырып, киши өзүн өзү тааныйт деген сөз бар. Манастын чоң атасы Орозду кезегинде ак калпак Кыргыз журтуна башчы болгон, өз элин “канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокупнай, туяктууга тептирбей” жоодон коргогон эр жүрөк баатыр болгон. Орозду эпосто мындайча мүнөздөлөт:

"Ага бет алган душман сойлогон,

Кылымга кеткен атагы.

Кытайдын чегин четтеген,

Кызыгышкан душманды

Кыйратып баатыр өрттөгөн.

Ороздун көзү барында

Ала-Тоону жайлаткан,

Эшигинин алдында

Жүздөн тулпар байлаткан.

Бет алыша келгенде,

Душмандын шорун кайнаткан.

Ороздунун барында,

Басташкан жоодон качпаган,

Ушу кыргыз эл-журтту

Ата болуп сактаган”.

Жети атасы жөнүндөгү санжыргалуу кеп-сөздү төгүп жатып, Алтайдагы бай Жакып кечээ эле калкына калка болуп, кыргыздын

таянган тоосу болуп, журтуна ата болгон өз атасы Орозду тууралуу кулуну Манаска нечендеген даңаза сөздөрдү, кызык аңгемелерди күн-түндөп чубуртуп айтпай койбогон. Ушул жерден улуу сынчы В.Г.Белинскийдин “Улуу адамдын өмүр-тагдыры өзүнчө эле бир ажайып көрүнүш, аны көргөнүңдө, үйрөнүп-билгениңде жан дүйнөңө канат бүтүп, кандайдыр бир бийик иштерге шыктанасың” деген сөзү эске түшөт. Ушуга удаа улаштырып айта турган нерсе, чоң атасы Орозду жөнүндөгү атасы Жакыптын аңгемелери, эл ичиндеги даңаза сөздөр бала Манастын жан дүйнөсүндө сыймыктануу сезимин жаратпай койгон эмес. Акылдуу бала чоң атасынын даңкына татыктуу уул болуу тууралуу ичинен кыялданбай койбогон. Бекеринен он эки жашар Манас илгерки Ажо, Хан, Бек болгон бабаларына, Орозду чоң атасына кыялында окшошкусу келип: **“Төрөм деп айт мени”, “Баатыр деп айткын мени”** деп, жанындагы балдарга тамашалап кайрылбаса керек. Бир сөз менен айтканда азуусун айга бүлөгөн даңктуу баатыр чоң атасы Ороздунун өрнөгү небересине дем-шык берип, ар намысын ичтен козгоп ойготуп, анын маңдайында маяк болуп күйгөн.

Манастын таалим-тарбиясында жана аны уюштурууда Акбалта зор роль ойнойт. Акбалта деген ким? Акбалтанын башчы, жетекчи, хан деген расмий статусу жок. Бирок, азыркы тил менен айтканда, ал Алтайдагы кыргыздардын формалдуу эмес лидери. Ошон үчүн ал эпосто “Абакең Балта ак жолтой, сүйлөгөнү – жарыя, Калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя” деп мүнөздөлгөн.

Алтайда Акбалта туш-тушка таруудай чачылган Ала-Тоолук ак калпак элдин кайрадан ата-мекенин табар күнү, кайрадан жыйналып биригер кези, кулчулуктан кутулар учуру жөнүндө көзүнөн жаш кылгыратып кыялданат, толгонот, ою оңго, санаасы санга бөлүнүп, күйүт чегет. Ошондуктан ал Чыйырды алп бала төрөгөндө өзүнүн кыраакы, сынаакы көзү жана көрөгөч туюму менен перзенттин “мал багар уул эмес, эл багар уул” болоорун, жалпы журтка бир жакшылык келерин сезип, “арстан тууган шер келди, кабылан султан эр келди, киндик кесип, кир жууган, жерди табат экенбиз, паана берип жараткан, элди табат экенбиз” деп, терисине батпай барбалаңдап кубанып отурат. Акбалта жалпы улуттук масштабда ойлонгон патриот-лидер, саясатчы, Алтайдагы кыргыздардын идеологу.

Тарбия, эгер анын максаты так жана айкын аныкталса гана туура багыт менен жүрө алат. Ал эми ошол максат элдин социалдык зарыл муктаждыгынан чыгып коюлса, анда ал кандайдыр бир абстракция эмес, турмуштук реалдуу негизи бар стратегия катары иштөөгө жөндөмдүү болот. Акбалта жогоруда көрүнгөндөй, чачылган кыргыз калкынын өзүнүн бир тууган ата конушун элин табуу, кайрадан баш кошуу, күнкорлуктан азат болуу сыяктуу турмуштук, социалдык-саясий муктаждыгын өтө курч сезип турат. Ал Манасты тарбиялоонун максатын кыргыз элинин дал ушул муктаждыгынан чыгып аныктайт. Акбалтанын башкы максаты-Манасты чачылганды жыйнаар, үзүлгөндү улаар, жоголгон жокту табаар, эли-жеринин боштондугу үчүн жанын кыюуга даяр турган мекенчил-патриот, жалындаган азамат-атуул кылып өстүрүү. Ошон үчүн “ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы” деп жатпайбы. Мындай тарбия мүдөөсү жана милдети чындыгында ошол туштагы кор болгон кыргыз журтунун оор трагедиясынан туулган социалдык заказ эле. Мына ушундай таалим-тарбия, стратегиясынан чыгып, Акбалта Манастын тарбиясын эне-атасы менен кошо активдүү түрдө колго алып, бул иште Жакыпка бирден бир кеңешчи болуп, биринчи кезекте элдин баатырдык жана трагедиялуу тарыхынын мисалдарында баланын патриоттук аңсезимин ойготууга, алдыда турган жалпы улуттук милдетти акырындап туюнтууга, анын мекенчил философиясын түптөөгө күч үрөйт.

«Туйбаганды туйгузуп, туура жолго салалы» деп адегенде эле баланын тарбиясына кам урган Акбалта көкүрөгүн өрттөп, көкөйүнөн чыкпаган кечээки Алоокенин кандуу чапкынын Манаска кантип кан-какшап айтпай коё алат. Бул тарыхты балага айтканда, анын сакалы ылдый жаш куюлуп турганын көз алдыңа элестете бер. Акбалта «Манаста» «жазы жаак, жалпак тил, жаңылбаган чоң чечен» деп мүнөздөлөт. Демек, ал ар кандай тарыхты кызыл тилин сайратып, көркүнө чыгарып, жугумдуу кылып айта билген. Акбалта өзүнүн ташка тамга баскандай сүйлөгөн чечендиги менен кытайлардын Ала-Тоого кантип карантүн салганын, каардуу жоого каршы өзү баш болгон кыргыздардын акыркы күчүн жыйнап, кантип көтөрүлгөндүгүн, адилетсиз душмандын кыргызды кантип канга боёгондугун, олжолоп беш көкүлдүү кыз алганын, тамдын баарын кулатканын, талдын баарын сулатканын, кайгы-касиреттин

күчүнөн карагай ыйлап, тал ыйлаганын, каргылданып чал ыйлаганын, калайык-журттун баары ыйлаганын, жайнап жаткан кыргыздын жаккан отун өчүргөнүн, жалпы баарын көчүргөнүн жаш Манастын алдына жайып таштаган. Ушунун баарын бизге патриот Акбалтанын образынын подтексти айтып турат.

Педагогикалык психологиянын билермандары адамдын эмоционалдык сферасына таасир кылбай туруп, кандайдыр бир нравалык сапатты тарбиялоо мүмкүн эмес дешет. «Эмоциясыз адамдын чындыкты издөөсү эч качан болгон эмес жана болбойт дагы» деген белгилүү философиялык афоризмди эске түшүрөлү. Мына ушул айтылгандардын чындыгын бизге илгерки «Манас» эпосу да ырастап берет. Не дегенде момундай эмоцияга карк, чын жүрөктөн агылып-төгүлүп таасын айтылган аңгеме-тарых жаш Манастын жан дүйнөсүнө өзгөчө таасирин тийгизбей койбогон. Кыргыз элинин, анын ичинде өз ата-энесинин башына түшкөн жан чыдагыс трагедия жөнүндөгү тарыхты укканда Манастын жаш жүрөгү мыкчылып, каны дүргүп, карегинен жаш кылгырып, катуу толкундабай койгон эмес. Мына ушундай күчтүү эмоциялык абалдан улам Манастын акылы козголуп: «Эмне үчүн?» «Кайсы жазыгы үчүн?» – деген сыяктуу суроолорду алдына коюп, чындыкты издей баштаган. Ошол элдин кайгы-касиретине ичи ачышкандыктан улам, ал бала да болсо намыс-арына келип, акыры Акбалтанын «эркиндик», «боштондук» жөнүндөгү идеяларынын маани-жайын эртелеп баамдоого, баскынчы жоонун кыргызга кылган кылгылыгына этикалык баа берүүгө чейин өсүп келген. Ал калмак-кытайды «зордукчу» деп аныктайт. Он эки жашар Манастын «Телпейген кара калмактан, теңдигим тартып аламын» деп кесене сүйлөгөн ою жөн гана улуулардан үйрөнүп алган ураан эмес, элдин трагедиясын жүрөк-жүлүнү менен туюп, ичтен күйгөндүктөн туулган нерсе. Ал эми жүрөк сезимдин, эмоциянын күчү менен бекемделген ынанымдын түптүү болору жана нравалык жүрүм-турумдун түздөн-түз түрткүсүнө айланары белгилүү эмеспи.

Мына ошентип, калайык-журттун баштан кечирген мүшкүлдүү тарыхы жөнүндөгү Акбалта чечендин «Жүлүнгө жетер кеп айткан, жүрөгүн өрттөп бек айткан» аңгемелери Манастын алдыда баштала турган Ата Мекен үчүн күрөшүнүн мотивациясын алдын ала даярдайт. Айтмакчы, тарбия деген көп факторлуу экендигин эстен

чыгарбайлы. Жаш Манастын күрөшчүл жүрүм-турумунун ички мотивациясынын түптөлүшүнө атасы Жакыптын «Балам, чачылган сенин тууганың, менин чамам кетип турганым, эл журтумдун жогунан, дүнүйө мага болду тар» – деп, басса-турса санааркап келип турганы, эшондой эле, энеси Чыйырдынын калмак-кытайдын кыргыздын башына салган алааматы тууралуу:

Кыздарын тартып алгандай,
Кыргызыңа кас болгон.
Айрыкча сени туулат деп
Кылбаганы аз болгон.
Түлкүдөй жортуп жүгүргөн,
Тирүүлөй катын сойдурган.
Как жарышып киндиктен,
Карындан бала суурушкан.
Кара жерди кызартып,
Кан менен чопо жуурулган.
Кыргызды чилдей таратып,
Бүт чыгышка кондурган.
Айдап эчен эренди

Ар кайсы жакка кул кылган - деп, бир айтып бир койбой, эки айтып эки койбой, отурса-турса баласына жомоктоп күйүп-бышканы себеп болгон. Алтайдагы коңшулаш, короолош жашаган калмак-манжуу журттарынын кыргыздарды теңсинбеген, кулсунткан, басынткан, душмандык мамилелери, калмак балдардын «Тентип келген бурут, бул буруттун балдарын чуркуратып курут» деп кодулап кордогондору да түрткү болгондугун айта өтөлү.

Жакыптын уулу жаш баатыр болуп, «ак калпакты кийип, алчайып атка минип» чоң атасы Ороздунун көк туусун көкөлөтүп көтөргөндө да, Акбалта даанышман «бала каздай баркылдап, ак сакалы жаркылдап, абалкыдан кеп баштап, акырын сүйлөп бек таштап», тарых сабактарын таалимдөөсүн уланта берет. Бул жолу ал Манаска калктын кайгы-мунун эмес, каарман духун жомоктоп айтып, кыргыз үчүн кан-жанын берген чыгаан эрлерди даңазалап, жаш баатырдын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө бекем рухий-патриоттук таяныч табуунун камында болот. Ушул жерден бир ойду кыстарып айтып өтүүгө туура келет. Биздин оюбузча тарыхты окуп-үйрөнүүдө ар кандай фактылардын, цифралардын тизмегин, окуялардын хронологиясын жаттоого караганда, ошол

тарыхый окуялардын чордонунда туруп, башкы ролдорду ойногон үлкөн инсандардын өмүр-тагдырына, жан дүйнөсүнө сүнгүп кирүү тарыхтын мазмунун түшүнүүдө көбүрөөк пайдалуу болор эле. Анткени тарыхый мезгилдин тенденцияларын, алга карай умтулган пафосун, духун, психологиясын, элдин эркиндик, жакшылык, келечек үчүн болгон күрөшүнүн маңызын тарых «сахнасынын» дал ошондой борбордук каармандары өздөрүндө көтөрүп алып жүрүшөт. Тарых инсандар аркылуу бизге чыныгы жүзүн ачып берет. Ошон үчүн «тарыхты терең үйрөнүп билүү үчүн Адам – эң сонун объект. Акылгөйлүк менен айтылган, жазылган биография – бул өзүнчө эле бир окуу китеби. Ал «окуу китебинен» биз эмнеден этият болуу керек экендигин жана кыйын-кезең кырдаалдарда кандай кадамдарды жасап, кандай мораль менен жашоо туура болорлугун андап түшүнөбүз. Тарых өзүнүн тарбиялык кызматын дал ушул жерден эң жакшы өтөй алат» - деп, окумуштуу А.В. Гулыга абдан туура жазат. Бул кыстырма сөз Акбалта насыятчынын өтүмүш-тарыхты таалимдөөдө кеп объектисин тандай билген көсөмдүгүн байкоодон улам чыгып отурат.

Акбалта тарбиячы кыргыз эли үчүн каруусун казык, башын токмок кылып кызмат өтөгөн мурунку – кийинки көк жал баатырлар жөнүндө Манаска, образдуу айтканда, бир нече оозеки «окуу китебин» тартуу кылат. Гулыга жазгандай, акылгөйлүк менен айтылган Кошой баатыр тууралуу оозеки «окуу китепти» өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болор эле. «Кара тилин кайраган кара жаак» аталган Акбалта Кошойдун тагдыр-таржымалы, өмүр өрнөгү жөнүндөгү санжыра-санатын Манастын кулагына кумдай куюп келип, соңунда сөзүн мындайча тыянактайт:

Катагандын кан Кошой
Белгилүү болгон эр ошол,
Белге таңуу шер ошол.
Кененче керчөө тон кийген,
Кер кабылан ат минген,
Азар түмөн кол чыкса,
Айгай салып бир тийген,
Байланып калган базардын
Багын ачкан эр Кошой,
Туруп калган Турпандын
Тушун ачкан эр Кошой.

Чокморуна чок чыккан,
Чок жарылып от чыккан,
Кармаганда кан чыккан,
Тиктегенде жан чыккан
Тоодой болгон күрсү алган,
Тоону Кошой бир салган.
Тоону Кошой бир салса,
Тоону кылган таш-талкан,
Абаң Кошой эр ошол,
Арбагы бийик жан ошол.
Жети өзөндөй кайран жер
Эби менен жер кылып,
Азган-тозгон кыргызды
Эптеп жүрүп эл кылып,
Теликуш таптап куш кылып,
Тентиген жыйнап журт кылып,
Коргонду таштан салды, дейт,
Азган-тозгон кыргызга
Абам Кошой карыя
Башчы болуп калды, дейт.
Алагар көзү чолпондой,
Ай кулагы калкандай,
Бендеден артык шер ошол.
Балам, Манас, угуп ал,
Акбалта айткан кеп ошол.

Алоокенин кызыл кыргынында кызыл өрт болуп күйүп, жоо менен кашык каны калганча салгылашып, жетимиш жеринен жараланса да, урушун улантып, кийин кыргын басылганда да баскынчыларга өжөрлөнө моюн толгоп, өз жеринде кала берген, калып гана жөн болбой, Ат-Башыгы коргон салып, бирин – серин кыргызды жыйнап, аларга арка-тирек болуп, кытай-калмак бийлиги менен айтышса айтыша, салышса салыша кетип, кыргыз элинин бар экенин билгизип, Ала-Тоону жетимсиретпей, калкынын көрөңгөсүн сактап жашап турган Кошойдун каарман жүрүм-туруму адамды айран калтырбай койбойт. Эмне деген патриотизм, эмне деген мекенчилдик! Өзүнүн өмүрү менен өзөктөш, тагдыры менен тамырлаш ушундай көкжал патриоттору бар болгону үчүн кыргыз эли «бороон-чапкында» өлбөй –житпей, жоюлуп-жоголбой тирүү

сакталып калган тура. «Эрди эл таптайт, элди эр сактайт» деген макал – бул улуу чындык.

Анан калса, мобу алдыга тартылып өткөн Кошой жөнүндөгү эпикалык саптардын адабий жагына да назар бура өтөлүчү. Бул эмне деген укмуш сүрөт. Караңыздарчы, Кошой кандай гана образдуу сөз боектору, кооз метафоралар жана фразеологизмдер, эпитеттер жана көркөм салыштыруулар менен шөкөттөлгөн. Ташка тамга баскандай, кыска жана нуска курулган биртике эле ыр саптарына элдик инсандын бүтүндөй бир бейнеси, баатырдык баяны сыйдырылган. Үңүлүп тиктесек, саптардын арасынан жана подтекстинен эмне деген дүйнө, не деген келбет, не деген кулк-мүнөз, не деген күч-кубат, не деген сүр жана каарман рух көөлгүп жатат. Муну миниатюрадагы роман десек да болор эле. Мындай классикалык көркөм портрет дүйнөлүк адабиятта сейрек кездешчү көрүнүш десек болот.

Албетте, Акбалта турмушта бул бейнени кеңейтип, Манаска деталдаштырып, мисалдаштырып, кен-кесири далилдеп, узун-сабак тарых кылып, күн-түндөп айтпай койбогон. Акбалтанын бал тилге салып, чын пейли менен төгүлүп, бирде Кошойго сыймыктанып, бирде ага суктанып айткан тарыхы Манас үчүн чынында эле өзүнчө бир ачылыш болуп, кайталангыс бир «окуу китебинин» ролун ойноп, анын акыл-эсине жана жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы байкалат. Муну эмне менен далилдөөгө болот? Муну кыйыр жол менен ырастап берсек болот. Маселен, Алтайдан Ала-Тоого биринчи жолу келген жаш Манас менен Ат-Башыдагы Кошой дөөнүн алгач ирет жүздөшкөн учуруна байкоо салып көрөлү. Буга чейин көзү көрө элек адамдын алдында ийилип, бүгүлүп көрбөгөн жаш баатыр Манас Кошойго бет келгенде, үзөңгүнү теппей атынан ыргып түшүп, эки колун бооруна алып басып келип, ат үстүндөгү аксакалды кучактап, жетине албай моминтип барбалаңдап турат: **«Абам Кошой карыям, айла тапкыч олуям, өйдө турсам өбөгүм, ылдый тартсам жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум»**. Бул эң кымбат, эң асыл сөздөр Акбалтанын Кошой туурасындагы жанагы аңгемелери учурунда Манастын жан дүйнөсүн сыйкырлап, арбап алгандыгын, Кошойдун элеси анын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алгандыгын, Кошойдун өрнөгүнөн улам Манастын өз ичинен нечен ойлонуп, нечен толгонгондугун, Кошойго ичинен ыйыгындай

ишенип калгандыгын, Алтайда жүргөндө эле бул улуу инсан жаш баатырдын пир туткан идеалына айлангандыгын өзүнөн өзү көрсөтүп турбайбы. Кошойдун баатырдык тарыхы аркылуу Манас кыргыз элинин душманга багынбас, кулчулук менен келише албас өжөр, каарман рухун тааныган.

Кыскасы, жыйынтыктап айтканда, Жакып менен Акбалтанын атайын тарбия мүдөөсү менен жети атаны жеткизе айтып, тарыхты таасын таржымалдап сүйлөп, калкына калка болгон улуу эрендер тууралуу саймедиреп таалим бергени Манастын патриоттук нукта социалдашуусунда жана атуулдук – граждандык аң сезиминин калыптанышында зор роль ойногон. Баатыр ата-бабаларынын жана кыргыздын эл-жерди коргогон көк жал эрлеринин өрнөктөрү жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы Манастын чын жүрөгүнөн айткан төмөнкү сөздөрүнөн көрүнөт:

Каптаган жоого алдырбас,
Баатырын көрдүм кыргыздын.
Ашуудан бутун тайдырбас,
Акылын көрдүм кыргыздын.
Бороондуу күндө буюкпас,
Дөөлөрүн көрдүм кыргыздын.
Аз болсо, көптөй көрүнгөн,
Өнөрүн көрдүм кыргыздын.

Манастын ата-бабалардын салтындагы аскердик, согуштук өнөрдү үйрөнүп, өздөштүрүшүндө да Акбалтанын ролу зор болгонун айталы. Ырас, эпосто Акбалтанын Манасты уруш өнөрүнө көнүктүргөнү жөнүндө көрүнөө турган фактыларды табуу кыйын. Бирок дастандын эпикалык саптарынын ары жагында катылып жаткан подтекстке шыкаалап карап, айрым окуяларга талдоо салып, көмүскөгө жашынган логиканы ээрчип ой чуркатсак, биз издеген нерсенин башы айкындалып, ачыкка чыга келет. Акбалтанын жогорудагы “ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы” деген сөзүн кайрадан эске түшүрүп көрөлүчү. Кытай-калмакка окшогон күчтүү жоо менен “азуулашууга” даярдоодо Манаска аскердик-согуштук өнөрдүн сырларын үйрөтпөй коюу мүмкүнбү? Бул жерде “ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип” деген сөздөрдү буквалдуу түшүнбөө керек. Каймана айтылган бул фразеологизмде Манасты аскердик искусствого көнүктүрүү, машыктыруу идеясы бугуш

жатаат. Ал кандай искусство? Кыргыздардын өзүнүн аскердик өнөрү бар беле деген суроо туулбай койбойт. Мындай суроого “Манастагы” төмөндөгү фактыны негиз кылып, ой жүгүртүү аркылуу жооп табууга болор эле. Бектур Исаков “Көкөтөйдүн ашындагы” бир сейрек кездешкен кызыктуу жана таңгаларлык окуя тууралуу минтип чечмелеп жазат: “Көкөтөйдүн ашындагы элге жоокер оюну тартууланат. Манас доолду карс урганда, чоролор эки жак болуп бөлүнөт. Кайра доол дүп эткенде, мылтык атылып, чоролор аттан кулайт. Кайра дагы доол урулар менен, жерде сулап жаткан чоролор “тирилип”, үзөңгүгө бут салбай, көз ирмемде атка ыргып минишет. Дагы доол! Кыргыз тебетейин көккө ыргытат. Бакай атканда, ылдыйлап келаткан тебетей кайра көккө көтөрүлөт. Улам ылдыйлаганда, чоролордун бири атып, ошентип, эт бышымча тебетей түшпөйт. Дагы доол урулганда, чоролор 21ден төрт топко бөлүнөт. Улам доолдун кагылышы менен бир топ найза менен сайып түшүрүлсө, экинчи топ көзгө илешпеген тездик менен чоролорду кайра атына мингизип өтүшөт. Дагы доол кагылып, эки тарап бетме-бет алаңгир жаа менен атышат, ошондо чоролордун башындагы туулганын чачыктарын гана жебелер кыркып түшөт. Мына, чеберчилик деп, көзгө атар мерген деп ушуну айт! Чачыктын боосу кылдай ичке, ошону үзө атыш, болгондо да бири эмес, барынын тең ушундай өнөр бийиктигине көтөрүлүшү жаа атып машыгуунун канчалык сапаттуу болгонунан кабар берип турат. Анан дагы доол кагылат. Чоролордун арасында кылычташуу, айбалта чабышуу. Бирок чапчандык менен кыймылдаган чоролор денесине кылыч да, найза да, айбалта да тийгизишпейт. Мына ушундай жоокер оюнун өткөрүү Көкөтөйдүн ашына “кыргызды тыптыйпыл чаап алам” деп, адегенде казандагы этти талап жештен баштаган душманды сестентет” (Б.Исаков. Манас таалими. Бишкек, 2008, 40-бет.) Мындан улам эмнени айтууга болот? Көкөтөйдүн ашында бул адамдын оозун ачырган аскердик өнөрдү демонстрациялап көрсөтүүнүн башында Манас баатыр өзү турат. Доолду дүңгүрөтө кагып, белги берип, көрсөтүүнү жөнгө салып турган өзү. Демек, бул өнөрлөрдү чоролорго үйрөтүү ишинин башында да Манас өзү турган деп айтууга негиз бар. Өзү да мындай согуштук өнөрлөргө: жаа атууга,

кылыч чабууга, найза саюуга жана башка аскердик ыкма-амалдарга машыктырылгандыгы терең баам салган кишиге байкалып турат. Эгерде бул өңдүү жоокердин искусствого үйрөтүлбөгөн болсо, анда жаш баатыр Манас Алтайда калмак-кытайдын түркүн баскынчылык согуштарда “алчы-таасын жеп” такшалган Кочку, Жолой, Нескара сыяктуу шааларын жана алардын машыккан жоокерлерин жеңе албас эле. Жолой, Кочку сыяктуу күчтүү, балбан баатырлар менен Алтайда беттешкен учурда жаш Манас аларга жебедей атылып барып, “андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча” найза сайып, өзүнүн сайышка ашкере ыкчылдыгын көрсөтөт. Каман алп деген калмактын баатыры менен беттешкенде анын төбөсүндөгү чачын көз ирмемде уучтай салып, Айманбоздун үзөңгүсүнүн боолугуна үч ирет орой чалууга үлгүрүп, атка сүйрөтүп кетет. Манас жамбы атканга дагы жаш кезинен машыкканы байкалат. “Көкөтөйдүн ашында” ат үстүндө чаап баратып, ак келтеси менен жамбыны үзө атып, жамбы жерге түшкөнчө кыргызча аны илип кетет. Анын Алтайдагы бала чоролору дагы найзага ыкчыл.

Жогорудагыдай аскердик-жоокердик өнөрлөргө Алтайда Манасты жана анын “бала чоролорун” үйрөтүүнү, машыктырууну уюштуруу ишинин башында “Манасты жоого сактап багалы” деп баланын тарбиясы үчүн күйүп-бышкан Акбалта турган десек жаңылышпас элек. Мындай аскердик өнөрлөрдү кытай баскынчыларына каршы Ала-Тоодо элдик көтөрүлүштү жетектеген мурдагы жоокер Акбалта билбеген деп айтышка негиз жок. Чындыгында, акылман баатыр Акбалта Алтайда бала Манастын бардык жагынан мугалими болгон.

Акбалтанын, Жакыптын Манасты тарбиялоо методикасынан улам, дагы бир ирет жаакты таянып ойлонобуз. Мына моминтип “Манастан” биз тарбиячынын, насаатчынын чүрпөгө эң оболу жети атасын үйрөнтүүнү, өз элинин өтүмүшүн билгизүүнү биринчи даражадагы милдет деп түшүнгөндүгүн көрүп отурабыз. “Жети атаны” - башкача айтканда, тарыхты таанытуу педагогикасы кыргыз коомунда илгертен калыпка түшкөн өзүнчө бир бекем салт, өзүнчө бир система болгон. “Жети ата” - бул тамыр. Өсүмдүктү карасак, ал тамырсыз болбойт. Тамыры болгон үчүн ал гүлдөп өсөт. Тамырынан ажыраса өсүмдүк купкуу сөңгөккө айланат, бир заматта соолуп, куурап жок болот. Адамдын да тамыры болот.

Анын тамыры - “жети ата”. Бала ошол жети ата тамырды таануу аркылуу адам болот. “Жети ата” деген бул жалпыланган кеңири мааниге ээ. “Жети ата”- бул ата-бабалардын, калайык-калктын тарыхы, тили, салты, дили, дини, маданияты. Жети ата философиясын ушундай кеңири түшүнгөндүгүнөн улам Акбалта акылман элдик арсеналдагы аскердик өнөрдү жаш Манаска үйрөтүп отурат. Жаш Манас ордо оюнун да жакшы ойноого машыккан.

Жети ата тарыхый эс тутумунан ажыраган туяк, тукум тамырынан айрылган өсүмдүк сыяктуу “куурап”, маңкуртка айланат. Байыркы Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги Гүл-Тегинге арналган чоң жазууда мындай бир окуя сүрөттөлгөн. Бир кезде түрктөрдүн мамлекети кыйрап, эли-журту, кытайлардын ээлигине өтүп, кыздары күң, уулдары кул болуп, түрктүн мыйзамдары унутулуп, балдарынын аты кытайлашып, “иниси агасын билбес, баласы атасын билбес” ахыбалга жеткен экен. Мына ушул маңкуртук абалды түрктүн мыктылары учурунда түрк улутунун өлүмү катары баалаптыр. “Түрк эли өзүбүздү өзүбүз мындан көрө өлтүрөлү, уруксуз бололу” (Гүл-Тегин эстелиги: Чоң жазуу). Ушундан улам муну айтабыз. Демек, муундардын, тукум-туяктардын жети атасын билбеген, тарыхын тааныбаган макулук катары өсүп, өмүр улашы - бул улуттун тамырынын соолушунун, анын тирүү туруп жок болушунун башталышы.

Баскынчы жоолор, ар кандай үстөмчүл империялар кыргын салбай туруп эле, кандайдыр бир калктын өз алдынчалыгын жоюп, улут катары жок кылууну, ассимиляциялап өзүнө сиңирип, алууна максат кылса, анда алар биринчи иретте, ошол элдин муундарынын, жарандарынын “жети ата” тамырын кыркууну, “иниси агасын билбес, баласы атасын билбес” кылып, тарыхый эстутумун талкалоону көздөп, тымызын иш жүргүзүшкөн. Кээде биздин чыгышта адамды тарыхый эстутумдан ажыратуу төбө чачты тик тургузган мыкаачы жолдор менен ишке ашырылган. “Манаста” калмак-кытай өкүлүнүн “Башына шири кийгизип, Эсенканга баралы” деген сөзү бар. **Шири**-бул кишини эстутумдан ажыратуучу ыкма-курал. Илгери айдар көкүл Жунжандардын согушта туткунга түшкөн жаш жигиттерди ширинин жардамы менен кандайча “Тамырынан” ажыраткандыгы жөнүндө Чыңгыз Айтматовдун жазганын эске түшүрөлү: **“Оболу жунжандар**

туткундун чачын бир жолу оң, анан тескери кырып жалтыратат. Ал ортого нары жакта касапчы жуңжандар бир чоң төөнү союп жаткан болот. Оболу төөнүн терисин— калың, оор келген моюн терисин сыйрып ала коюп, аны устаралап кырып ийип, анан кеп кылып туткундун жалаң башына кийгизет, азыркы суучулдар кийчү кеп такыядай болуп калат. Шири ысык күнгө кургаган сайын кысып, туткундун үнү кудайга жетип, көзү чанагынан чыгып, тартпаган азапты тартат да, анан өткөн өмүрүн, ата-тегин такыр эстей алгыс маңкурт кул болуп кала берет. Маңкурт деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон,—эч нерсе эсинде калбайт, эч нерсени билбейт, кыскасы, өзүн адам элем деп эсептебей калат. Маңкурт итке окшоп эсин гана ээрчип калат, эсин гана тааныйт” (“Кылым карытар бир күн” романы).

Адамды физикалык-биологиялык жактан кыйноо аркылуу гана эмес, ал таянып турган тарыхый-этникалык фундаменти, улуттук кыртышты жок кылуу, талкалоо аркылуу да маңкуртка айландырышкан. Байыркы бир заманда кара калмак деген жоо кыргызды чаап, эмгектеп жүргөн, жаңы баскан эркек балдарды олжолоп туткунга алат да, өз жерине алып барып, жүз бөбөктү социалдык мамилелерден жана байланыштардан оолактатып, эч кимге көрсөтпөй, обочодо көмүскө багып, жалаң согуштук өнөргө таптап машыктырат. Кыргыздын жүз кулунчагы өздөрүнүн кыргыз экенин билбей, ата-тегинен эл-жеринен, эне тилинен, таптакыр кабарсыз, согушкандан башканы билбеген жоокер-башкесерлер болуп тарбияланышат. Калмактын төрөсү маңкуртка, айландырылган, уруш өнөрүнө үйрөтүлгөн ошол жүз кыргыз жигитти бир жылы кыргыз элине каршы согушка салып, ак калпак калкты өз тукумдарынын колдору менен кыргынга учуратат. Бул шумдуктуу окуя Үмөт молдонун “Жүз жигит” аттуу комуз-күүсүндө кайгылуу баян болуп чертилип калган.

Өз ата-тегин тааныбаган “Жүз жигитке”, өз энесине каршы жаа аткан алиги маңкурт Жоломанга (Ч.Айтматов) жанагы, Гүл-Тегиндин эстелигиндеги кытай империясына кул болгон түрк элинин тагдырына байланышкан өтүмүш тарых XX кылымда кандайдыр бир даражада, өзүнчө бир өзгөчөлүү вариацияда социалисттик “кызыл” кыргыздардын турмушунда

кайталангандыгын эске түшүрүүгө туура келет. 1867-жылы атактуу Герцендин ачууланып мындайча жазганы бар: «өзүбүздүн көйнөгүбүздөн жана сакалыбыздан тартып, баарынан ажырагандыгыбызды көрүп отурабыз. Бизди өзүбүздүн энебизди жек көрүүгө жана ата конушубуздун коломтосун шылдындап күлүүгө үйрөтүштү. Бизге чоочун тараптардын бөтөн салттарын таңуулашты». Герцендин бул сөздөрү түздөн-түз кыргыздарга айтылгандай дегибиз келет. «Эски дүйнөнү кыйратабыз!», - деген большевиктик, нигилисттик ураанга жамынган тоталитардык система бизди да өткөн тарыхыбызга түркөй сабатсыздардын жана ташбоор эзүүчүлөрдүн кайгы-муңга толгон караңгы тарыхы катары кароого, улуттук салттарыбызды чириген феодализмдин «калдыгы» катары түшүнүүгө багыттап, элибиздин эркиндиги үчүн күрөшкөн улуттук баатырларыбыз, уулдарыбыз “феодал”, “пантюркист” деп аныкталып, өз тилин, маданиятын сүйгөндөр “улутчул” аталып, IX кылымда кыргыздар өзүнүн империясын түзгөн деген тарыхый маалымат саясий жаңылыштык катары бааланып, өз өлкөсүндө туруп, өз эне тилин, өз тегин билбеген өйдөкү жүз жигитке окшогон тукумдар көбөйүп, “Ата”, “Апа” деген эзелки төл сөздөрүбүз “Папа”, “Мама” менен алмашып, өз бешигин балталап бүлүндүргөн, өз «Бугу энесине» каршы ок аткан Орозкулдар (“Ак кеме” фильми), Жоломандар (Ч.Айтматов) арбып, улутубуздун тарыхый эстутуму талкаланып отурганы чындык болучу. Кыргыз эли “Совет эли” деген тарыхый “жаңы” жалпылыкка сиңип кетүүгө тийиш болгон. Албетте, советтик түзүлүш түпкүлүгүндө жакшылыкты көздөгөн. Бирок тоталитардык системанын тутумунда түзүлгөн шарт-жагдай, “пролеткульт” идеологиясы объективдүү түрдө ушуга алып келген. Түзүлгөн мындай абалды белгилүү саясатчы Дастан Сарыгулов да төмөндөгүчө күйүп-бышып жазып отурат: “Кыргыз билимсиз, маданиятсыз, сабатсыз, жапайы, ынтымагы жок, араң эле XVI кылымда калыптана башталган эл. “Улуу агасынын” аракетин менен капитализм доорунан аттап, социализм дооруна өтүп алды- деген мааниде 70 жыл жүргүзүлгөн саясат үч-төрт муун кыргыз элинин аң сезимин ээлеп, жүлүнүнө, канына чейин сиңип, улуттук эстутумун кыйратып, рухий бүтүндүгүн жок кылды, элдүүлүгүнөн кол үзгөн чекке жеткизип, тегин, тарыхын билбеген, эне тилин, салтын, наркын, дөөлөтүн, улуу мурасын сыйлабай, унуткан, Мекен

тагдырына, улут келечегине кайдыгер караган маңкурттардын көбөйүшүнө алып келди.”(Д.Сарыгулов. Кыргыздын байыркы тарыхы. Китепте: Элдик жыйын, 1-улуттук кенеш. Бишкек, 2008, 46.)

Буларды биз эмне үчүн эскердик. Муну “Шири” идеологиясынын адамдын “жети атасы”, элдин тарыхый түп тамыры үчүн, демек, кишинин инсан катары, улуттун улут катары өмүр-жашоосу үчүн, алардын маданий-тарыхый “генефонду” үчүн өтө коркунучтуулугун, түбүнөн кемирип-кесип, кыркып-кыйып таштоочу антигуманисттик күчүн жетигирээк туюнуу ниетинде эстеп отурабыз. Тери шири бар экен, анан социалдык, же болбосо идеологиялык шири бар экен. Адамды алкакка камап, анын ой жүгүртүүсүнүн үстүнөн полициялык көзөмөл орноткон акимчил-буйрукчул түзүлүштүн жарандардын башына кийгизген “идеологиялык ширисинен” улам кэчээ улутубуз өзүнүн этникалык кыртышынан ажыроо коркунучуна, коммунисттик-космополиттик жалпылыкка акырындап сиңип, жок болуу опурталдуулугуна дуушар болгон.

“Социалдык шириге”, андан туулган маңкуртчулук илдетине “Манас” эпопеясы да өзүнүн бүткүл турушу, духу менен каршы. “Манаста” каардуу жана амалкөй Алооке хан тоолуктарды таруудай чачып, бирин эренге, бирин тереңге, бирин Алтайга, бирин Каңгайга тентиткенде ак калпак кыргыздын ар кайсы чоочун калайык-журттарга жана кыжылдаган калмак-кытайга сиңип, эл катары жок болушун көздөгөн. Кыйла жылдар өткөндө кай бир аймактарда өйдөкү Гүл-Тегиндин эстелигинде маалымдалгандай түрктөрдүн башына түшкөн маңкурттук тагдыр, алатоолуктардын да башына келип, кээ бир кыргыз топтору калмакташып, кытайлашып Алоокенин мүдөөсү ишке аша баштаган. Бул көрүнүш “Манаста” Акбалтанын жаш Манаска айткан төмөнкү сөздөрү менен баян этилет: **“Бай Жакып менен ага-ини, балдары Үсөн бар эле, айдап кетип Үсөндү, кара калмак алды эле, Үсөн атын жойду дейт, Көзкаман атка конду дейт, калмакча атын койду дейт, кыргыздын атын жойду дейт, тууганды туура унутуп, баарысы калмак болду дейт”**.

Мына ушинтип, Үсөн баштаган кыргыздар калмак-манжуу массасына ассимиляцияланып, психологиясы такыр өзгөрүп, балабакырасынын ысымдары Чаңдаяк, Чагалдай, Дөрбөлдөй делип

калмакча коюлуп, дини будда болуп, ырым-жырымы калмакча жасалып, “Какандап” ураан чакырып калышат. “Манаста” кыргыз элине карата чыккынчылык ушул “туугандардын” ичинен чыгат. Кытайдын императору Эсенкан амалданып барып, Манасты уу берип өлтүрүп, Бээжинге башын кесип алып келе турган адамды дал ушул Каңгайда кыргыз атын өчүргөн, жети атасын унуткан пенделердин ичинен тандайт. “Журтуна бузук беш айбанды” баштаган Көзкаман кулчулуктан жаңы эле кутулган бүткүл кыргыз эли медеп тутуп турган Манаска кол салат. Манаска уу берет. Демек, бул анын өз бир тууган элинин өлгөндө-талганда жетип турган эң ыйыгы-эркиндигине кол салганы, өз элине уу бергени эле. Көзкаман жанагы “жүз жигит” сыяктуу өз бир боор калкына, туулган тууруна каршы барып отурат. “Маңкурт итке окшоп ээсин гана ээрчип калат, ээсин гана тааныйт” (Чыңгыз Айтматов). Калмакташкан кыргыз Көзкаман да жанынын тереңинде Эсенканды гана ээрчийт, Эсенканды гана тааныйт.

Көзкаман - бул “тамырсыз” адамдын символу. Башына “социалдык шири” кийген кулдун символу. Маңкурт—душмандын колундагы куурчак жана өзүнүн “учкан уясына” каршы пайдаланыла турган курал. Көзкаман бизге көрсөтүп турган “Манастын” ачуу сабагы жана кара түстөгү белгиси. Көзкаман— “тамырсыз” адамдын жамаат үчүн, улут үчүн социалдык жактан өтө коркунучтуулугу жөнүндөгү “Манастын” эскертүүсү. Дастанда Көзкамандын жана анын куралчан табунун кырк чоро тарабынан талкаланып жок кылынышы— бул Манас рухунун маңкуртчулукту жамандык катары тангандыгынын жана кабыл албагандыгынын символу. “Улуу “Манас” ыйык китебибиз бүгүнкү тукумдарды маңкуртчулуктан сак болууга астыртан үндөп, балага кенедейинен мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн зарылдыгын каңкуулап турат.

Бүгүнкү эгемендүүлүктүн заманында да өткөн тоталитардык доордо башына “идеологиялык шири” кийип калган кыргызстандык массалык адам өзүнүн “уясынан” өзүнө окшош “балапандарды” учуруп чыгарууда. Бекеринен төмөнкү сыяктуу акындык саптар газета-журналдарга жарыяланып жаткан жок: **“Мальборо” экен калпагыңдын урааны, кытай тамга— көйнөгүңдүн далысы! Көөдөнүңдө христиандар символу, ары жок, эй, кайда кыргыз намысы!** 90-жылдарда Бишкектеги “Россия” кинотеатрында Христиан динине өткөн кыргыз

жаштарынын өздөрүнүн чогулушунда “Манас” эпосун өрттөшкөндүгүн эске түшүрөлү. Бул фактынын өзү “жүз жигиттин”, Көзкамандардын азыркы эркин Кыргызстанда жашоосун активдүү улантып жаткандыгынын күбөсү. Эгер тарыхтагы “жүз жигит” жана Көзкаман бөтөн жактарда, кыргыздын душмандарынын территориясында өз топурагынан ажыратылып маңкуртташтырылса, ХХI кылымдын “жүз жигити”, Дастан Сарыгулов өйдөтө жазгандай “тегин, тарыхын, эне тилин, салтын, наркын, дөөлөтүн, улуу мурасын билбеген, унуткан, мекен тагдырына, улут келечегине кайдыгер” жаш көзкамандар эркинмин, өзүмө өзүм кожоюнмун деген бүгүнкү кыргыздардын өздөрүнүн үйүнөн чыгууда, же болбосо өздөрүнүн көз алдында, өздөрүнүн катышуусу менен, демек, кыргыздын өзүнүн колу менен жаратылып жатат. Суроо туулат. Деги бул кайсы логикага сыят. Кыргыз өз туягына өзү “шири” кийгизип отурат. Мобу мисалга да көңүл буралы. Маселен, 2006-жылы апрель айындагы кыргыз телеберүүсүнөн тартууланган бир көрсөтүүдө 5-6 кыргыз улутундагы өспүрүмгө “эгер кайра төрөлүп калсаң, ким болор элеч?” деген суроо берилгендиги, берилген ушул суроолорго окуучулардын биринин артынан бири **француз болгум келет, орус болууну каалайм, немис болгум келет, англичан болгум келет** деп жооп беришкендиги коомчулуктун көз алдында турат. Бул балдар бир гана кыргыз болууну каалабайт. Мынакей, эгемендүүлүктүн шартындагы “жүз жигиттин” башталышы көз көрүнөө. Бир сөз менен айтканда, ушул кыргыз болууну каалабаган кичинекей “жүз жигит” ушул бойдон чоңоюп, миң жигитке, он миңге, жүз миңге, миллионго өсүп чыкса (өсүп чыгышына бизди тегеректеп турган геосаясий күчтөр, массалык маданият, ар кандай диний миссионерлер, глобалдаштыруу саясаты катуу кызыктар экендигин эске алалы), анда бул кыргыз улутунун өз эрки менен, өз колу менен өзүн өзү жок кылуусу (самоубийство) болмок.

Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” тарыхый романында эзелки кыргыздардын салтында жаш баланы туулган жердин топурагы менен таткантуу, жалатуу, ал топурактан тумар жасап, мойнуна тагуу ырасмысы болгондугу жазылат. Мындай ырасмынын ушу бүгүнкү күнгө чейин элибиздин ичинде сакталып, колдонулуп келгендигин Бектур Исаковдун фактылар аркылуу далилдеп жазганы бар. Бул ырасмынын сыры жана өзгөчөлүгү анын

педагогикалык терең маңызында жатат. Кыргыздар мына ушинтип, адам баласынын башаты, башталышы туулган жерде экендигин балага туйгузууну, билгизүүнү анын кенедей кезинен баштаган. Дагы бир жолу айталы, кичинекей кулунчакка, “туякка”, тукумга биринчи иретте, башатты, тамырды таанытуу, эстутумду түптөө кыргыздардын таалим-тарбия системасында өзүнчө бир айныгыс мыйзам катары жашаган. Бекеринен “Манаста” **“айтып берчи кулунум, ата-бабаң айлыңды, ары түбү дайыңды”** деп айтылбайт. Кыргыздардын педагогикалык философиясында бала өз бир боор эл-жеринин кыртышынан тамырлап, чынар дарак сыяктуу бүчүрлөп өсүп чыгууга тийиш, башкача айтканда, өз улутунун топурагынан “программаланып” чыгышы керек. Ошондо гана ал өз элинин адамы, азаматы боло алат. Манастын тарбиячысы Акбалта да дал ушундай ишенимде жашаган даанышман. Акбалта карыя да айрыкча, **“ата-баба, айылын, ары түбү дайынын”** тааныбаган түпсүз жетесиздикке, жанагыдай азыркыча айтканда, маңкуртчулукка каршы иммунитет күчтүү өнүккөн. Бекеринен Акбалта атасы койгон кыргызча атын жоюп, калмак болуп, Көзкаман атка конуп, түбүн унуткан Үсөн жөнүндө жаш Манаска күйүп-бышып аңгеме куруп отурган жок. Акбалта, жана да Жакып, Чыйырды бала Манаска антимаңкуртчулуктун духунда тарбия беришкен. Алар Манастын жанынын өз элинин жаны менен, руху өз калкынын руху менен, эстутуму өз журтунун тарыхы менен жуурулушу үчүн, ой-тилеги мекенинен ажырап, кор болгон кыргыз элинин үмүтү, мүдөө-максаттары менен бир болушу үчүн тикелеринен тик турушту. Мына ушундай таалим-тарбиянын натыйжасында Манас бекем тарыхый эстутумга ээ болду. Анын аң-сезимине жана жан дүйнөсүнө байыркы түпкү атасы Каракандан тарта, андан берки доорлордогу, замандардагы, кечөөкү күндөрдөгү кыргыз элинин кайгы-кубанычтары, трагедиялары менен жеңиштери, салт-санаасы менен жоокердик баатырдык тарыхы, калк чыгаандарынын эрдиктери, ата-бабалардын ар-намысы, патриоттук нарк-дөөлөттөрү мөөр болуп басылып калды. Жаш Манас мына ошондой элдик тарбиянын аркасында өзүнүн ушул жарык дүйнөдө тили чыгып, адам болуп, өсүп-өнүп жашап жаткандыгы үчүн бир боор эл-жерине, ата-бабаларына милдеттүү экендигин, өз элинин тарыхы менен киндиги туташ экендигин, мындан ары карай ушул ак калпак кыргыздын татыктуу уландысы

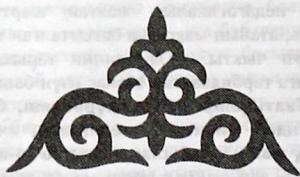
болуп жашоого тийиш экендигин аңдап туюнду. Мына ушундан улам Манас Алтайда акыры келип:

“Калкым кыргыз, сен үчүн,
Курман болуп кетейин.
Найзалашып топ бузам,
Тагдыр жетсе окко учам.
Арбагы бийик Ала-Тоо,
Барбай кантип коеюн.
Атамдан калган жеримди,
Албай кантип коеюн.
Ак асаба кызыл туу,
Аягын жерге сайбасам,
Асабасын жыйбасам,
Атым өчүп калбайбы,
Атамдан калган Ала-Тоо,
Алтайдан калбай албасам.
Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн.” – деген бүтүмгө келип отурат.

Акырында айтарыбыз, демек, элибиздин өткөн тарыхын ыр менен чагылдырган улуу эпосубузда бала Манастын мекенчилдиктин, патриотизмдин нугунда социалдашуусу кандайдыр бир мистикалык күчтүн жардамы менен ишке ашкан нерсе эмес, тескерисинче, баатырдын атуул катары калыптанышы өз мезгилинин шартына, муктаждыгына ылайык социалдык-тарыхый жана педагогикалык жактан шартталган кубулуш, башкача айтканда, атайын максатка багытталган таалим-тарбиянын натыйжасы болуп чыкты. Өз элинин тарыхынын мисалында тарыхый эстутумга тарбияланган Манас өзүн башкаларга: **“Биздин элди сурасаң, баатырлар менен жүрөктөш, балбандар менен билектеш, эрендер менен маңдайлаш, чечендер менен таңдайлаш, бөрү жалдуу кабылан, бөтөнчө эл-журт олуя, беттеп адам барбаган”**, - деп сыймыктануу менен тааныштырат. Ушуга

удаа жогорудагы кыргыз болгум келбейт, англичанин, немис, орус болгум келет деген бүгүнкү кыргыз жеткинчектеринин сөзүн эстейличи. Бул балдар кыргыз элинин эркиндиги, бактысы үчүн кылымдар бою күрөшүп келген Манас баштаган баатыр ата-бабаларынын, маселен, Бакайдын, Кошойдун, Чубактын, Сыргактын, Барсбектин, Жаңыл Мырзанын, Кубат бийдин, Жайыл баатырдын, Тайлак баатырдын, Курманжан датканын, Алымбек датканын, Абдыкерим Сыдыковдун, Жусуп Абдрахмановдун, көкүрөгүн дзотко тоскон Чолпонбай баатырдын, Исхак Раззаковдун жана башка Ата журтубуздун сандаган чыгаан уул-кыздарынын атуулдук-патриоттук каармандыгын билбесе, өз калкынын тарыхына чоочун болсо, ага кан-жаны, жан дүйнөсү жуурулушпаса, албетте, чет элдик модалардын кулу болот. Мындай маңкурт жаштарда өз эл-журтунун тарыхы менен сыймыктануу сезими болбойт. Алар өйдөтөгү Көзкаман сыяктуу чоочун өрнөктөргө сыйынган, камгак сыяктуу тоголонгон макулуктардын кейпин кийет.

“Манастын” педагогикасы – бул балада тарыхый эстутумду тарбиялоо аркылуу улутту сактоонун педагогикасы. Саны аз калктарды ассимиляциялап жутуп коюуга жөндөмдүү бүгүнкү глобалдашуунун агрессивдүү чабуулдарынын шарттарында “Манастын” бул улуу педагогикалык сабагын, же башкача айтканда, бабалардын бала тарбиялоо даанышмандыгын эске бекем түйүү жана пайдалануу жаш муундарыбызда улуттук иденттүүлүктү, этномаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу үчүн аба менен суудай зарыл нерсе.

3. “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ БАЛАНЫ ЭРКИН ТАРБИЯЛОО ДААНЫШМАНДЫГЫ

“Манастын” педагогикалык казынасынан дагы бир орчундуу таалим-тарбия амалын табабыз, башкача айтканда, тарбиялануучуга кенен карап, кеменгерлик менен жасалган мамилеге кез болобуз. Маселенин маани-жайы мында.

Манастын бала катары өзгөчөлүгү – бул анын ашкере тентектиги. Анын адаттан тыш тентектиги эпосто мындай сүрөттөлөт:

Сегизге жашы келгенде,
Күйүп турган чок болду.
Мүлдө кыргыз ичинде,
Мындай тентек жок болду.
Каары келип кармаса,
Чыңырып балдар чыркырайт.
Кыялына келгенин,
Кылбай асты койбогон.
Балдарды көрсө жыйыптыр,
Мазарды көрсө кыйыптыр,
Бай Жакыптын бул уулу,
Бир балакет кылат деп,
Калайык ушак кылыптыр.
Дубана көрсө уруптур,
Асасын тартып алыптыр,
Азапка бөөдө салыптыр.
Андайын көргөн эл-журту,
Акыр бир балаа кылат деп,
Айындашып алыптыр.
Кызарып күйгөн чок чыкты,
Кара кытай, манжуудан,
Мындай тентек жок чыкты.

Атасы Жакып буга чейин зарлап жүрүп көргөн ботосун башынан сылап эркелетип, жайына коюп, ыгы менен акыл-насаатын айтып, астыртан тарбиясын берип, бапестеп багып (“Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы”), өстүрүп келген. Эми минтип кичине жерден боорун көтөргөндө жүргөн жерин чаңдатып, айлана-тегерегин буй кылып, тентектиги чектен ашкан кезде,

Жакыптын эси эки болуп, Манаска кескин чараларды көрүүнү, ээнбаштыгын тыюуну энеси Чыйырдыдан талап кыла баштайт. Чындыгында, Жакыптын үй-бүлөсүндө тарбия маселеси жагынан татаал кырдаал түзүлөт. Мындан ары Манаска кандай мамиле жасаш керек, кандай таалим-тарбия колдонуу зарыл? Кайыш кур менен жазасын берип, “тизгинин кагып”, кынына киргизип, азоону жоошутуш керекпи же кандайдыр бир зордукчул эмес тарбия айла-амалдарды таап, абалдан чыгуу кажетпи? Тентек Манастын тарбиячыларынын алдында, ырасында эле, мына ушундай дилемма туруп калды. Алар муну азыркы биз чылап формулировкакалабаса да, бүт акыл-эстери, көкүрөк-көөдөндөрү менен туюп турушат.

Бул жерде жаакты таянып, терең ойлонууга туура келет. Бала Манастын мынчалык тентектигинин себеби эмнеде деген суроо туулат. Психо-физиологиялык өзгөчөлүгүндөбү же болбосо, эпосто айтылгандай, “пил мүчөлүү” тулкусундагы, булчунундагы ашып-ташкан жапан күч – кубатындабы? Ушул дене күчүнө “ысуулап”, бала кутуруп атабы?

Мындайраак четке чыгып, маселеге көнүмүш эмес, бөлөкчөрөөк онутган карап көрүү керекчилигин сезип турабыз. Эпостогу баланын жанда жок тентектигинин тереңдеги себептерин аңдап көрүү кызыкчылыгынан улам дүйнөлүк тарыхтан бир адаттан тыш мисалга көнүл буруунун ылайыгы бар деп ойлойбуз. Бул мисал биз үчүн маселенин “данегин” түшүнүү үчүн колдонулган ыкма, шарттуу салыштыруу.

Кеп тизгинин кечээ 19-кылымда Европада жашап өткөн, англиянын улуу романтик акыны Жорж Байронго буралы. Байрон Манас сыяктанып энесинен “кең көкүрөк, жайык төш, пил мүчөлүү” болуп, табиятынан балбан төрөлгөн эмес. Ал дене мүчөсү жагынан кадимки эле катардагы пенделердин бири болгон. Бирок анын жан дүйнөсү өзгөчө жаралган эле. Ал бала кезинен эле ичинен от болуп күйүп турган бөтөнчө жан болгон. Ал натурасы боюнча бунтар чыккан. Кандайдыр бир ичтен удургуп, буулуккан күч, энергия анын жанын жаялдырбай, Байрондун жүрөгү ар дайым алай-дүлөй бурганакты, деңиздеги толкунду асманга көтөргөн албуут бороондорду эңсеп турган, ички руху алыскы мейкиндерди сагынып, кандайдыр бир белгисиз нерселерге суусай берер эле. Байрондун революциялык духу, козголоңчул жан-дүйнөсү, калыптанган эрежелердин нугуна сыйбаган жүрүм-туруму, айлана-

тегеректеги мурдатан адат болуп калган көнүмүш нормалардын, коомдун стандарттуу түшүнүктөрүнүн алкактарын “жара тээп”, бүлүк салып, акырында Англиянын консервативдүү чөйрөсү Байрондун илгертен орнотулган “тартиптерди” бузган “тентектиги” менен келише албай, аягында акын мекенинен чыгып кетүүгө аргасыз болгон. Жан дүйнөсү буркан-шаркан түшүп, тынч тура албай, дайыма бирдин ичинен чыгып турган Байрон ошондон кийин Грецияга келет да, ал жерден гректердин элдик боштондук күрөшүнө катышып, баррикадада баатырларча курман болгон. Мына ошентип, адамга тушамыштарды салган коомдук чөйрөгө көшөрүп жалгыз каршы туруп, ар убак жаңыны сагынып турган козголоңчул инсандын боштондугун туу кылган акын Байрон, акыры дүйнөлүк романтикалык поэзиянын атасы катары тарыхка кирип калган.

Эми Азиядагы Алтай жерине келели. Салыштыра карасак, Байрон англиялык буржуазиялык чөйрөнүн уулу, Манас болсо Азиядагы илгерки көчмөндүк-патриархалдык жамааттын кулуну. Экөө эки башка тарыхый доордун өкүлдөрү. Социалдык психологиясы, түшүнүктөрү, баалуулук ориентациялары жагынан экөө салыштырылгыс. Бирок бир орчундуу нерседе экөөндө жалпылык, окшоштук бар. Окшоштугу ушул - экөө тең гений. Балалыктарына карата айтсак, экөө тең “вундеркинд” десек болот. Вундеркинд немистин сөзү, орусчага которгондо (“вундер”-чудо, “кинд”-ребенок) “чудоребенок” болуп чыгат. Кыргызчага оодарсак, - “Ажайып бала”. Дал ошол “ажайыптыгы” жагынан Манас менен Байрон бири-бирине түспөлдөш. Экөө тең бул жарыкчылыкка өзүнчө бир адаттан тыш ажайып, укмуштуу жөндөм-шык, интеллект мүмкүнчүлүгү менен төрөлүшкөн. “Ажайып бала” кайсы жерде, кайсы доордо туулбасын, ар качан демейки көнүмүш чен-өлчөмдөргө сыйбагандыгы менен бөтөнчөлөнүп келген. Ал өзүнчө бир табияттын сейрек жаралчу феномени. Көрүнүзчү, бир эле жалаң дене күч-кубаты, сырткы келбет-турпаты жагынан караганда да, бала Манас таңыркатпай койбойт. Анын туулушу да бир өзүнчө кайталангыс укмуш көрүнүш. Манастын төрөлүшүн манасчы өзгөчө кызыгуу, таң калуу жана суктануу сезими менен сүрөттөйт:

Бакырып жаткан баланы,

Бакдөөлөт жерден алганы.

Он бештеги баладай,

Көтөргөндө салмагы.
Оромолун колго алып,
Ороюн деди баланы.
Ороп жатса баланы,
Оң колун сууруп алганы.
“Сандык толо май” - деди,
Салган кошо бал, - деди.
Эки-үч карын май алып,
Эми оозуна сал” - деди.
Үч карын май алганы,
Үч кайтара салганы.
Үч карындын майларын,
Аш бышымда жалмады.
Астына алып Чыйырды,
Оң эмчегин салганы.
Оболкусу сүт чыкты,
Экинчиси суу чыкты,
Үчүнчүсү кан чыкты.
Чыдай албай, байбичеден жан чыкты!
Жаагы жазы, ээги узун,
Эрди калың, көзү үңкүр,
Эр мүнөзү көрүнөт,
Алакан жазы, кол ачык,
Аттанып чыкса жол ачык,
Алп мүнөзү көрүнөт,
Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, бели түз,
Айбаты катуу, заары күч,
Пил мүчөсү көрүнөт,
Жолборс моюн, жоон билек,
Бөрү кулак, жолборс төш
Бөлөкчө түрү бар экен.

Албетте, бул жерде көркөм-эпикалык апыртуунун элементтери, үлүшү жок эмес. Бирок бул сүрөттөөнү адабий гиперболага шылтап коюп, отуруп калууга болбос эле. Манастын туулгандагы окуя-көрүнүшү – бул манасчынын жалаң гана фантазиясы эмес дээр элек. Бул нерсе өтө сейрек болсо да, реалдуу турмушта кездешүүсү мүмкүн болгон көрүнүш. Маселен, 16-17-кылымдарда

Кыргызстандын Тогуз-Торосунда Тобок аттуу алп бала төрөлгөн. Чоңойгондо анын боюнун узундугу 4 метрге жакындаган. Реалдуу турмушта жашап өткөн бул тарыхый, легендарлуу инсан эл ичинде Алп Тобок атка конгон. “Башына айбалта саптап алып жүргөн таягы эле үч-төрт кулач болгон, узун бойлуу, кадыресе кишилер анын белине да кол сунуп жете албаган, он сегизден өткөн соң эч бир унаа көтөрө албаган, өмүр бою жөө жүрүп өткөн, Нарын дарыясын кечсе тизесине да жетпеген, алты качырдын күчү менен ачып-жапкан кытайлардын дарбазасын бир тебүү менен быркырата кыйратып салган” (Кыргыз адабиятынын тарыхы, 3-том, Бишкек, 2004., 415-б.). Тогуз-Тородо 16-17-кылымдарда болгон бул реалдуу тарыхый фактыдан чыгып, бир сөз менен жыйынтыктап айтканда, адамзат тарыхында сейрек болсо да кездеше жүрчү “Алп Тобок феномени” андан мурдагы бир замандарда Алтайда алп Манастын мисалында өзүнчө бир вариацияда кайталанып өткөн дегенге ишенбей коё албаспыс.

Эми Манастын тентектигине келели. Сырткы көрүнүшү жагынан алп бала Манас кандайдыр бир даражада алп Тобоктун түрпөтүн элестетсе, ички болумушу жагынан ал жанагы бала кезинен ичинен өрт болуп жанып турган Байронго окшошуп турат дээр элек. Манас да Байрон сыяктуу өтө пассионардуу бала. Бекеринен ал эпосто “күйүп турган чок болду” деп мүнөздөлүп жаткан жок. Чындыгында эле, Манас сырткы билек күчүнүн ашып-ташып тургандыгы менен гана эмес, ички жан болумушу жагынан да өрт болуп күйүп тургандыгы менен айырмаланат. Кандайдыр бир түшүнүксүз албуут күч ичинде удургуп, жан дүйнөсү негедир бороон-чапкынды эңсеп, түпкүрдөн булкунган туюк импульстар жанына тынчтык бербей баланы алдастатып жаткан жок деп кантип айта алабыз. Булчундарындагы табият берген тубаса күч-кубаты “көбүрүп-жабырып” эликтирсе, экинчи жагынан ичинен удургуган күчтүү пассионардык энергия чабалактатып, бала Манас көп учурда өзүнө өзү ээ боло албай, “күр-шар” этип жарга урунуп, кайра артка окторулган жапайы толкунга окшойт. Терең карай келсек, Манастын баш бербеген тентектиги анын эссиздигинен же эркелигинен, же болбосо кандайдыр бир “криминалдык психикасынан” эмес, тескерисинче, кан тамырларында шакардай кайнаган, жан түпкүрүнөн тышты карай удургуп, октос берген албуут энергиядан улам токтоно албаган ички күчүнөн болуп

жаткандыгын байкайбыз. Бала Манас мунусун өзү да билбейт. Ичтеги “буркулдап кайнаган” күчтү, буулугуп-булкунган азоо кубатты, “күйүп турган чокту” тормоздоого алы келбей, “бөрү кулак, жолборс төш” жаш бала көп учурда патриархалдык-көчмөндүк чөйрөнүн чийип койгон чийиндеринен чыгып (“Мазарды көрсө кыйыптыр, дубана көрсө уруптур”), илгертен салтка айланган нормалардын жана эрежелердин нугунда жашаганга көнгөн катардагы көрпөндөлөрдүн ушак-айыңынын предметине айланып кетип жатат (“Бай Жакыптын бул уулу, бир балакет кылат деп, калайык ушак кылыптыр”).

Ушундай жагдайда Манастын тарбиячыларынын алдында чоң түйшүк келип чыккандыгын түшүнүү кыйын эмес. Социологияда “Кичи топ” (малая группа) деген түшүнүк бар. Кичи топ - баланы түздөн-түз курчап турган адамдардын микрокурамы. Кичи топ – бул баланын өзүнчө бир микрочөйрөсү. Бала ушул микрочөйрөнүн баалуулуктарын биринчилерден болуп кабыл алат, боюна сиңирет жана кичи топ жеткинчектин социалдашуусунда эң маанилүү роль ойнойт. Алтайдагы Кичи топ болсо, Манастын таалим-тарбиясы менен түздөн-түз алек болгон Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөт, Акбалта, Ошпур сыяктуу инсандардан турат. Мына ушул кичи топтун алдында айланасын чаңдаткан, ашкере тентек Манаска, кандай чара колдонуу абзел, кандай тарбия амалы менен таасир көрсөтүү зарыл деген курч маселе айкүрүнөн туруп калган.

Терең андап карай келгенде, бул “Кичи топтун” ичинде аталган маселеде бири-биринен айырмаланган эки башка акыл-эс, эки бөлөк мамиле көрүнөөгө чыгып турат.

Биринчиси – Жакыптын мамилеси. Дегеле, айта турган нерсе, Жакып өзү негизи баласы Манас сыяктанып, ичинен чок болуп күйүп, көнүмүш норманын алкагына сыйбай жалындап турган өзгөчө адам эмес. Жакыптын жүрүм-туруму жана дүйнөгө көз карашы, түшүнүктөрү негизинен нормативдүү. Жакып өзү ата катары баласы Манастын “айбалтаны аштаар, азган журтту баштаар” адам болсо деп тилейт. Тымызын ичинен ушул ойду багып жүрөт. Балага зар болуп, Теңирден перзент тилеп жүргөн кезинде да ушундай кыялданчу. Бирок Жакып ошондой эл-журтту баштаар азамат болуу мүдөөсүнө баласы Манас коомдо кабыл алынган демейки нормалардын жана эрежелердин чегинде тартиптүү, адептүү, улуулардын айтканын угуп, дегенине көнгөн

тилалчаак, атасынын ыгы менен болгон эстүү, элпек бала болуп өсүп отуруп, анан жетсе деп ойлойт. Уулунун үлгүлүү болушун, башкача, азыркыча айтканда, көчмөндүк чөйрөдөгү патриархалдык адептик стандартка туура келишин эңсейт. Ушундай маанайда ал баласына таалимин берип келген. Бирок Жакып күткөнү ордуна чыкпаганына, баласынын жүрүм-турумунун, кыял-жоругунун тартиптин талаптарынын чегин, сылык-сыпаалыктын алкагын аттап жатканына ичинен катуу тынчсызданып, үшкүрүнүп, абыгер чегет. Манас жанына кыргыздын кырк баласын жыйнап алып, калмак-кытай, манжуунун 80 баласына уруш салып, төбөлөрүн кандап, аларды аёсуз токмоктоп, тополонун тоз кылып, айылын карай кууп, ээ-жаа бербей калайман салганда Жакыптын чыдамы түгөнүп, ачуусу чегинен чыгат. Манасты кармап алып, буурадай зиркилдеп, тилинен заар чачып, бу тентектигинди койбосоң, түбүмө жетесиң деп, буркан-шаркан түшөт. А түгүл күйүтүнө чыдабай тугаланып, кадимкидей ыйлап (“кайгыланып бай Жакып, үйүнө барып ыйлады”): “бу балаңды тый катын”, - деп байбичесине каарданып опурулат.

Уулунун тентектигинен улам Жакыптын ыйлап жаткандыгынын көмүскө себеби да бар. Ушул жерден Жакыптын инсан катары бир өзгөчөлүгүн белгилеп коюу абзел. Дегинкиси, Жакып өзүнүн натурасы боюнча, мындайча айтканда, рационалист адам. Ал көзүн чоң ачып, айлана-тегерегине салкын кандуулук менен карап, алды-артын ойлоп, бардыгына сары эсеп салып турган киши. Мына ушундай эсепчил мүнөзүнөн улам ал Алтайда 40 миң жылкы күтүүгө жетишип, бай Жакып атанып отурат. Өзгөчө ал Алтай аймагындагы күнкор кыргыз менен “кара курттай кайнаган” үстөмчүл калмак-манжуунун ортосундагы мамилелерге келгенде бөтөнчө сак. Эки ортодо эптеп-септеп сакталып турган ипичке, назик балансты кыргыз тараптын алабармандык менен бузушу кандай кесепетке алып келерин Жакып алдын ала эсептеп, көрүп турат. Мына ошондуктан тентек Манас калмак-кытайдын 80 баласын жанагинтип “чымындай жандан түнүлтүп”, чыркыратып токмоктоп, тымтыракайын чыгарганда, мунун арты кандай болорун Жакып баласы менен байбичесине төмөндөгүчө өкүрүп-бакырып түшүндүрүп жатат:

“Куу балам, жетет экенсиң,

Капкайдагы түбүмө!

Бул тентегиң койбосоң,
Козголоң салат уйкума.
Көп манжуу чабуул койбойбу,
Эртең өрүштөгү жылкыма?!
Чачасың жыйган малымды,
Төктүрмөк болдуң, чунак уул,
Бул калмакка канымды.
Койчу, кыймак болдуң жанымды!
Уулуң бала кырды деп,
Уятты калмак кылбайбы.
Уулум, сенин айыңдан,
Ушул турган кыргызды,
Такыр кырып салбайбы!
Бул балаңды тыйбасаң,
Бузук салса калмакка,
Кырыша кетсе кытайга,
Тирүү кармап алатко,
Зынданына салатко!
Же жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга жаратко!”

Чынында, бухгалтерчесинен эсептеп караганда, Жакыптыкы туура. Ырасында эле, ансыз да шылтоо таппай араң турган каардуу жоо Алтайдагы бир ууч кыргыздын күлүн көккө сапырып, 8 жашар Манасты тирсегинен илип, же “жол үстүнө сүйрөтүп, даңгыттарга жардырып” ташташы толук мүмкүн.

Мына ушундай реалдуу түрдө мүмкүн болуучу кесепеттүү натыйжадан алдын ала сактануу үчүн Жакып кандай да болсо уулунун бейбаштыгын “ооздуктоо” зарыл деген аргасыз логикага келип такалат. Айланадагылардын ушак-айыңынан жана алды жактан күтчү жамандыктан чочулап корккон эсепчил Жакып, уулуна өкүм күч менен чукул чараларды көрүүнүн, Манасты тентек эмес, жөнтөк кылып жолго салуу үчүн таасир кылуунун күчкө таянган буйрукчул-өкүмчүл амалдарын колдонуунун кезеги келип жеткендигин туюнат, ушуга ынанат.. Бирок мындай тарбия усулун ишке салууга Жакыпка Чыйырды менен Акбалта жолтоо болушат (бул жөнүндө ананыраак сөз болот).

Азыр мобу нерсеге абай салып, ой токтотуп көрөлү. Жогору жакта айтылгандай, ичинде пассионардык энергия кайнап, кызыл

чок болуп күйүп, токтоналбай турган Манаска карата Жакыптын күчкө негизделген авторитардык өкүм усулу кызматка чегилсе, ал тентек чүрпөнүн тарбиясы үчүн оң натыйжа берет беле?

Айтмакчы, дегеле кай заман болбосун тарбиядагы зордукчул-авторитардык амал-усулдун белгиси эмне, колдончу аспабы кандай? Мүнөздөмөсү неде? Айта кете турган болсок, тарбиядагы акимчил-авторитардык стилдин колдонгон мүнөздүү аспабы – бул диктат, буйрук, жазалоо, бир жактуу монолог, тирмийип тиктеген көзөмөл, тануулоо, басынтуу, мокотуу, баланы субъект эмес, объект катары гана эсептөө, анын өз алдынчалыгына жана эркин ой жүгүртүүсүнө чыдабоо, тейлеп-тескеп башкаруу, айтканын айткандай, дегенин дегендей аткартуу ж.б. Педагогикалык психология мындай күчкө таянган буйрукчул, текшерип-тескегич, кишиге “керегени басып көктөгөндөй” (Талып Молдо) үстөмчүл мамиле жасаган тарбия усулунун баланы жөнтөк кылмак түгүл, тескерисинче, аны психикалык жактан травма кылып, жан дүйнөсүн жабырлантып, кээде тарбиялануучунун агрессивдүүлүгүн күчөтөөрүн далилдеген. “Ребенок, которого наказывают часто и излишне сурово, отчуждается от родителей, начинает демонстрировать повышенную агрессивность” (М.С.Ткачева, Педагогическая психология - М. 2010г., 80-б.). “Эгер баланын кичинекейинде эле коркутуп-үркүтүп, жүрөгүнүн үшүн алып койсо, жалтак болуп чоңойсо, анда ал канчалык алп болбосун, жаратылыш ага канчалык багалчак дене, бука моюн, казан төш, күржүйгөн булчуңдарды бербесин, жаш баатыр жоого каршы айкырып чаба албайт. Анткени “музоосунда сүздүрүп койгон”. Музоосунда сүздүрүп койгон макулук сүзүп койгон жандан өгүз болгондо да качып турат” (Б.Исаков, Айкөл Манастын калыптанышы - Б. 2009-ж., 101-б.).

Мына ушул айтылган ойлордон улам маселени кеңитип караган момундай бир жалпы илим корутундусун да кыстырып билдире өтөлү. Социология жана саясаттаануу илимдери административдик-буйрукчул, авторитардык-тоталитардык система узакка орногон мамлекеттерде адамдын мындай бир социалдык тиби калыптанып каларын бир ооздон тастыкташат. Андай адамдык типтин социалдык мүнөзүнүн белгилери төмөнкүлөр: өз алдынча багынычсыз эркин ой жүгүртүүнүн чукактыгы, конформисттик жүрүм-турум, жалтактык, бийлик алдында “ляппай” деп жүгүнүп

туруучулук, өз бетинче демилге көтөрүүдөн айбыгуучулук, өзүнө ишенбөөчүлүк, бардыгын чоңдордон үмүт кылуучулук, патерналисттик маанай ж.б. (Бул жөнүндө караңыз: Д.В.Кухарчук, Социология - Москва, 2010-ж., 91-92-б.)

Ушундан улам ой туулат. Турмушта кай бир кырдаалдарда тыюу, бөгөт коюу, тизгинин тартуу чараларынын зарылчылыгы, керекчилиги болсо да, бирок, түпкүлүгүндө адамга авторитардык үстөмчүл, өкүмчүл мамиле үй-бүлөлүк деңгээлде болобу, мамлекеттик деңгээлде болобу, айрыкча, таалим-тарбия ишинде баары бир пайдасынан зыяны көп, акыр аягында терс натыйжага алып келе турган кубулуш экен.

Демек, “Манастагы” Жакыптын бала Манасты тыюу, “ооздуктоо”, “жүгөндөө” жолу менен теске салуу жөнүндөгү тарбия логикасынын оң натыйжа бериши кыйын эле. Манаска күч менен акимчилдик кылуу алоолоп жанган отко капыстан муздак суу бүркүп, очокту түтөтүп быкшыткандай, терс натыйжа берип, баланын психикасына доо кетириши же жогоруда психолог-педагогдор айткандай, тетирисинче, анын агрессивдүүлүгүн күчөтүшү, тентектигин ого бетер ашынтышы мүмкүн болучу.

Демек, “Манастан” Жакыптын позициясына карата альтернатива караштырышыбыз керек. Ал бар болду бекен?

Бар демекчибиз. Ал бөлөкчө жол Манастын энеси Чыйырды менен Алтайдагы кыргыздардын руханий лидери, бай Жакыптын үй-бүлө ынагы Акбалтанын образдарында «жүрөк кагып» турат. Маселен, Акбалтанын эпосто кандайча мүнөздөлгөнүнө көңүл буралы: «Абакең Балта ак жолтой, сүйлөгөнү жарыя, калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя, билбегенди билгизген, билимдүү экен Акбалта, туйбаганды туйгузган туйгун экен Акбалта». Тентектигине териси тырышып, баласына ар качан «капаланып түктүйүп, каарын төгүп үксүйүп» турган Жакыптан айырмаланып, Акбалта Манаска жаркын оптимизм менен карайт. Ал Жакыптын бытовизминен жана бухгалтериясынан жогору туруп, туйгун куш сыяктуу өйдө көкөлөп чыгып, Жакып билбегенди билип, туйбаганды туюп, акылы алысты чапчып, дүйнөгө жана бала Манаска кенен масштаб менен серп салып турат. Акбалтанын баланын тентектигине кечирим менен мамиле этип, аны ар дайым атасы Жакыптын каарынан коргоп, канатынын алдына калкалап

камкордук көргөндүгүнүн өзүнчө мотивациясы бар. Ал мотивацияны туюнуу үчүн алдын ала мобу нерсени билүү шарт.

Биз «Манас» эпосун улуу дейбиз. Эгер ал улуу идеяларды өз ичине камтып турбаган болсо, улуу боло албас эле. Эпос улуу идеялары менен улуу. Ошондой улуу идеялардын бири – бул кыргыз элинин эркиндиги, көз карандысыздыгы, эгемендүүлүгү жөнүндөгү улуу патриоттук философия. Акбалта «Манастагы» ушундай эркиндик философиясын көтөрүп жүргөн каармандардын бири. Анын образынын сулуулугу да, улуулугу да ушунда. Акбалта өз өмүрүнүн да, элдин жашоосунун маңызын да бирөөлөрдүн таман алдында тепселбей, күнкөр болбой өз алдынча түтүн булатуу боштондугунан көрөт. Акбалта мына ушундан улам душмандардын карасанатайлыгынан эл-жеринен ажырап, бири Алтайга, бири каңгайга, бири эренге, бири кулак угуп, көз көргүс тереңге куулуп, туш-тушка чачырап кеткен бир боор калкынын трагедиясын ойлогондо ичкени ирим, жегени желим болуп (Акбалта сөзү бул экен: «Кечээ кылчайганды кырганда, чамгарагын талкалап, кара калмак киргенде, каяшаяк бергендин, куйкасын бөлө тилгенде, мына ошондо өлгөнбүз, бул душмандын кордугун, так эки миң жолу көргөнбүз, артыңа колуң байланып, бери карай айдалып, чыккан күнү өлгөнбүз, өлгөн эмей эмне, өңгүрөп өксөп жүргөнбүз»), ичинен кан өтүп, кыргыз кайрадан жыйналып, Ата конушуна ээ болоор, боштондукка жетээр күн бар бекен дегенде ак эткенден так этип, бул үмүт-тилек күндүзү оюнан, түндөсү түшүнөн кетпей, азаптуу атуулдук арман менен жашап келди. Акылман Акбалта Алтайдагы ак калпак журттун өзүн өзү патриоттук андап түшүнүүсүнүн символу сыяктуу. Мына ушундай шартта Жакыптын үй-бүлөсүндө алп мүнөздүү, пил мүчөлүү, «көрүнгөндү жуткудай, ажыдаар болсо туткудай» бөлөкчө түрү бар баланын төрөлүшүнөн Акбалта өзүнүн көрөгөч туюму менен кыргыз эли үчүн кандайдыр бир бөтөнчө жакшылык жышаандын келгендигинин белгисин сезип, жайытта жүргөн Жакыпка чаап жетип: «карыганда байбиче, кабылан тапты сүйүнчү! Жоголоордо байбиче жолборс тапты сүйүнчү!», деп барбаландап, терисине батпайт. Ушул бала аман-эсен чоңойсо агарып таңыбыз атабы, жаркырап күнүбүз чыгабы деген үмүтү тутанып, Акбалта «киндик кесип, кир жууган, жерди табат экенбиз, паана берип жараткан, элди табат экенбиз» деп чечекейи чеч болот. Ушундан улам

Акбалта мындай «ажыдаар болсо туткудай» баланы алды жакта күтүп турган калайык-калктын боштондугунун улуу мүдөөсүнүн, күрөшүнүн урматы үчүн «билбегенин билгизип, туйбаганын туйгузуп», астыртан асырап-сактап тарбиялоо жөнүндөгү чечимге бекийт. Жогоруда айтылгандай, анын бала Манаска жаркын оптимизм менен карап тургандыгынын бир орчундуу мотиви ушундай.

Акбалта балага карата өзүнүн тарбиячы катары мамилесин Манасты алдыда турган элдик боштондук күрөшкө даярдоо максатынан чыгып аныктайт. Акбалтанын кармаган тарбия туткасы – бул Манасты **эркин тарбиялоо философиясы**. Экинчи жагынан Акбалта мындай тарбия оңутун алууда бала Манастын өзүнүн сейрек кездешкен кайталангыс жекече өзгөчөлүгүнөн чыкпай койбогон.

Маселен, ал баланы «кабылан» деп атап отурат. Бул ал үчүн жөнөкөй гана көркөм эпитет эмес. Бала Манас Акбалта үчүн чынында эле адамдын кабыланы. Ал эми кабыланга күчүк кезинен тумшугуна кемээч салып, төрт бутуна чынжыр байлап, темир торго камап баккан мамиле жарашабы? Кабылан эркин болгондо гана кабылан болуп өсүп, өзүнүн атын актап алат. Акбалта Манасты тарбиялоо процессинде балага түшүнө билүүнүн жогорку өрнөгүн көрсөтөт. Баланын ченемсиз тентектигинин, «чоң жиндилегинин» анын тышкы дагы ички дагы теңир тартуулаган кабыландыкындай, арстандыкындай ашып-ташкан укмуштуу күчүнөн чыгып жаткандыгын терең туюнуп, Манастын жүрүм-турумуна эсепчил Жакыптын тартипти талап кылган бухгалтериясынын турнабайы аркылуу кароого болбостугун айкын-ачык сезип турат. Акылман карыя Манасты өзүнө өзүн таандык кылып, жайына койгондо гана, анын ички кудурет-таланты тоскоолдуксуз гүлдөй жайнап ачыларына жана кулунчакты улам жазалап, улам тизгинин кага берүү бала арстандын жан дүйнөсүн туттуктуруп, мизин кайтарып, кызарып ысып турган болот темирди муздак сууга малгандай шаабайын суутуп, ийрин жандырып, кайра чыр, чыргоо тентекке айланышына алып келерине өзүнүн сергек педагогикалык интуициясы аркылуу көзү жетип турат. Ошондуктан Акбалта **«Бул тентек Манас баланы, кыргыз бүткөн чогулуп, эркелетип көрөлү»** деп Жакыпка кайрылып, жаш Манас кандай болсо, дал ошондой кабыл алып, аны эркин өстүрүү идеясын жактырып

отурат. Жактырып гана жөн болбой, бул ойду жүзөгө ашырууда активдүү позицияны ээлеп, баланы жазалап жабыркатып, жинкинин кууратуудан коргоп, «эркек бала шок болсун, мал багар уул болгончо, бар болгончо жок болсун», деп Жакыпка насыятын айтып, уулунун тентектигине сабырдуу кароого, өсүп бараткан чүрпөнү өксүтө турган катаалдыкка баруудан сак болууга чакырып, «туягынын» келечегине кең акыл менен кароого үндөйт. Кээде Жакыпты «жылкың менен жерге кир, балам малды чачаар деп, азыр болдуң макулук» деп тилдеп, Манастын шер бала экендигине, эселек эсен болсо, элине өйдөтө өбөк, ылдыйда жөлөк болоруна ишендирип, ачуулуу атаны жоошутуп, кайраттандырып, ойлондуруп («Малга ишенген оңобу, малың бала болобу? Абайлап Жакып кебимди ук, аталаш кыргыз эл кайда? Бизге белге таңуу уул ушул, Жакып, сенин чачылганың жыйналат, үзүлгөнүң уланат. Байкасаң бизге шер келди, ойлоп көрсөң сен Жакып, бизге бир жакшылык тиер күн келди. Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы»), жаш «туйгундун» эркин «чабыттап», көңүлү чүңчүбөй, руханий саламатчылыкта жетилиши үчүн элеп-желеп болуп мээнет кылат. «Маңдайда баргек тынарым, балбылдап күйгөн чырагым!», деп Акбалта Манасты өз баласынан артык көрөт. Патриот карыя үчүн Манас – кыргыз элинин үмүтү. Манас - калк азаттыгына бир келген кайталангыс мүмкүнчүлүк. Бул үмүттү өчүрүүгө, бул мүмкүнчүлүктү өткөрүп жиберүүгө түк акыбыз жок деген терең ишенимде. Калкынын мекенинен ажырап, кулчулукта калышын өлүмгө тете иш катары санап келген Акбалта («Артыңа колун байланып, бери карай айдалып, чыккан күнү өлгөнбүз, өлгөн эмей эмне, өңгүрөп өксөп жүргөнбүз») Манастын өмүрүн элдин мындан аркы өмүрү катары эсептеп, «ушул Манас бала үчүн, ажал жетсе өлөлү», деп тобокелге салып, жаш «кабылан» үчүн – боштондуктун үмүтү үчүн тикесинен тик турат.

Акбалта ошол кездеги тарыхый кырдаалдын өзгөчөлүгүн жана муктаждыгын кылдат туюп тургандыгы менен айырмаланат. Кулчулуктан кутулуу жана чачылган кыргыздардын кайрадан биригүү кардарчылыгы, эркиндик үчүн күрөштүн зор жана татаал милдеттери элдик лидердин жаңы тибин талап кылып турган болучу. Ошол кырдаалда өз элинин теңчилигин, азаттыгын талашып, калмак-кытайдын каардуу, кубаттуу империясы менен

«азуулашууга» бир жагынан караңгыда көз тапкан гениалдуу, экинчи жагынан эч нерседен тайманбаган, «ажыдаар болсо туткудай, айбаты катуу, заары күч», кара башын тобокелге салган, өлөр-тирилерине карабай, түз качырып кол салган какжал шер гана жарай алат эле. Ошондой эрди Акбалта «күйүп турган чок болуп, мүлдө кыргыз ичинде, кара кытай, манжууда мындай тентек жок болуп» чыккан бай Жакыптын «Чоң жиндисинен» көрүп турат. Ошон үчүн кадырман карыя Манастын жаман тарбиядан улам басынбай, мокобой, жалтанчаак адат күтпөй, ыгы жок кысмакка алынбай, жанагындай жалындаган бойдон, кандан – бектен кайра тартпаган өткүр бойдон (12-жаштагы Манастын калмактын Канжарколун жана кыргызды кыйратам деп келген Кочку баатырын тайманбай талкалагандыгын эске түшүрөлү), эркин өсүп чоңоюшуна өзгөчө куштар.

Акбалта бала Манастын тулкусундагы азоо күч-кубат бара, бара акыл менен айкалышарына ишенет. Анын «бул тентек бала оңолот» деп Жакыпка айтканы бекеринен эмес. Таалимчи аксакалдын бул оптимисттик ишеничи мына мобуга негизделген десек жаңылышпас элек. Албетте Акбалта «Вундеркинд» деген сөздү билген эмес. Бирок Манастын жогоруда айтылгандай, адаттан тыш жөндөмгө эгедер «ажайып бала» экендигин ал өз көзү менен көрүп турат. Эгерде азыркы илим-билим заманында төрөлгөн болсо Манас балким бүгүнкү вундеркиндтердей болуп бешиктен бели чыга электе эле бүгүндөй бир энциклопедияларды жаттап алып, чоң кишилердин акылы жетпеген эсептерди чыгарат беле. Бирок Манас илгерки жоокердик замандын чүрпөсү болгондуктан анын акыл-эс феномени башка нерсе аркылуу көрүнүп жатат. Маселен, Манас сегиз жашында «кыргыз» деп ураан чакырып, өздөрү келип катылган кара кытай, манжуунун 80 баласына өйдөкүчылап ылаачындай тийип, кол салат. («Ушинтип Манас бакырып, кыргыздап ураан чакырып»). Каргадайынан «кыргыз» деп ураан чакырып чыгып жатканынан эле, анын улуулардын тарых жагдайынан берген таалиминин маани жайын чапчаң кабылдагандыгы, бала болсо да өзүн өз элинин мүчөсү катары андоого үлгүргөндүгү, демек, тентек Манас дээринде чоң зээнге, ажайып акыл жөндөмүнө ээ экендиги айкындалып турат. Ал кыргыз менен калмак, манжуунун ортосунда жашап турган тымызын көмүскө тирешүүнү кадимки чоң кишидей сезип турат.

Мына ушундай «вундеркинди» аркасында Манас 12-13 жаш курагына жетип-жетпей турмуштук түшүнүктөрдүн «данегин» бат «чагып» түшүнүп, айланасында ким дос, ким душман деген маселеде бат ориентация алып, ата конушунан айрылып, эзилген кыргыз журтунун кейиштүү тагдырына түйшөлүп, эл-жерди коргоонун зарылдыгын эртелеп аңдап, өзүнүн бу жашоодогу ордуна ушул патриоттук милдеттин онутунан карай билүүгө чейин көтөрүлүп («**Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды олжого кантип берейин, өлбөй тирүү жүргөндө не мураска жетейин, калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин, зордукчу кара кытайга, согушту мыктап салайын, найзалашып топ бузам, тагдыр жетсе окко учам!**») Манастын бала чагы – Китепте: Манас, 1-китеп, 1958-ж., 46-б.), мезгилинен эрте жетилип, атуулдук өзүн өзү аңдап түшүнүүсү ойгонуп, өзүнүн патриоттук МЕНине эгедер болуп чыга келет.

Акбалтанын Манастын балалык тарбиятын кылдат туюп турган, анын эч кимге окшобогон жеке өздүк бөтөнчөлүгүн терең түшүнүп кабыл ала билген, «жерде жаткан жумуртканын асмандап учкан куш болорун» алдын ала көрө билген педагогикалык керемет касиетинен улам бүгүнкү кыргыздын чыгаан окумуштуу – педагогу Исаак Бекбоевдин төмөнкүдөй бир ою эске түшүп жатат. И.Бекбоев минтип жазат: «Биздин кесипке байланышы жок карапайым адамдардан айырмалуу педагог баланы үстүртөн эмес, анын ким экенин, ички жан дүйнөсүн, ойлогон оюн терең билүүсү абзел. Көп учурда биз баланы кандайдыр акылга сыйбаган аракеттерди жасай берүүчү акылы токтоло элек жан катары кабылдайбыз да, аны тезирээк эле акыл-эсине келтирүү керек деп эсептейбиз. Чындыгында бала акылсыз эмес, анын акылы башкача түзүлгөн. Ошондуктан, баланын көз карашында, анын ою боюнча биздин жасап жаткандарыбыздын көпчүлүгү сандырактык болуп саналат. Бирок, эгерде муну түшүнө албасак да, биз эч болбогондо баланын акылга сыйбагандарды жасоого укугу бар экендигин моюнга алабыз». (И.Бекбоев «Педагогикалык процесс. – Бишкек, 2005, ж 19-бет) «Балдардын кыйкырык-чуусу, баш бербегени – бул алардын тарбиячыга, турмуш нормаларына карата түздөн-түз негативдүү мамиле жасаганы дегенди али түшүндүрбөйт. Баланын шумдуктуудай болуп кийинип алганы, же болбосо таңгаларлыктай жүрүм-туруму анын эси жоктугун жана ээнбаштыгын дайым эле

күбөлөй бербейт» деген орус педагогу Н.Е. Щуркованын сөзүн да эске түшүрө кетели.

Тарбиячы Акбалта Манастын жаратылышы, акылы башкача түзүлгөндүгүн таанып, анын балалык өзгөчөлүгүн чын жүрөгүнөн урматтап, Жакыптын уулунун тентектигине даанышмандык бийиктиктен кечиримдүүлүк менен, мурутунан жылмаюу менен карады. Анын тентектигин балээ катары көрүп, ар бир кыймылынан кыйкым таап, кыбыр этсе, «кыңк» этсе куйкаларын куруштуруп, бардыгына темирдей тартиптин көзү менен карап, «урушчаак бөдөнөдөй чукчундап» турган көзөмөлчүлөрдөн Манасты ар дайым коргоп турду. Энесинен ажайып төрөлгөн баланын жалындаган табиятын зордой, балалыгын кордой эркин өстүрүүнүн камын күн-түндөп көрдү. Акбалта тарбиячыны көрүү үчүн саптардын ары тереинде жаткан поддексттердин ишарасын сезе билүү кажет. Акбалтанын мындай гуманисттик акылман педагогикасы терең урматтоого жана өрнөк алууга татыктуу.

Айтмакчы, Акбалта таалимчинин үлгүсү дүйнөлүк гуманисттик педагогиканын улуу идеяларын эске түшүрүүгө түртпөй койбойт. Илгерки Ж.Руссодон, Я.Коменскийден баштап залкар педагог-ойчулдар таалим-тарбия ишиндеги казенщинага, колу-бутту кенен сундурбаган ар кандай директивалык көрсөтмөлөргө, чүрпөнү чүнчүтүп, кысмакка алган авторитардык-рецептуралык педагогикага дайыма каршы чыгышып, кичинекей адамдын МЕНин урматтоону, баланы балалыгынан ажыратпоону, баланын бала болууга укугун моюнга алууну, анын табияты менен эсептешип, ага мүмкүн болушунча көбүрөөк эркиндик берип тарбиялоону насыятташып, жеткинчектин тула-боюнда бугуп жаткан мүмкүнчүлүктөрдүн «канат-бутагын» кенен жайып ачылышына шарт түзүүнүн зарылдыгын тастыктап келишкен. Улуу ойчулдарга таазим кылып жатып, башыбызга момундай бир ой келет. Идея туптуура жана улуу. Бирок ушундай улуу гуманисттик педагогикалык философия жалаң эле Европанын табылгасы беле? Биздин оюбузча жок. Мындай педагогикалык гуманизмдин түпкү тамыры батыш менен чыгыштын элдик педагогикасында жатат дээр элек. Акбалта менен Чыйырдынын эркин тарбия философиясы гумандуу педагогиканын башаты алда качан эле «Манастан» башталгандыгын күбөлөйт.

Чыйырдынын педагогикасына келели. «Улуу «Манастын» бала жөнүндөгү философиясы» аттуу эмгегибизде эпосто бала, тукум, «туяк» деген нерсе эл-жер, мекен, журт алдындагы парз деген чоң түшүнүктөр менен жуурулуштурулуп каралат деп жазган элек. «Манас» дастанынын гана эмес, изилдей келсек, дегеле кыргыз элинин инсан концепциясы кыргыз акылмандыгынын «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт», «Эл ичи алтын бешик», «Элинен безген эр оңбос, көлүнөн безген каз оңбос», «Элден безген эр эмес», «Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол», «Жаман киши өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт», «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген өңдүү жашоо тажрыйбасынан жаралып, кылымдардын кыйырын баскан философиясынан агып чыгат.

Көчмөндүк жамааттын чордонунда туулуп-өскөн, аны менен каны-жаны бир Чыйырды да, терең байкасак, кенедей кезинен дал ушундай көз караш, рух салтында тарбияланган. Чыйырды эне баласы Манаска мына ушундай өзүнүн канына кичинесинен сиңип калган рух көз караш дөөлөтүнүн жетегинде карайт. Анын баласына мээримин төгүп: **«сөзү таттуу балдайым, сөөлөтү сонун айдайым, эрик үчүн, эл үчүн, ылаачындай талбагын, көк жал Манас сени мен, күрөш үчүн атадым»** деп отурганы бекер жерден чыгып жаткан жок. Ушул жерден улуу педагогдордун «эгерде алдыда көздөлгөн максатты ачык түшүнүп туюнуу болбосо, анда эч кандай тарбия ишмердиги мүмкүн эмес» деген ойлору эске келет. Чыйырды эне өзүнүн колундагы чүрпөсүн тарбиялоонун максатын ачык-айкын түшүнөт (**«Көк жал Манас сени мен, күрөш үчүн атадым»**). Перзентти багып-тигүүнүн, өстүрүүнүн мүдөөсү Чыйырдыга чөйрөнүн тарбиясы менен кошо берилген, мындайча айтканда анын социалдык-рухий «генетикасында» жашайт десек жаңылбас элек. Чыйырды эненин тарбиячылык мүдөөсү – уулун калк үчүн, эл үчүн өстүрүү. Бирок мындай тарбия мүдөөсү мурдатан салтта жашап келаткан «ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол» деген философиянын жайыпча гана Чыйырдыдагы уланышы эмес. Бул патриоттук тарбия максаты кыргыз эли туш болгон азыркы кыйын кырдаалдан улам өтө курчуган. Кытай, калмактын кызылдай кыйноосун өз көзү менен көрүп, башынан өткөрүп, ичинен эрдин кесе тиштеп турган Чыйырды, ар кай жерде андаалап калган кыргыздын кайрадан баш

кошуу, көз карандылыктан кутулуу муктаждыгын, кулчулуктун курутуучу шартында бир тууган калкынын жоголуп кетүү коркунучун Акбалта сыяктуу эле абыдан курч сезип, кылдат туюп, бирок эртүүлүккө, боштондукка кантип жетиштин амалын таппай, тымызын ичинен сыздап, туюктан жылчык издеп турган мекенчил, кеменгер аялдардын бири эле (кийин келини - Манастын жары Каныкей Чыйырдыны бекеринен: **“Ак байбиче карыям, тоодой болгон төрөмдүн, өзүн тапкан олуям, карап турсам кардым ток, көрүп турсам көөнүм ток”**-деп мүнөздөгөн эмес. Каныкей кайненесин олуя даанышман катары баалаган).

Ошондой жагдайда капысынан боюна бүтүп, эркек бала төрөгөндө, перзентинин эмчегин кан чыгара соргонунан эле, Чыйырды өзүнүн энелик жүрөгү менен абышкасы экөөнүн бактысы үчүн да, калкынын жакшылыгы үчүн да бир шер келгенин туюп, үмүтү дүрт этип жанып («баласын алып болукшуп, байбичеси толукшуп, олтурган экен сүйүнүп»), кучактап отурган кулунун айбалтаны ашташ үчүн, азган журтту башташ үчүн торолтуу, чоңойтуу жөнүндөгү улуу максатты ичинен көңүлүнө тымызын түйүнчүктөй түйгөн. Улуу максатты мелжеген соң даанышман эне ошол тарбия мүдөөсүн жүзөгө ашырууга сүрөө боло турган тарбия амалдары жагынан да ойлонгон. Чыйырды баласынын адаттан тыш өзгөчөлүгүн эне катары көрүп турат. Кичинесинен бозүйдүн ичине туурга отургузулуп, тогомо кийгизилип багылган, тапталган бүркүттүн балапаны чыныгы бүркүт боло алабы? Томого ар дайым тоскоолдук кылып, кендирди кесип турат. Баласы Манас Чыйырды үчүн – бүркүт. Эне кулунун: «Калкайган тогомо токтобос, кара ала барчын Манасым!» - деп эркелетет.

Манас – бүркүттү эркин коё берүү керек. Чыйырдынын кызыл чок болуп күйүп турган өрт баланын жаратылышына жараштыра тапкан тарбия амалы ушундай. Бул жагынан Чыйырды Акбалта менен пикирлеш, максатташ, тилектеш. Ошон үчүн Чыйырды Акбалта менен бирдикте Манасты ар дайым ар кандай өчүрүп-өксүтүүчү, кемирп-кесүүчү тартип чараларынан, тарбия «тогоголорунан» коргоп, канаттуунун кагуусунан, тумшуктуунун чокушунан, туяктуунун тебишинен сактап, «Кара ала барчындын» эркиндигине кымбат мүлк катары карап турат. Ал Манастын тентектиги түпкүлүгүндө «Телибайдын тентектиги» эмес экендигин, ичтеги жанар тоодой күчтүн булкунуп, баланы

чайпалтып, нугунан чыгарып жаткандыгын энелик жүрөгү менен туюп турат. Ал жакыпчылап уулунун тентектигинен трагедия жасабайт. «Бул баланды тый катын» дегенине моюн толгоп, кайра Жакыпка: «уулум тентек чыкты деп, абышкам, мынча муңайба, кайгырбагын малыңа, кайрат бергин балаңа, аман болсо Манасың, атамдан калган мурас деп, Кең-Кол, Талас жер табат, айланып кыргыз эл табат», - деп жубайлык акыл-кеңешин айтып, «кара ала барчындын» канатын кайыруунун ордуна, кайра ага кайрат берүүгө чалын шыктандыруунун аракетин кылат. «Тентек уулу Манасы, тегеле көзүнө жаман көрүнүп» турган атасын болочокту көрө билүүгө чакырат. Кээде Жакып уулун «кайнатмак болду шорумду, чечтирмек болду тонумду», деп жер тепкилеп бейжайланганда, Чыйырды «оорсуп калган экенсиң, сен эми өлгөндө көргөн баланды», деп абышкасына булкулдап («бөдөнөдөй кайран көз, бөлөк-бөлөк жаш кетти, карагаттай кайран көз, камчы бою жаш кетти»), тентек Манасты көз жашы менен да коргоп чыгат. Чыйырды эне Бектур Исаков жазгандай «баланы суу жүрөк, коркок, жалтак кылып, жүрөгүн түшүрүп, нервин чагып өстүрүүдөн, оболу момун жоош кылып тарбиялоодон» аябай чочуп турат. Анын акылман натурасы мындай «педагогикага» түп тамырынан жат. Ал Акбалта сыяктуу эле эл-жерин душмандардан коргой турган «эркек бала шок болсун, мал багар уул болгончо, бар болгончо жок болсун» деген ишенимде.

Чыйырды уулун кагып-силкип маңдайына күчтөп отургузуп, мына мобуну ук деп буюрбай эле, оокат-тиричилигин кылып атып эле, тентегине бир кезде кыргыз ичинде Манас деген бала төрөлөт деген төлгөчүлөрдүн божомолуна ишенип, калмактардын кыргыз аялдарынын ичин жарып, жатындан кызыл эт балдарды алып, тышка ыргытышкандыгын божурап кеп салып берет. Бул коркунучтуу аңгеме акылы туткак, сезимтал баланын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө катуу таасир берип, Манаста аёо дегенди билбеген таш жүрөк мыкаачылыкка карата антипатияны өзүнөн өзү эле жаратып таштайт. Он эки жашар Манастын «күрдөөлдүү башым барында, күлүгүм кантип берейин, күчөгөн экен бул калмак, мен бир күрпүлдөшүп көрөйүн» деген чечимге келип жатышын мына ушундай зордукчул жол менен эмес, астыртан тартууланган таалим-тарбиянын түшүмү десек болот. Чыйырдынын тарбиясынын күчү - анын эң оболу Манастын акыл-эсин, намысын

ойготуп, уятын козгоп, аларга дем, шык берүү аркылуу тентекти тетик кылууга эсептелгендигинде. Энеси дайыма баласын көтөрмөлөп **«кайраты ашкан жолборссун, кайнап турган бозосун»** деген сыяктуу сөздөрдү айтып, кайрат берип, ага психологиялык жагымдуу маанай тартуулап турат. Чыйырды үчүн уулу Манастын бирөөлөрдүн тыштан түрткүлөөсү менен жүрүптүрганы эмес, өз эс-акылы менен өзүн-өзү тескеп, өзүн-өзү адам кылууга далалаттанганы кымбат. Манастын апасынын мына ушундай тарбиячылык өзгөчө касиетин байкап, Бектур Исаков ал жөнүндө төмөндөгүдөй деп туура жазган: «Кыргыз педагогикасынын кан жолун баштоочу каарман – Чыйырды. Чыйырды - улутубуздун өз кыртышында жаралган, элдик педагогиканын туусун көкөлөтө көтөргөн инсан. Ошол эле учурда аны кыргыз педагогикасынын Умай энеси деп баалоо да аша чапкандык болбойт».

Кыргыз педагогикасынын «Умай энесинин» Манасты калыптандыруудагы дагы бир кайталангыс ролуна көңүл оодаралы. Орхон-Енисей жазууларын эстейли. 732-жылы 1-августта Монголиядагы Орхон дарыясынын боюна тургузулган Күл-Тегиндин таш эстелигинде Элбилге аттуу эненин ысымы чегилип жазылган. Элбилге ушул таш эстеликтин автору болуп эсептелген Билге кагандын апасы. Билге каган энеси Элбилге жөнүндө **«Умай энедей каныша энем»** деген сөздү чоң урмат менен ташка жаздырып, апасын кадырлап, кызмат-мээнетин баалап, ысымын азуусун айга жанган атактуу император атасы Элтерис менен бирге түбөлүккө эстеликте калтырган. Энени урматтоонун өрнөгү деп ушуну айтыш керек. Анын үстүнө Элбилге эне менен балдарынын ортосундагы мамиле аябай ысык болгон сыяктуу. **«Умай энедей каныша энем»**. Ушул сөздөрдөн эле Элбилгенин балдарына агылып-төгүлүп, энелик бүткүл сүйүүсүн арнап, мээримин чачып багып тиккендиги баамдалып турат. Элбилге эне балдарына өзүн түгөнүп бүткөнүнчө арнаган окшобойбу. Элбилгенин мындай айкөл мээрмандыгына, адал мээнетине баласы Билге каган ичинен терең ыраазы болуп, апасын чексиз жакшы көргөндүгү байкалат. Болбосо, уулу моминтип энесин эң жогорку колдоочу ыйык Умай энеге салыштырып, ысымын ташка чекпейт эле. **«Умай энедей энем»** - ташка чегилген бул улуу сөз, балдарына өзүн курман

чалган эненин сүйүүсүнө ыраазы болгон уулдун терең урматы, бийик баасы жана алкоосу.

Дегеле, байкап турсак, кыргыз-түрк эпосторунда баатыр уулдарды багып-тигип, тарбиялап, өстүрүүдө энелердин мээнети чексиз зор жана баа жеткис экендиги көрүнөт. Эне баатыр болуучу бала «ыңаалап» жерге түшкөндөн тарта үстүнө үйрүлүп түшүп, эмчегин эмизип, ак сүтүн берип торолтуп, түн уйкусун үч бөлүп, наристесин көпөлөктөй чарк айланып, кара жанын карч уруп, асырап-багып бутуна тургузуп, андан ары өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуп, «эрешен тартып эр кылат, эр уулу менен тең кылат». Баатыр уулдун эрдик иштерин өмүрүнүн акырына чейин колдойт жана уулу үчүн отко-сууга түшүүгө, садага чабылууга даяр.

«Сейтек» эпосунда Айчүрөк: «Канымды төгүп ийсейин, канымдан чыккан сен үчүн, курман болуп кетейин, курсактан чыккан сен үчүн», деп чүрпөсү Сейтекке кара жанын чаап жалбарып турат. «Манаста» да Чыйырды эненин баласы Манаска карата мээриминин чеги жок («Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы»). Он эки жашка чыгып калса да, апасы Манасты «**Боздон тоодак куткарбас, боз ала шумкар Манасым, калкайган тоого токтобос, кара ала барчын Манасым, сөзү таттуу балдайым, сөөлөтү соонун айдайым**» деп, уулуна эбедени эзилип турат. Манасы тентек болсо да, эч убакта, эч жерде осол мамиле жасабайт. Бүгүнкү психологдор энеден төрөлгөн адегендеги «кызыл эт» баланын адамга айланышында эненин мээриминин чоң роль ойной тургандыгын, а түгүл апанын «Бешик ыры» ымыркайдын психикасынын саламатчылыкта түптөлүшүнө ургаалдуу таасир тийгизерин тастыктап жатышат. Психологиялык изилдөөлөр кичинекейинен мээримге, ысык мамилеге бөлөнбөй калуу кийин чоңойгондо ата-эне менен баланын ортосунда эмоционалдык байланыштардын дефицитине алып келерин, уул же кыз ата-энесин жакшы көрсө да, баары бир ичинен салкын тартып турарын далилдеген. Чындыгында, бала гана эмес, дегеле, дүйнөдөгү кыбыраган бардык жандар, айбанаттар, а түгүл өсүмдүктөр да мээримге муктаж десек жаңылбасак керек. Маселен, башынан сылап эркелетсең, куйругун булгалактатып, боюна секирип, ит кандай чын жүрөгүнөн кубанат. Байкаңызчы, атты кулагынын түбүн кашып, омууроосунан, мойнунан сылап, жалын тарасаң, ал окуранып кайра өзүңдү жыттап, жоошуп, а түгүл көшүп да кетет.

Тажрыйба жасап көргөндө, сабызгыган жагымдуу музыканын таасири менен кээ бир өсүмдүктөр өздөрүнүн өсүшүн тездетери аныкталган. Демек, бул жарыкчылыктагы бардык тирүү жандар мээримге таңсык. Күн көктөн жадырап тийип, нурун төгүп, кыртыштагы чөптү өстүргөн сыяктуу бала Манас да Чыйырды энесинин агылып-төгүлгөн мээриминин астында өсүп-чоңоёт. Айта турган сөз, албетте, баланы бешикке бөлөгөн жакшы, бирок аны биринчи иретте, мээримге бөлөө керек. Ошондо ал психикалык жактан саламатчылыкта өсөт. Үй-бүлөдө ата-эненин мээримине бөлөнүп чоңойгон бала эч убакта ташбоор болбойт жана ал чоңойгон кезде ата-энеси менен өзгөчө жакын, ысык мамиледе болот. Ата-энесине агынан жарылып ачылып турат. Буга мисал катары Чыйырды эне менен уулу Манастын өз ара мамилесин келтирүүгө болот.

Манас чоңоюп, киши болуп, баатыр болгон кезинде да, Чыйырды апасын айланчыктап турат. Маселен, ал хан, ажо болуп туруп, бир жолу, бир жагынан энесине эркелеп, экинчи жагынан ырым кылып, Алманбетти эрчитип келип, экөө Чыйырдынын эмчегин эмет. Муну көргөн атасы Жакыптын жылмайып күлүп турганы «Манаста» мындайча сүрөттөлөт:

«Отуздагы баласы,

Зонкоюп эмчек эмди!» - деп,

Эми Жакып чал күлүп турганы».

Бир сөз менен айтканда, Манастын адам катары жаралышында энеси Чыйырдынын күндөй чачырап төгүлгөн мээриминин мааниси ченемсиз. Мээрим мээримди жаратат. Бала күнүнөн эне мээримине каныккан Манас тереңинде Чыйырдыга ыраазы. Ал апасынын эмгек-мээнетин жүрөгүнүн түпкүрүндө алдейлейт. Чыйырдыга Таласка атайылап Ак сарай салып бергенине караганда («Чыйырдынын Ак сарай, кеңдиги бар бир далай») Манастын апасын төбөсүнө көтөрүп багып жаткандыгы байкалат. Манастын апасына болгон ак мамилеси – бул энени урматтоонун жогорку өрнөгү. Эгерде көзү тирүү болгондо Манас жогорудагы Билге каган сыяктуу балким, Чыйырдынын ысымын ташка чектирип жаздырат беле. Бирок тилекке каршы, Манастын элим-жерим деп жүрүп, апасынан мурда көзү жумулуп кетти.

Кыскасын айтканда, МЭЭРИМ – бул бала тарбиясынын пайдубалында жаткан улуу жаратуучу кудурет. Манас баатырды

мээрим жараткан. МЭЭРИМ – кеңири айтканда, кыргыздын залкар педагогу И.Бекбоев жазгандай, «педагогиканын башкы кыймылдаткыч күчү». Мээрим менен тарбиялоо – «Манас» эпосунун улуу гуманисттик педагогикалык философиясы.

Жыйынтыктаганда, Чыйырды менен Акбалтанын мээримдүү жана зордукчул эмес (ненасилие) тарбия акылмандыгы, башкача айтканда, экөөнүн баланын кайталангыс жаратылышын кылдат түшүнүп турган жана аны эркин өстүрүүнүн зарылдыгын сергек туюна билген көрөгөчтүгү Манастын инсан жана баатыр катары калыптанышында орчундуу роль ойногон. Алтай жергесинен калмак-манжуунун каардуу Кочку баатырын женген жаш Манасты өз көзү менен көргөн кытайдын Тагылык аттуу тыңчысы Бээжиндеги падышасына кыргыздын жаш баатырынын көрүнүшүн төмөндөгүчө сүрөттөп берет:

«Улук экен, шер экен,
Уйпаланган буруттун
Уулу Манас эр экен.
Манастын түрүн карасан,
Кынсыз кылыч байланган,
Кайра жаачу булуттай,
Каар жүзүнө айланган.
Мунун жүргөнүнөн чаң чыгат,
Добушунан жан чыгат».

Айтыңызчы, бул не деген тарбиянын жемиши? Ушул жерден философ А.Милтстин бир оюн кыстарып өтөлү: «Бала деген бул – көп жактуу чыгармачылык өнүгүүгө зор ички потенциалы бар табияттын бир гениалдуу табылгасы. Ал чоң кишилердин дүйнөсүнө аралашканда эле, мурдагы ичинде алоолоп күйүп турган жалыны өчүп, көп учурда догматикалуу, стандарттуу макулукка айланып чыга келет» (А.Милтс, Гармония и дисгармония личности – Москва, 215-бет). Эгерде кокус Акбалта менен Чыйырды да Жакып менен бир ой-пикирде болуп, туш-тушунан тыйып, чогулуп кысмакка ала беришсе, балким бала Манастын да «ичинде алоолоп күйүп турган жалыны өчүп», ал жүрө-жүрө буураныкындай булчун күчүнө карабай калмактан жалтанчаак, кытайдан коркончоок, атасы сыяктуу сагызгандай сак, эсепчил, стандарттуу жан болуп калат беле. Бирок тилекке жараша, Акбалта менен Чыйырдынын акылман

акыл-эсине жана жан-жаратылышына, дагы айталы, мындай тарбия усулу жат.

Манастын эмелеки Тагылык сүрөттөгөндөй жалтанбаган түрү жана «жүргөнүнөн чаң чыккан, добушунан жан чыккан» мүнөзү Чыйырды менен Акбалтанын баланын жалындап күйгөн жан болумушун жабыр тарттырбаган, тентектигин тебелеп-тепсебей, астыртан акыл-эсин бүчүрлөнткөн, «кабыланды» кабылан бойдон өстүргөн гумандуу эркин тарбиясынын натыйжасы. Алар баланын ичиндеги отун өчүрмөк тургай, кайра факель сыяктуу алоолонтуп жандырышты.

Демек, кыргыздын океандай «Манас» эпосу өзүнүн тереңинде баланы эң жогорку баалуулук (высшая ценность) катары саноо, анын өзүнчөлүгүн урматтоо, аны мээримге бөлөп, эркин тарбиялоо аркылуу кулунчактын ички көрөңгө-мүмкүнчүлүктөрүн ачуу жөнүндөгү дүйнөлүк деңгээлдеги гуманисттик педагогикалык философияга үндөштүгү менен улуу.

4. БАЛА МАНАСТЫН ИНСАН КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫНДА ЭМГЕК ТАРБИЯСЫНЫН РОЛУ

1. Эпостогу эмгек философиясы

Ысык-Көлдүн жээктеринде жүргүзүлгөн археологиялык казуулар биздин доорго чейинки замандарда эле бул аймакта дыйканчылык иши жолго коюлгандыгын айгинелейт. Ысык-Көлдүн жээктеринен табылган бронзолук айыл-чарба куралдары, анын ичинде бронзодон жасалган орок Орто Азияда биринчи жолу жолугуп отурат. Археологиялык казууларга жетекчилик кылган профессор В.Плоских буга байланыштуу төмөнкүдөй деп жазат: “И следовательно, уже можно с большей определенностью сказать: в археологической науке, античности истории Кыргызстана появляется новое направление – проблема оседло-землевладельческой культуры Тянь-Шаня в 1 тысячелетии до новой эры” (Советская Киргизия, 2-сентябрь, 1986-жыл). Бул факт кыргыз жергеси дыйканчылык ишине байыркы доордо эле киришкендигин күбөлөйт. Кыргыз эли илгери мал чарбачылыгы менен гана эмес, дыйканчылык менен да алек болгондугун улуттук фольклорубуздагы эң байыркы “Оп майда”, “Ор орогум” аттуу эмгек ырлары да далилдеп турат. Кыргыз калкынын дыйканчылык эмгек менен байыртан алектенгендигин “Манас” эпосу да ырастайт. Маселен, кытайлык Алооке хандын чапкынын айынан Алтайга сүрүлүп келген кыргыздардын жетекчилеринин бири Акбалта ушул аймакта жашаган элдерге **“атагы Алтай жер экен, кара калмак, манжуу журт, бул аштык билбес эл экен”**, - деп мүнөздөмө берет. Акбалтанын бул сөздөрү кыргыздардын аштык айдоону билген эл экенин туйгузуп жатат. Чындыгында, Ала-Тоодон келген кыргыздар Алтай чөлкөмүндөгү этносторго ченде жок күжүрмөндүүлүк жана өжөрлүк менен кара жерден ырыскы, бактаалай табуунун өрнөгүн көрсөтөт.

Ала-Тоодон сүрүлүп келген кыргыздар “Алдыга салса ак жолтой, сүйлөгөнү–жарыя, калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя” Акбалтанын айланасына баш кошкон. “Колу артына байланып, кой ордуна айдалып” Алтайга келип, ач-жылаңач, карып болуп, не кыларын билбей, айласы куруп турган элге кайрылып, Акбалта: **“Медер кылып жүрүүчү, белгилүү кыргыз эли жок,**

керүүгө тиккен багың жок, керсейип жүрөр чагың жок, талаага тиккен багың жок, дардайып жатар чагың жок, эмгек кыл балдар, эмгек кыл, акыңды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу, жан аябай турушуп, аябай жанды багалы, кар жер менен урушуп”- деп жалындуу чакырык таштап, арып-азган боордошторунун аман калышын дыйканчылык кылуудан көрүп, көпчүлүктү артынан ээрчитип, аларды өлбөй тирүү калуу өздөрүнүн колунда экендигине ишендирип, “**кара жер менен урушууну**” (дыйканчылык ишин) чечкиндүү түрдө уюштурат. Акбалтанын демилгесин Ороздунун уулу Жакып: “**азып келген кыргыздар, Акбалта тилин алалы, агызып терди маңдайдан, аштыкты кенен салалы, кайгынын баарын коёлу, кара жерди биз быйыл, кетмендеп жатып оёлу**” – деп катуу колдойт. Бир сөз менен айтканда, кыргыздар түн уйкусун, күн тынымын билбей, өмүр же өлүм деп “төбөсү менен жер казган” өжөр эмгек-мээнеттин натыйжасында акыры экономикалык жактан бутуна турушуп, өздөрүн өздөрү сактап калууга жетишишет. Алтайдагы кыргыздардын өжөр эмгегинин натыйжасы жөнүндө Эл мугалими Бектур Исаков төмөндөгүдөй оюн ортого салат: «Ошентип Акбалтанын акылы аркылуу кыргыздар байып калышты. Ал эми мындай бакыбат, бардар, бай болуудан эмнени аңдап билүүгө болот? Төмөндөгүлөргө серп салыңыз:

- кара калмак, манжуу журтка тең ата болуп жашай алат дегендик;
- кырк үйлүү журт чогуу-чаран жашап, тилин, салт-санаасын, ырым-жырымын өз алдынча жүргүзө алат дегендик;
- башка эл-журт менен алыш-бериш, ар кандай мамиле жүргүзүүгө кудурети жетет дегендик;
- бир топ кыйынчылыктарды материалдык байлыктын күчү менен жеңип кете алат дегендик;
- күндөлүк турмушу үчүн гана эмес, келечектеги укум-тукум үчүн кам көрө алууга мүмкүнчүлүгү бар дегендик.

Демек, кыргыздар акыл, ал аркылуу адал мээнет менен байлык топтоонун аркасында кара калмак, манжуу журтка сиңип кетпей, өзүнүн улуттук ажарын, табигый түр өзгөчөлүктөрүн сактап калышкан» (Б.Исаков. Кыргыздар элдигин кантип сактап калган? – Бишкек, «Учкун», 2006, 16-17-беттер). Алтайдагы кыргыздардын

тагдыр кылдын кырында кылтылдап турганда, оор кризистен кантип чыкканы бүгүнкү эгемендүү кыргыздардын жетекчилерине жана жакырчылыктан жабыркаган элибизге орчундуу сабак. Бүгүнкү күндө кээ бир ак калпакчан атуулдардын кыргыздар эмгекчилдиктин өрнөгүн кытайлардан, япондордон, немистерден же дунган, корейлерден үйрөнүшү зарыл деп газеталарга жазышкандарына, телеэкрандан сүйлөгөндөрүнө күбөбүз. Биз, тескерисинче, азыркы кыргыз тукумдарына эмгекчилдиктин, күн-түн тынбаган мээнеттин үлгүсүн дал ушул «Манастан» алуу керек деп айтаар элек. Экономикалык жактан оңолуш үчүн өрнөк-үлгүнү башка жактардан эмес, өз коломтондон издегениң эп, өз рухий мурасыңдын философиясын терең үйрөнгөнүң жөн дегибиз бар. **“Манаста” кыргыз жери – Ала-Тоо “береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс-кен экен”,** - деп мүнөздөлөт. Бирок айта турган нерсе, албетте, ушул жерди адам жөн эле конуштаса эле, жердесе эле ал өзүнөн өзү ырыска тунуп, бай болуп калбас. “Манастын” көркөмдүк-образдык логикасынан ушул жерди барктап-баалап, кадырына жетип, чекеден тер агызган ак эмгек менен бул жерди кетмендеп иштетип, өйдөтөгү Алтайга ооп барган кыргыздарчылап Ала-Тоодо “төбөсү менен жер казып”, түйшүктөнсө гана адам ырыс-кешикке, түгөнбөс береке-байлыкка ээ болмок деген идея чыгып турат. А азыр эгемендүүлүктүн учурунда болсо, минтүүнүн ордуна “жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы” делген берекелүү асыл жерибизди таштап, оңой табылчу оокат издеп, бакытты башка жактан табам деп, чоочун жактарга тентип кетип жатышкан кыргыз жарандарына таң калбай коё албайсың.

“Манастагы” “эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат” деген корутундудан улам ата-бабаларыбыз эмгек деген нерсени материалдык молчулуктун, татыктуу, таалайлуу жашоонун улуу куралы катары карагандыгын көрөбүз. Жокчулук, кедейлик кендирди кезет, канатыңды жайылтпайт, уучуңду узартпайт. Ошон үчүн илгеркилер «Манастын» осуяттарынын духунда “Жоктун жону катуу”, “Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет”, “Ач киши урушчаак, арык кой тырышчаак”, “Өрүш малдуу - дасторкон майлуу” “Даны жоктун - наны жок, наны жоктун - жаны жок”, деп жакырчылыкты жамандык катары санаган накылдарды бизге

калтырган. Ушундан улам элибиз "Ачтын аңы жүрбөйт" деп, өч-чап жашоодон, итке минген кедейчиликтен кутулуунун аргасын издеп, бардар турмушка, майкөл-сүткөл жашоого, ырыс-кешиктүү оокатка (жогорудагы алтайлык кыргыздарды эстеңиз) умтулуп келген. Ошондуктан "Эки бээлүү эл сактайт, жалгыз бээлүү жан сактайт", "Эсиң болсо эчки бак, эчки тууйт эгизди, эки жылда сегизди", "Эгин айдоо - байлык айдоо" деген насыякаттар тукумдарга калган. Ал эми жетиштүү, мартабалуу турмушка жеткире турган байлыкты табыштын, күтүштүн жолун калкыбыз жанагинтип, күн-түн тер төккөн чаалыкпас эмгектен, талыкпас мээнеттен көрүп, "кулча иштеп, бийче же", "Мээнетиң катуу болсо, татканың таттуу болот", "Байлыктын атасы -эмгек, энеси - жер", "Эмгеги азын өнмөгү аз", "Күн караган суукка тоңот, бай караган ачтан өлөт", "Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң" деген алтынга алмаштыргыс насааттарды урпактарына мурастап туруп, бул дүйнөдөн көчүшүптүр.

Мына ушинтип, эмгектин культу, эмгек идеологиясы өзүбүздүн рух казынабызда, "Манаста" турат. Кыргыздардын эмгекчилдиги, айрыкча устачылык, кол өнөрчүлүк жагындагы артыкчылыктары илгертен айлана-тегеректеги калктарга даңаза боло келген. Буга тарыхый маалыматтар да күбө өтүп турат. Маселен "Байыркы мезгилден бүгүнкү чейинки Сибирь тарыхы" аттуу эмгекте мындай деп жазылат: «Орто Енисейдеги кыргыздарда кол өнөрчүлүк өнүккөн. Анын ичинде металл иштетүү биринчи орунда турган. Хакас – Минусин ойдуу жана аны курчап турган кырка тоолор пайдалуу кендерге: темирге, жезге, калайга, алтынга бай келген. Темир кендерин... кумдуу дөбөлөргө ээритип алышкан. Кыргыздар темирден жаанын жебесине уч сомдошуп, аларды үч жагынан кыр чыгарып, канат кейиптенген, ошондой эле калакча сыяктантып, курч миздүү кылып массалык түрдө даярдашкан жана аны менен бүткүл түштүк Сибирдин калкын жабдып турган. Андан тышкары кош миздүү курч кылып канжар чаап, найзага уч, соотко чарайна жана ар түрдүү ат жабдыктары (тогоолуу жана жылаажындуу ооздуктарды, үзөңгүлөрү, басмайылдын таралгаларын ж.б.) жасашкан» (Кыргыздар», 1991, 1-китеп, 109-110-беттер).

Бул тарыхый маалыматтан улам «Манастагы» атактуу Бөлөкбай уста аргасыздан эске түшөт. Манас баатырдын «учун кайкы чыгарган, ууга аябай сугарган, түн ичинде суурусса, өрт күйгөндөй кызарган, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен» албарс кылычын, «камыш кыйып каптаган, тарамышка чаптаган, темирин сегиз кырдаган, он эки түрдүү сырдаган, учун ууга сугарган, бөрү тил мизин чыгарган, шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган» сыр найзасын жасаган теңдешсиз чебер уста Бөлөкбайдын укмуштуу өнөрү жана чаалыкпас эмгекчилиги адамды таңгалдырбай койбойт.

«Болотту суудай эритиң,

Канжарың чыкты мокобос.

Камгактай ташты жиреттиң,

Жалында көзүң карыкты.

Балкада билек талыды,

Тарамышың чоюлду,

Коюу каның суюлду.

Куйкаланып эпкинде,

Каш-кирпигиң келтейди.

Эртеден кечке козголбой,

Белиң какшап мекчейди,

Ширөөлөрдү күзөтүп,

Чечекейиң чекчейди.

Аз болбоду эмгегиң,

Ата журт үчүн тердедиң.

Көргөндөрүң көөхардай,

Кармаганың камырдай,

Зоболонуз зор болуп...»

«Манастагы» Бөлөкбайга арналып, акылман Бакайдын оозунан чубуруп чыккан бул ыр саптары Манас баатырдын улуу устасына, анын «Ата журт үчүн тердеген» жарандык каармандыгына тургузулган поэтикалык эстелик сыяктуу. Ал эми Каныкей өзү баш болуп не бир колунан көөрү төгүлгөн уздар, иштүүлөр, усталар менен күндөп-түндөп мээнет кылып, кырк чоро үчүн арасына болот өгөп төктүрүп, сайса найза тешкис, чапса кылыч кескис кырк тон, кырк чопкут, кырк калпак, кырк тумак, кырк өтүк, кырк кемер кур даярдаганычы. Каныкейдин даярдаган буюмун манасчы төмөнкүчө суктанарлыктай көркөм шөкөттөгөн:

«Алтын соот күрөөкө,
Аркасына бөктүрүп.
Бороондуу күнү суук өтпөс,
Жаандуу күнү суу өтпөс.
Чыйырчык алтын, чымчык көз,
Чың бадана, торгой көз.
Торгой көзү жыбырап,
Тоок көзү быжырап.
Машаанын мурду батпаган,
Айга салып караса,
Алакан жүзү көрүнбөс.
Жакасы алтын саймалуу,
Топчусу каухар, такмалуу...»

Буларды кийген кырк чоро терилерине батпай кубанып, Каныкейдин сарамжалына айран калышат. Мындай күтүүсүз тартууну күтпөгөн Манас зайыбынын өнөрүнө, алысты болжогон кемеңгерлигине, кырк чоросуна көргөн камкордугуна, акылман айлакерлигине оозу ачылып, терең ыраазы болуп, көпчүлүктүн алдында: Каныкейге баш ийдим, эми «атаң-энең дебеске, артылта камчы салбаска, артынан күнү албаска, ак келтенин огу урсун, көк мелтенин чогу урсун», – деп ант берет.

“Манастын” Бөлөкбай уста менен Каныкей уз жөнүндөгү даңазасында эмгектин өзүнчө бир философиясы уюп жатат. “Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт” делет кыргызда. “Манастын” логикасы эмгектин көркү, маани-маңызы, пенденин жеке таламы үчүн гана эмес, эң биринчи иретте, көпчүлүктүн бакыбаты, коомдун, жамааттын кызыкчылыгы, жыргалчылыгы үчүн иштелгендигинде экендигин ишаралап отурат. Эмгектин куну – анын социалдык-коомдук маңызында. Адамдын кадыр-баркы, атак-аброюу анын эмгек-мээнетинин көптүн мүдөөсүн көздөп иштелгенине жараша түптөлүп, түзүлөт. Бөлөкбай устанын ата журт үчүн тердегенинен улам “зоболосу зор болуп” отурат. Байкасак, мында көпчүлүк үчүн, эл үчүн чеке тердеткен эмгек-мээнеттин коомдук багытталгандыгы кишинин баалуулугунун ченеми катары чыгып жатат. Караңыз, Каныкей эпосто “кара сурдун сулуусу, аялзаттын нурдуусу” делип мүнөздөлөт. Бирок Каныкейди сулуу кылып турган нерсе, биринчи иретте, анын руханий нарк-насили. Ал эми Каныкейдин руханий сулуулугу

Манастын кырк чоросу үчүн жасаган эмгеги менен тыгыз байланышып, ханыша андан бетер сулуу да, улуу да болуп көрүнүп жатат. Шер Манас жогоруда Каныкейдин тышкы бой-келбетинин сулуулугуна суктанып, баа берип турган жери жок. Айкөл баатыр өмүрлүк жарынын уздук өнөрүнүн кереметине, кыргыздын кан майданындагы аскердик жеңиши үчүн күн-түндөп алдын ала кам көргөн жарандык-мекенчилдик аң-сезиминин, рухунун бийиктигине айран калып, кубанганынан, сыймыктанганынан көпчүлүктүн алдында жанагинтип Каныкейге “артылта камчы салбаска, артынан күнү албаска” шерт берип отурат.

Демек, эмгек – “Манаста” биринчи иретте, нравалык категория, адамдын адеп-ахлагын баалоонун критерийи иретинде жашап турат. Ал адамдын жан дүйнөсү, ой-сезими, максат-мүдөөсү менен жуурулушуп, адамдын адамдыгын аныктоочу көрсөткүчкө айланган.

Терең баамдасак, “Манастан” эмгекке байланыштуу дагы бир идея башбагып чыга келет. Эмгек өзү, негизи, оор нерсе экен. Жогорудагы Бакай атабыз сүрөттөп көрсөткөн Бөлөкбай устанын оттун табынын “эпкинине куйкаланган, жалынга көзүн карыктырган, балкага билегин талдырган, тарамышы чоюлуп, эртеден кечке козголбой, ширөөлөрдү күзөтүп, белин бекчейткен, көзүн чекчейткен” түйшүгүн караңызчы. Ушундай мээнетке кандай гана адам чыдайт? Бул үчүн не деген эрк керек. Мындан төмөндөгүдөй жыйынтык чыкпай койбойт: Эмгек деген – бул баарынан мурда эрк деген сөз. Эмгек – бул эрк механизми аркылуу бардык дене-бой жана рухий күч-кубатыңды мобилизациялоо деген кеп. “Саргара жортсон, кызара бөртөсүң” дегендей, адам баласы ушундай жол менен байлыкка жетишүү менен бирге, эң негизги нерсе, ал өзүнүн тереңинде бугуп жаткан адамдык мүмкүнчүлүктөрүн, жөндөмүн, шыгын, талантын гүлдөй жайнатып ачат. Демек, эмгек байлык табуунун гана каражаты эмес, азыркы түшүнүк менен айтканда, адамдын өзүн өзү реализациялоосунун, өзүн өзү ачуусунун булагы. “Манас” бизге ушундай үлкөн философияны каңкуулап тургандыгы менен улуу. “Каруусун казык, башын токмок” кылган эмгек жана темирдей эрк аркылуу Бөлөкбайдын табият-эне тартуулаган устачылык, зергерлик таланты калайык-калктын, көпчүлүктүн көз алдында ар тарабынан ачылып, анын керемет өнөрүнөн бүткөн Манастын ак албарс

кылычы менен сыр найзасынын даңазасы те илгерки түпкүрдөн бүгүнкү күнгө чейин жетип отурат. Бөлөкбай уста жөнүндө Бектур Исаковдун төмөнкү таамай айткан аныктамасына кошулбай коюуга болбойт: “Бөлөкбай Ата мекенин сүйгөн чоң патриот, майда мүдөөдөн кутулуп, жарандык жактан жетилген атуул. Бөлөкбай темирге жан салган уста жана бийик мүдөөлөрү бар, өз тагдырын элинин тагдыры менен байланышта караган улуу инсан, атактуу атуул. Иштеп акы алуу, ошонун эсебинен баюу, жеке турмушунун гүлдөтүү тике максаты эмес, мындай көрпөндөлик ар кимдин эле колунан келет, ал эми Бөлөкбай ошондой көр тириликтен өйдө көтөрүлүп, бийик жаранга айланган жан. Анын кумары – адал мээнетке жараша пайда табуу эмес, өнөрү аркылуу көпкө кызмат көрсөтүү, ушундай аракетке ыраазы болуу сезими, каниет алуу, ырахаттануу бийиктиги. Анын аракеттери жөн эле ак жүрөктүк эмес, терең түшүнүктүн жемиши. Бөлөкбай жасаган жоо-жарак душманды кыйратууга жумшалат, ошондон соң кыргыз эли азаптозоктон кутулат – ал эми бул устанын алар эң чоң сыйлыгы. Андан артык сый-урмат жок. Жасаган курал-жарагын башка кимдир бирөө эмес, нукура эл баатыры Манас урунат, ал куралдар менен ата журтун бошотот – буга топук кылуу. Анын колунан чыккан куралдардын жалпы кыргыз ишине кереги тийиши, пайдалуу болушу – так ушунун өзү устанын алган акысы, эмгегинин бааланышы болмок. Бөлөкбай ушуларды түшүнгөн, ошон үчүн Бакай бергендерди албады” (Б.Исаков. Айкөл Манастын калыптанышы – Бишкек, “Гүлчынар”, 2009-жыл, 125-126-беттер).

Жыйынтыкка келсек, демек, жогоруда сөз болгондордон улам биз педагогика тармагы үчүн, тагыраак айтканда, бүгүнкү таалим-тарбиянын мүдөө-кызыкчылыктары үчүн кандай жыйынтык жасоого тийишпис? “Манастын” эмгек философиясынан ала турган педагогикалык сабак бул болуп отурат: улуу дастандын эмгек – бакыттын, береке-байлыктын булагы, кара жанды да, калайык-калкты багуунун да, өзүндү жана өзгөнү сактоонун да амалы, бакытты ак мээнетин менен өз бир боор коломтондон табуу, өзүнүн кара жемсөө кызыкчылыктарын гана канааттандыруунун чегинен чыкпаган эмгектин кадыр-баркы болбостугу, башкалардын бакыбатына, жамааттын жакшылыгына багышталган “ата журт үчүн тердеген” эмгектин маңыздуулугу, кундуулугу, социалдык-баалуулугу, эмгектин, адамдын адеп-ахлактуулугунун көрсөткүчү,

чен-өлчөмү жана кишинин өзүнүн ички жөндөм-мүмкүнчүлүктөрүн, адамдык потенциалын ачуунун, өзүн өлбөс кылуунун жолу экендиги жөнүндөгү залкар ой-идеялары азыркы жаштарды тарбиялоо ишинин негизине философиялык пайдубал катары алынууга тийиш.

2.Эмгек тарбиясы

Чыгыш притчасын мисал тарта өтүүнүн ылайыгы бар: «Бир айылдын тургундары көп убакыттан бери баарынын малын жок кылган бир ууруну кармап албай келишет. Акырында аны айла-амал менен кылтакка түшүрүшүп, дарга асуу менен өлүм жазасына буюрушат. Дарга асуу иш-чарасы даяр болуп, айыл тургундары аянтка чогулушуп, «акыркы айта турган каалооң барбы?» – деп ууруга кайрылышса, ал акыркы жолу апасы менен коштошуп алгысы келгендигин билдирет. Жанына келген апасына: «Тилиңизди сунуузчу, мен аны өпкүм келип жатат» – деп суранат. Баласынын суранычын аткарган энесинин тилин бала ошол замат тиштеп жулуп алат. Буга күбө болгондордун үрөйү учуп, уурунун эмнеге мындай мыкаачылык кадамга барганын сурашат. Ошондо, өлүм алдында турган ууру өзүнүн бул кылыгын төмөнкүчө түшүндүрүп берген: «Мен 5 жашка чыкканда, балалык сезим менен кошунабыздын жөжөсүн үйгө көтөрүп келгеним эсимде. Апам аны кайдан алганымды сурабастан эле бышырып, экөөбүз жеп алганбыз. Эгер, ошондо мени сабап же кылганым туура эмес экендигин түшүндүрүп, жөжөнү кайра ээсине алып бар дегенде, мен азыркыдай ууру болуп, дарга асылбас элем. Ал анткендин ордуна, мени мактап, «азаматсың, дагы ушундай жөжөлөрдү таап келчи» – деп койгонунан мен чоң ууру болуп, эрте эле өмүрүм менен кош айтышканы турам» – деп түшүндүргөн экен».

Улуу педагог Лев Николаевич Толстойдун айткан ою да ушул чыгыш притчасынын түпкү маанисине үндөш. Ал кичинекей бала 5 жаштан тартып өмүрдүн акырына чейинки аралыктагыга караганда, туулган күнүнөн тартып 5 жашка чыкканга чейинки өмүрүндө айлана-чөйрөдөн өзүнүн акылы, сезими, эрки жана мүнөзү үчүн алда канча көп нерсени сиңирет деп көсөмдүк менен айткан. Мындай ойду убагында А.Макаренко да кайталаган: «бала 5 жашка чейин ким болсо, кийин да ошол болот».

Ушул ойлордун нугундагы идеяны кыргыздын элдик акылмандыгы да илгертен эле ташка тамга баскандай кылып айтып келет. Караңыз: «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат». Уя – бул канаты жетиле элек чырымтал балапандын жашаган жайы. Бирок каймана айтканда, балапан – баланын келечеги ушул уяда түптөлүп жатат. «Уядан» алган көнүмүш, таалим-тарбия баланын жан-жаратылышына өчпөс тамга болуп басылып, аны өмүр бою коштоп жүрүп отурат. «Сүт менен кошо бүткөн нерсе сөөк менен кошо кетет», «Бала көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат» деген накыл бекеринен айтылып калган эмес.

Дегеле, балапан – балалык мезгил болочоктогу инсандын дене-боюнун физикалык негиздери жана руханий пайдубалы курулуп жаткан өтө бир жооптуу учур. Жан дүйнөсү кабыл алгыч, аң-сезими таасирленгич, сезими сергек, кыялкеч, эмоцияга карк ойноок жаш бала ичинен саат сайын, күн сайын өзгөрүп-өсүп турат. Анын дүйнөсү динамикага ушунчалык бай. «Бала деген баладай, башы-көзү чарадай» деп таназар албаганыбыз менен, ал айлана-чөйрөдөн тынымсыз кайталангыс сандаган таасирлерди алып, тереңинде кандайдыр бир кишилик сапаттардын башталмалары астыртан куралып жатканын аңдоос албайбыз. Көз алдында кечөөкү эле бала тургансыйт, бирок чынында, бүгүн ал кечөөкүдөй эмес, башка бала. Баланын ушундай сезгич, бат таасирленгич кезинде, анын дүйнөсүнө себилген тарбия «үрөндөрү» жемиштүү түшүм берерин турмуш тажрыйбасы миң бир ирет далилдеген. Жогорудагы чыгыш притчасы да муну ырастап турат.

Мына ушундай чындыкты кыргыздын элдик педагогикасы өзүнүн «көкүрөк-көөдөнү» менен, көрөгөч көсөмдүгү менен туюп турган десек болот. Мына ошондон улам илгерки ата-эне чүрпөнүн тарбиясын, анын «уядагы» кезинен, «көк бүчүр», «тал чыбык» учурунан баштоону зарыл деп санаган. Ошол үчүн кыргызда «Баланы башынан үйрөт, чырпыкты жашынан ий», «Баланы жакшылыкка жетелеп жанаштыр, жамандыктан кубалап адаштыр» деген даанышман макалдар жаралып жарыкка келген.

Манастын атасы Жакып менен энеси Чыйырды да ушундай элдик педагогикалык акылмандыктын духунда ойлонгон адамдар болушкан. Ата журтунан зордук менен ажыратылып, Алтайдын Ак-Талаасына кул, туткун катары айдалып келген бир ууч кыргыз

менен бирге, итке минген жакырчылыкка, ачкачылыкка туш болуп, бирок акыры өз күчтөрү, өз таман акы маңдай терлери менен оокаттуу болуп, бара-бара 40 миң жылкы күтүп, сандыгын алтын-күмүшкө толтурууга жетишкен бул үй-бүлө эмгек деген нерсенин баркын жакшы түшүнгөн. Жакып менен Чыйырды эмгектин баланы тотуктуруучу, бышыктыруучу, чыйралтуучу күчүн, жашынан мээнеттүү болсо, чоңойгондо дөөлөттүү болорун, бала кичинесинен эмгекке жатыкса, башына бакыт конорун өз тажрыйбалары аркылуу терең билишкен кишилерден эле. Мына ошон үчүн бала Манастын тарбия-таалим үчүн койчу Ошпурга берилиши Жакып менен Чыйырды үчүн кандайдыр бир кокустук эмес, толук мыйзам-ченемдүү нерсе. Ошпурга баланы берердин алдында Жакып Чыйырдыга минтип акыл салып турат:

«Мал азабын балага,
Бир тарттырып көрөлү.
Жайлоодогу койчуга,
Алты ай малай берели.
Эркелетип отурбай,
Катыктырып көрөлү.
Сөз айтууга жатыксын,
Сөөгү бышып катыксын.»

Бул сөздөрдөн жана ата-эненин тентек Манасты койчу Ошпурдун колуна берүү жөнүндөгү чечиминен Жакып менен Чыйырдынын эмгек деген нерсени өйдөкүдөй элдик философиянын духунда адамдын адам болушунун жолу, каражат-куралы катары түшүнүшкөндүгү ачык-айкын көрүнүп турат. Манасты Ошпурга берүүнүн максатын Бектур Исаков төмөнкүчө туура жана таасын чечмелеген:

1. «Баланы бардар жана эркелик турмуштан ажыратуу керек;
2. Ал малай болсун, жашоонун өйдө-ылдыйын, жакшы-жаманын, ачуу-таттуусун өз көзү менен көрсүн;
3. Бар менен жокту, ысык-суукту башынан кечирсин, ач болсун, ток болсун;
4. Тил уксун, шоктук да колунан келсин;
5. Сөөгү өсүп, булчуну турна тарамыштанып кетсин, шамдагай, ыкчам болсун;
6. Өз алдынча ойлоп жана жашап машыксын;

7. Эрешен тартып эр болсун» (Б.Исаков. Көрсөтүлгөн китеби, 96-бет).

Жакып менен Чыйырдынын тымызын ичтен көздөгөн мындай план-мүдөөсү, албетте, балага айтылган жок. Бирок тарбиячылар алдыда күтүп турган малчылык эмгекке карата баланын дүйнөсүндө кандайдыр бир кызыкчылыкты пайда кылуулары керек эле. Минтпегенде койчулук жумушка чегүү Манас тарабынан тентектиги үчүн жазалануу катары кабыл алынып, нааразылык сезим пайда болуп, ишке карата анда кайдыгерлик, тоң моюндук жаралышы мүмкүн болучу. Ушул жагынан алганда, бул ирет Жакып өзүн кылдатыраак да, айлакерирээк да көрсөтгү:

Чакырды Жакып баланы,
Бай Жакыптын балага,
Мал бактыруу талабы.
- Карыгамын атаң деп,
Кагылайын ботом деп,
Жылкы, төө малым бар,
Карып калдым, мал табар.
Кайда менин алым бар,
Араң бир жүз коюм бар.
Ошпур деген бир бай бар,
Алтай баксаң козусун,
Коюбузга кошумча,
Кой берер деп оюм бар.
Бабаң Жакып мен деди,
Балам мал табар кезиң сен деди,
Барып Ошпур козусун,
Аз күнү багып бер деди.

Педагогикалык-психологиялык изилдөөлөр эгер өспүрүм бала өзү кылып жаткан иштин эмне үчүн экендигин, башкалар үчүн пайдалуулугун, коллектив, коом үчүн да, өзү үчүн да маанилүүлүгүн аңдап-сезсе, анда ал дилгирленип, көңүлдөнүп, кызыгып жумуш иштерин белгилейт. Илгерки доордо жашаса да мындай мыйзам-ченемди Жакып ата көкүрөк-көөдөнү менен туюнган сыяктуу. Атанын бул сөздөрү балага дароо оң таасир этти. Жакыптын “балам, мал табар кезиң” келди деп, чоң жигит болгондой көтөрмөлөп мамиле жасап, Ошпурга барыштын маани-

жайын, максатын туюндурганда бала Манастан момундай сөз чыкты:

- Кой берүүчү бай болсо,
Андан не үчүн качайын,
Жегениме май болсо,
Орун-төшөк жай болсо,
Чоң эмесмин, баламын,
Жообунду ата алайын,
Токтобоймун, барамын.
Байкуш болор нээтим жок,
Мал табууга барамын.
Мени коюп, атаке,
Өз алыңды карагын.

Бул жооптон тентек болсо да, Манастын ичинен ойлонгон, акылдуу бала экендиги, атасын аярлыгы, бала да болсо намыс жөнүндө ойлонорлугу, колунда жок, жакыр, байкуш адам болууну каалабастыгы байкалып калды. Өзүнүн Ошпурга койчу болуусу үй-бүлөнүн, ата-энесинин мал-жанын көбөйтөрүн билгенде, мал табууга атасынын ишеним көрсөтүп жаткандыгын туюнганда, башкача айтканда, эмгек кылуунун эмне үчүн экендигин боолгологондо бала Манастан жандануу, кызыгуу пайда болуп, мунун аркасында ал козу багууга демилгелүүлүк, көтөрүңкү маанай менен киришти:

“Манастын көргүн неткенин,

Жетинчи күнгө жеткенин.

-Чеге бала чором деп,

Жеке менин жором деп,

Жүр козуга баралы,

Жүдөтпөй малды багалы,

Козусун айдап кобурап,

Тоону көздөй жобурап,

Баланын сөзүн сөздөшүп,

Бара жатат бул экөө,

Бадалдуу тоону көздөшүп.

Козусун балдар жайыптыр,

Колуна чыбык алыптыр”.

Манастын эмгек үстүндөгү мындай шыктанган, көнүлдүү жүрүмү педагогикалык психологиянын жогорудагы биз оозанган

бүтүмүн жана улуу В.А.Сухомлинскийдин “Чем больше работает подросток по собственному желанию, тем глубже входит в его духовную жизнь любимая работа” деген көрөгөч оюн ырастат турат.

Түшүнгөн адамга Жакып айткандай, “мал азабы” жакшы белгилүү. Тоо-ташта, талаа-түздө бел чечпей козу-койдун артында жүрүү оңой-олтоң иш эмес. Малчылык бирде нөшөрлөп төккөн жамгырга кабылса, бирде улуп-уншуган бороонго тушуктурат. Бирде мээ кайнаткан ысыкка кез келсең, бирде кар учурган бурганакта буюгасың. Тумандуу күндөрдө мал артында жүрүү, төлдөтүү түйшүгүү, мал көк кууганда кой кайтаруу, түндөсү короо күзөтүү, баш бербеген жаш козуларды көздөө, аларды кубалап кармап көгөнгө байлоо, кой саадыруу кандай түйшүктүү, кандай кыйын. Мындай турмуш баланы жооптуулукка, өзүн өзү мажбурлоого, эрктүү болууга үйрөтөт. Эркелик, эринчээктик, жалкоолук сыяктуу адаттардан арылууга аргасыздандырат, тартиптүү, аң сезимдүү болууга өзүнө өзү көзөмөлдөөгө түртөт. Ысык-суукка, барга-жокко, тирликтин өйдө-ылдыйына чыдай билүүгө көнүктүрөт.

Мына ошентип, Манас Ошпурдун колунда төрт жыл жүрүп, 12 жашка келет. Кыскасы, малчылыктын кыйын-кезең, түмөн түйшүктүү жумушу бала Манастын “балтыр эти толуп”, тотугушуна, кагылып-согулушуна, жаштайынан турмушка күйдүм-быштым болушуна, кайралып-бүлөнүшүнө” чоң сүрөө болуп, жемиштүү таасирин тийгизген. “Окуган билбейт, токуган билет” дегендей, Манас өзүнчө турмуштук тажрыйба күтүп, эмгек мектебинен Жакып атасы күткөндөй, “сөз айтууга жатыгып, сөөгү бышып катыгып” чыкты. “Бу Жакыптын Жинди уулу, жетилип калган кези экен” деп, Манастын болумушундагы өзгөрүүнү байкап, Ошпур да өзүнчө ушинтип жыйынтыкка келет. Айтмакчы, жазуучу-тарыхчы Кеңеш Жусупов хан Жакыптын баласы Манасты Ошпурга беришинин мотивин жана Ошпурдун өзүн төмөндөгүчө кененирээк түшүндүрүп жазат: “Байыркы Чыгышта, Кытайдын императору болобу же, Борбордук Азиянын көчмөн урууларынын эл башчылары, кагандары болобу, айтор бегинен падышасына чейин, зирек балдарынын мыкты акылман устаттарга окутууга – тарбияга берген. Тарыхта бул бештен белгилүү. Байыркы көчмөн уруулардын кагандарынын же бек, байларынын турмуштук

тажрыйбасына кайрылсак, балдарын күчтүү элдин тилин билүүгө, аскердик өнөрдүн, жеке кармаштын ыкмаларын үйрөтүүгө, “эр жигитке кырк өнөр аздык кылат” деп, толгон-токой өнөрдү үйрөтүшкөн. Андыктан алар чоочун элдерден устаттарды жалдап, баласын тарбияга берүүсү кадимкидей салтка айланган. “Манас” эпосундагы Жакып да ошол нарк-салтты сактады. Эпостун окуясына, усулуна жана ошол доордун тарыхына сергек көз жүгүртсөк. Манасты тарбияга алган койчу башчысы Ошпур жөнөкөй жан эмес, же эптеп жан баккандардан көрүнбөйт. Ошпур койчу башчысы деп аталганы менен ички дүйнөсү башкача адам: жаштайынан жамандыкты башынан көп кечирген, жашоого бышык, сөзгө сараң, айтканынан кайтпаган, өз турмушуна каниет кылган, кайраттуу, эмгекчил, көк, көп тил билген, бакшы десе бакшы, карылуу, эр тебишти, канжар кол сайышты кытайдан мыкты билген устат. Манас баатыр Ошпурдай устаттардан кытай, калмактардын жана көчмөндөрдүн эрдик өнөрүн, тилин, салтын, акылмандыгын жаш кезинен үйрөнгөн. Эр Манастын бир устаты койчу башы Ошпурдун кийин ага акыл кошор ишенимдүү чоросу болуп отурганы бекер жерден эместир” (Кенеш Жусупов, Байыркынын издери – Бишкек, 2001, 155-156-беттер).

Бул жерде Кенеш Жусуповдун **“көчмөндөрдүн эрдик өнөрүн үйрөнгөн”** деген оюна кошумчаларыбыз бул: “Кыргызда эркек балдар, жигиттер ойной турган эр сайыш, эңиш, жамбы атмай, көк бөрү, күрөш, аркан тартмай, тыйын эңмей, ордо, шабиет, теке чабыш, укурук салмай, кыз куумай, жөө жарыш, ат үстүндө ойноо, оромпой тебүү, жаа атмай, найза ыргытмай, жөө оодарыш, кылыч чабышуу, оодарыш, төө басмай, кара казак ж.б. аскердик, спорттук өнөрдүн амал-айлаларын, ыкмаларын үйрөтүүчү оюндар болгон. Өспүрүм Манас Ошпурда койчулукта жүргөн 4 жыл ичинде ушул оюндарды ойноп, машыкпай койгон эмес.

Ошпурга Манас барганда,

Кырк бала жыйнап талаага,

Койду союп той кылды,

Торпок минип топондоп,

Толгон бала чогулду.

Айталаага кырк таман,

Кадимки ордо чийдирип...

Этке тойгон кырк бала,

Жөө кунан чаап бакырат.

Астыга чыгып келгени,

“Манастап” ураан чакырат.

Эпостогу бул саптар Манастын козу-кой гана кайтарбай, жогорудагы саналып өткөн оюндардын мектебинен өтүп жаткандыгынан кабар-элес бербей койбойт. Анын үстүнө Манастын баатырдык келечегине терең ишенген тарбиячылардын бири **“Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы”** деген Акбалта баланы төрт жыл бою Ошпурдун колуна берип коюп, жөн жата берчү жан эмес эле. Акбалта көк жал балага тез-тез каттап, Ошпур менен бирге насаатчылыкка активдүү катышып, Манасты аскердик-согуштук өнөргө машыктырбай койбогон. Мына ушунун баарын эсепке алгандыктан, Саякбай манасчы акырында, Ошпурдун колунда жүргөн кездеги тарбия-таалимден чыккан натыйжаны бир-эки сап менен жалпылап: **“Ошпурга барып эр болду, эр уулу менен тен болду”** деп жыйынтыктап жатса керек.

Баса, ошол эле Бектур Исаков кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын вариантына таянып, бала Манастын Караногой атуу адамдын колунда үч жыл жүрүп, дыйканчылыктын мектебинен өткөндүгүн да жазганын эске сала кетели. Бул жөнүндө Эл мугалими өз оюн мындайча берет: “Караногойдун балага жолугушу кокустук болгону менен, Чоң Жиндиге багыт бериши максаттуу. Экинчиден, баланын эгин айдашы – аны бышыруунун, катыктыруунун эң сонун мектеби. Бул мектептен баланын көзү ачылат. Ошол эле учурда бул мектеп Чоң Жиндинин тулку боюн чындайт. Өзгөчө буурусун менен жер айдоо, кишинин төш жана кол булчуңдарын өстүрөрү бышык. Кыртыштын текши жирелиши, буурусундун башкарылышы кол булчуңдардын күчүнө байланыштуу. Эгер кол күчүң жетпесе, буурусундун тиши кыртыштан тайып чыгып кетет, же бир кылка тилбей, тилкеден башка жакка тайып, натыйжада жер ала айдалып калат. Манас мына ушунун баарын башынан кечирип, эмгектик такшалуудан өтөт. Ал Караногойдун колунда үч жылга жакын болот. Манас эмгектик такшалуудан тышкары берешендик да кылып, буудай сурагандарга, көп кишилерге эгин берет. Кыскасы, Манасты калыптандырууда, үч жылы эгин айдап, эмгекке такшалтууда Караногойдун аракетинин мааниси чоң” (Б.Исаков. Айкөл

Манастын калыптанышы – Бишкек, “Гүлчынар”, 2008, 98-99-беттер).

Демек, биз, бүгүнкү күндүн педагогдору, насыятчылары “Манас” дастанындагы Жакып менен Чыйырды ата-эненин бала тарбиялоо амал-ыкмасынан кандай сабакты алууга, не деген осуятты үйрөнүүгө тийишпи?

Жалпылап айтканда, “Манастын” таалим-тарбия сабагынан, биринчи иретте, эмгек – бул баланы адам катары калыптандыруунун, киши кылуунун, атуул катары жетилтүүнүн бирден бир жолу, анын эрешен тартып эр болушунун, эр уулу менен тең болушунун” күчтүү куралы деген педагогикалык-философиялык логиканы бурчатпай туруп, көңүл чордонуна кармашыбыз абзел. Экинчиден, эмгек жөнүндө кургак насаат айтуу менен чектелбестен, чүрпөнү кичинекей кулунчак кезинен колу менен жумуш жасоого үйрөтүүнүн, баланы эмгек мектебинен өткөрүүнүн зарылдыгы жана жеткинчектин тагдыры үчүн өтө маанилүүлүгү жөнүндөгү осуятты “Манастын” бизге тартуулаган идеялык мурасы катары кабылдап, тарбия практикабызда эскирбес эреже катары тутунушубуз керек. Бүгүнкү илимий педагогиканын баланын туура уюштурулган индивидуалдуу эмгек ишмердиги аркылуу гана анын социалдашуусу ийгиликтүү ишке ашат деген идеясынын тарыхый тамыры “Манаста” жатат.

3. Акыл тарбиясы

Биз өйдөтө бала Манастын физикалык эмгеги (физический труд) жөнүндө кеп кылдык. Бирок да, немистин улуу ойчулу Гётенин “Ойлонуу, ой жүгүртүү – бул эң татаал эмгек” деген сөзү бар. Ал эми В.А.Сухомлинскийдин “Айрым тарбиячылардын эмгекке, эмгек тарбиясына примитивдүү карашкандыгы таңгалдырат. Кээ бирөөлөр адам колуна күрөк-кетменди же шыпыргыны алган жерден эмгек башталат деп ойлошот. Эмгек деген – бул күрөк же соко гана эмес, ал – ойлонуу-толгонуу, акыл жүгүртүү дагы. Акыл эмгеги кыйын, түйшүктүү жана татаал эмгек экендигин, бирок ал ошондой кыйындыгына карабай адамга рахат да тартуу кыларын биздин жеткинчектер өздөрүнүн жеке тажрыйбасы аркылуу түшүнүүлөрү керек” (В.А.Сухомлинский. Как воспитать

настоящего человека – Москва, Наука, 1990, 97-бет), - деген ою көңүлүбүздүн чордонунда турат.

Дүйнөнүн акылман-педагог ойчулдары те илгертен бери карай тарбия берүү деген нерсе, мурдатан жашап келе жаткан даяр адеп-ахлак нормаларын жана эрежелерин үйрөтүү гана эмес, баарыдан мурда баланын акыл-эсин өстүрүү, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү катары түшүндүрүп келишкен. Бирок акыл-тарбиясы (умственное воспитание) практикасында өнүктүрүү идеясы дайыма эле жетекчиликке алынып турбагандыгын көрөбүз. Акылды тарбиялоо дегенди күн мурунтан белен эреже-жоболорду, даяр чындыктарды тыштан алып келип, авторитардык жол менен баланын акылына орнотуу катары түшүнгөндөр көп болгон жана азыр да мындай тарбиячылар арбын. Тарбиялануучунун эсине (память) гана таянып иш кылган бул өңдүү тарбиячылар үчүн бала тыштан таасир кылуунун объектиси гана жана да эстеп калуучу “аппарат” сыяктуу. Бул жерде тарбиялануучунун өз алдынча ойлонуусу эмес, тарбиячынын айтканын айткандай, дегенин дегендей шектенбей кабыл алып, автомат сыяктуу эске сактап, кайра аны кандай үйрөтсө, ошондой кылып тотукушча кайталап берүүсү биринчи планда.

Мындан улам момундай ойду баса белгилөөнү туура көрөбүз. Жаш муундун ишенчээк абалынан пайдаланып, баланы баш ийдирип, сөзсүз угууга милдеттүү кылып, тыштагы эрежелерди, ынаным-ишенимдерди таңуулап үйрөтүп, өзүнүн түшүнүктөрү менен идеяларын бирден бир катасыз деп эсептеп, жеткинчекти ошол түшүнүк, идеяларды талдабастан механикалык түрдө кабыл алууга көнүктүрүп, чүрпөнүн эркиндигин басып, башкалардын эркин элпек аткарууга үйрөтүп, көрсөткөн из менен ээрчип басууга адаттандырып, осол айтканда “жакшы” сапаттарга мажбурлап, «дрессировкалап» тарбиялоо, жаш «кулунчактын» көз карашын зордоп, диктат менен калыптандыруу – бул педагогикалык антигуманизм болуп эсептелет. «Адат адамдын экинчи жаратылышы» дегендей, кичинекейинен эркин ойлоосу тумчуктурулуп, тууроого, сырттан таңууланган түшүнүктөрдү «чайнабастан» «бүкүлү» жута берүүгө көнгөн өспүрүм, кийин чон киши болгондо да, бул көнүмүшүнөн оңойлук менен кутула албайт жана ал бир нерселерге китептерде ошондой жазылгандыгы үчүн гана, авторитеттер ошентип айткандыгы үчүн гана ишенген,

жандуу турмушка даяр жоболордун «көз айнеги» менен караган догматиктин кейпин кийип калышы мүмкүн.

Чын-чынында, мындай тарбия баланы акыл эмгегинен ажыратуу дегенге тете. Бул жерде бала өзүнүн акылы менен эмес, бирөөнүн акылы менен жашап жатат. Баланын спонтандуу өнүгүү идеясын таназар албаган, чүрпөнү жалаң тыштан башкарып киши кылуу идеясын тутунган бул өңдүү педагогикалык авторитаризм тарбия субъектисинин ич жактан өзүнөн өзү кыймылга келип (самодвижение), ич жагынан “мотор” сындуу “айланып”, инсан (личность) катары өсүү философиясына каршы келет.

Таалим-тарбия ишинде бала тышкы таасирлердин жардамы менен гана эмес, өзүнүн ички керектөөлөрү, муктаждыктары, каалоолору, жеке субъективдүү тажрыйбасы аркылуу да өнүгөт деген позицияны кармануу көбүрөөк түшүм берип, реалдуу натыйжага алып келмек. Тарбиялануучу өзүнүн мээси менен ойлонуп, башын катырып, өз акыл мээнетти менен жашашы керек. Улуу педагог Лев Толстой минтип сүйлөп турат: **“Знания только тогда знания, когда они добываются усилиями собственной мысли, а не памятью”**. Тарбиячынын насааттап үйрөтүп жаткан нерселерин тарбиялануучу өз ой «тегирменине» салып, акыл «жаргылчагына» тартып, жүрөгүнөн өткөрүп түшүнүп-туюнганы аба менен суудай зарыл. Инсан -личность ушундай жол менен түзүлөт. Жеке ой жүгүртүүсү катышпай, ички кумар-сезимдери катышпай эске сакталган “билим” — баланын башындагы өлүү жүк. Мына ушул жерден орустун атактуу сынчысы Д.И. Писаревдин төмөнкү оюн да эске түшүрүүнүн зарылдыгы бар: **«Даяр ишеним деген жок, аны жакшы көргөн таанышыңдан сурап алууга жана китеп дүкөнүнөн сатып алууга болбойт. Ишенимди жеке акыл жүгүртүүңдүн, ой толгоолорундун процесси менен, өзүңдүн жеке башың, мээң менен иштеп чыгышың керек»**.

Бул жагынан кыргыздын элдик педагогикасы эмне дейт? Элдик акылмандык **«Ою жоктун орду жок»**, **«Өзгөнү ээрчиген өзүн унутат»** деп эскерттип, ойлонбогон тууроочулукка, бир нерселерди сокур үйрөнүүчүлүккө каршы чыгып турат. Ал эми мына бул калк накылынын **«Киши акылы кишен менен тушоо, өз акылың өзүн менен тамыр»** дегенин кандай түшүнүүгө болот? Бул жерде элдик педагогика бирөөдөн жасалма түрдө үйрөнүлгөн акыл,

тетирисинче, кишиге тушоо болорун, өз мээ-акылың, өз түйшүк-мээнетин менен тапкан, өзөгүңө сиңип, боюңа тамырлаган нерсе гана сенин чындыгың, ишенимиң боло алат деген логиканы каңкуулап отурат.

Демек, дүйнөлүк педагогикалык алдыңкы акыл-ой да, кыргыздын элдик педагогикасы да баланын чындыкты таанууга өзүнүн жекече жолу (собственный путь) менен келишинин, тарбиялануучунун өз башы менен акыл жүгүртүү мээнетин, ой-азабын тартышынын маанилүүлүгүн ырастап берип жатат. Мындан улам өйдө жакта эскертилип өткөн акылман-педагог ойчулдардын: тарбия берүү деген нерсе даяр нормаларды жана эрежелерди үйрөтүү гана эмес, баарыдан мурда баланын акыл-эсин өстүрүү, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү - деп айткандарынын тууралыгына дагы бир жолу ынанабыз. Демек, тарбия ишинде авторитардык-акимчил усулдарды эмес, баланын өз бетинче ой жүгүртүүсүн, чындыкты өз алдынча иликтөөсүн, издөөсүн стимулдай турган ийкемдүү жана кылдат методикалык айла-амалдарды, аспаптарды табууга багыттануунун артыкчылыгы зарылдыгы көз көрүнөө.

Дагы айталы, ушул жагынан элдик педагогика бизге эмнелерди насыяттайт? Чындыкты ой жүгүртүп, өз акылы менен издөөгө сүрөө болуу, ыңгай түзүү маселеси жагынан кыргыздын элдик педагогикасынын казынасынан да эске түйө турган нускоолорду табууга болот. **“Бала биздики - акылы өзүнүкү”, «Энеден сүт ич, акылмандан акыл ич», «Кылыч курал эмес, акыл курал», «Чаап айтканча, таап айт», “Жүлүңгө жетер кеп айт, жүрөгүн өрттөп бек айт”, “Орой айтсаң адамга жукпайт, сылык-сыпаа сөз жетет, ал мээге эмес, жүлүңгө кетет”** – дейт калк даанышмандыгы. Ушул макалдардын, накыл кептердин түп маанисин жакшылап байкасаң, көсөм тарбиячы чындыкты кишиге таңуулап, чаап, кылыч менен зордоп таңуулабайт, тескерисинче, баланын дүйнөсүн акылманчасынан күн сыяктуу жарык кылып, акылына астыртан түрткүнчөк берүүгө күч жумшайт. Акыл-ой дегенди ыгын таап, мөл булактын суусу сыяктуу ичирип, боюна сиңирет, “жүлүнүнө” жеткирет, баланын акылы бирөөнүкү эмес, өзүнүкү болгудай кылып, тарбия амалын жүргүзөт.

Ушул жагынан алганда, башкача айтканда, бала Манастын тарбиячылары “жолборс моюн, жоон билек, кең көкүрөк, жайык

төш” тентек чүрпөнүн өзүнүн акылы, өзүнүн ою болушу үчүн кандай аспаптарды пайдаланышкан? Үнүлүп карасак, Манастын биринчи тарбиячылары Чыйырды менен Акбалта да элдик педагогиканын ушундай усулдук даанышмандыгынын нугунда ойлонгон инсандар экендиги баамдалат. Маселен, Акбалтанын, Чыйырдынын же Жакыптын, Ошпурдун оозунан бала Манаска карата “эстүү бол”, “эмгекчил бол”, “баатыр бол”, “эл-жерди корго” деген сыяктуу кургак акыл айткан сөздөрдү эпостун текстинин эч бир жеринен таба албайбыз. Аларга мындай жугумсуз мораль окуу чоочун. Алсак, өзгөчө Чыйырды менен Акбалтанын таалим-тарбия усулу, образдуу айтканда, кыргыштагы тамырга куюлуп кирип, өсүмдүктү өстүрүп жаткан суу сыяктуу.

Маселен, Чыйырды уулун кагып-силкип, маңдайына күчтөп отургузуп, мына мобуну ук деп буюрбай эле, оокат-тиричилигин кылып атып эле, тентегине бир кезде кыргыз ичинде Манас деген бала төрөлөт деген төлгөчүлөрдүн божомолуна ишенип, калмактардын кыргыз аялдарынын ичин жарып, жатындан кызыл эт балдарды алып, тышка ыргытышкандыгын үшкүрүнүп кеп салып берет. Калмак-кытайдын илгери кыргыздын башына каран түн салганын, ошондо чыркырап бешиктеги бала ыйлап, карагай ыйлап, тал ыйлап, каргылданып чал ыйлап, калайыктын баары ыйлап, элдин туш-тушка чилдей тараганын кейип-кепчий сүйлөп берет. Бул коркунучтуу аңгемелер сезимтал баланын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө катуу таасир берип, Манаста аёо дегенди билбеген таш жүрөк жоонун мыкаачылыгына карата антипатияны астыртан жаратпай койбогон. Он эки жашар Манастын «**күрдөөлдүү башым барында, күлүгүм кантип берейин, күчөгөн экен бул калмак, мен бир күрпүлдөшүп көрөйүн**» деген чечимге келип жатышын мына ушундай зордукчул жол менен эмес, астыртан тартууланган таалим-тарбиянын түшүмү десек болот. Чыйырдынын тарбиясынын күчү - анын эң оболу Манастын акыл-эсин козгоп, сезимин, намысын ойготуп, уятын козгоп, аларга дем, шык берүү (азыркы түшүнүк менен айтканда, субъективдүү активдүүлүгүн козгоо) аркылуу тентекти тетик кылууга эсептелгендигинде. Энеси дайыма баласын көтөрмөлөп «**кайраты ашкан жолборссун, кайнап турган бозосун**» деген сыяктуу сөздөрдү айтып, кайрат берип, ага психологиялык жагымдуу маанай тартуулап турат. Чыйырды үчүн уулу Манастын бирөөлөрдүн тыштан түрткүлөөсү

менен жүрүп-турганы эмес, өз эс-акылы менен өзүн-өзү тескеп, өзүн-өзү адам кылууга далалаттанганы кымбат. Манастын апасынын мына ушундай тарбиячылык даанышмандыгын байкап, Бектур Исаков ал жөнүндө төмөндөгүдөй деп туура жазган: «Кыргыз педагогикасынын кан жолун баштоочу каарман – Чыйырды. Чыйырды - улутубуздун өз кыртышында жаралган, элдик педагогиканын туусун көкөлөтө көтөргөн инсан. Ошол эле учурда аны кыргыз педагогикасынын Умай энеси деп баалоо да аша чапкандык болбойт».

Кыскасын айтканда, тыш жактан көрсөтүлүп жаткан таалим-тарбия таасирлеринен улам адаттан тыш, өзгөчө жөндөмгө эгедер (алды жактагы “ажайып бала” жөнүндөгү сөздү эстеңиз) бала Манастын акыл-эси “дүрт” этип бат тутанат. **“Эстүүгө эки ооз сөз жетет”, “Акылдууга айткан сөз, колго конгон кушка тең”** дегендей, Манас улуулардын айткан сөздөрүнүн маанисин илгиртпей илип ала коюп, ичинен толгонуп турат. Бекеринен “Хан Жакып айтып болгону, **кайышып бала толгонду**” делип эпосто айтылып жаткан жок. Ырас, бала Манастын ички дүйнөсүндө өтүп жаткан психикалык процесстерди жана акыл-ой агымын демонстрациялап көрсөткөн монологдор жана ички монологдор дээрлик жокко эсе (психологизм – эпикалык чыгарманын эмес, реалисттик адабияттын касиети). Ошентсе да, Манастын ички акыл-оюнун динамикасын өспүрүм баланын берген суроолору, жооптору, сүйлөгөн сөздөрү, жасаган реакциясы, таштаган кадамдары (поступкасы), жүргөн-турганы аркылуу ачык-айкын баамдоого болот.

“Ай, атаке, деп айтат, абалында кол салып, сизди келип камалап, урган калмак турбайбы”. Кулунчак Манастын оозунан чыккан ушул сөздөр, койгон суроосу, атасынын айткан тарых сабактарын анын жөн гана пассивдүү кабылдап отурбагандыгын, тескерисинче, ынтаалуу, активдүү кабылдагандыгын, жаш Манастын баш мээси кыймылдап, ичинде ойлонуу, толгонуу түйшүгү жүрүп, тарбиялануучуда субъективдүүлүктүн өсүш алып жаткандыгын астыртан күбөлөп берет. Бала Манас калмак-кытайды **“зордукчу”** деп аныктайт. Мунун өзү Манастын акылында талдоо, баа берүү, этикалык ой толгоо процесстеринин жүрүп жаткандыгынын айгинеси. Сегиз жашар Манас кара кытай-манжуунун сексен баласы менен беттешкенде, “кыргыз” деп ураан чакырып, урушка кирет

(“Ушинтип Манас бакырып, кыргыздап ураан чакырып”). Бул ураан ашкере тентек болсо да, Манастын өз ичинен ойлонгон бала экендигин, чондордун патриоттук ой жүгүртүүлөрүнүн таасири менен ойгонуп, жаш болсо да өзүнчө акыл тегеретип, өзүн өз элинин мүчөсү катары сезип-туюуга чейин үлгүргөндүгүн кабарлайт. Ал эми Ошпурда койчулукта жүрүп, турмуш мектебинен сабак алган жаш баатырдын атасы Жакыпка айткан төмөнкү сөздөрү эмненин белгиси? “Акылыңыз канаке?

Кудай салган ажалдан,
Кутулган жүргөн экенсиң.
Куу дүйнөнүн түбүнө,
Куусаң кантип жетесиң?
Курулай корко берсең сен,
Куураган бойдон кетесиң.
Коркуп жүрүп кор болуп,
Корлукка көнгөн экенсиң.
Калмак, кытай биригип,
Кастыгы менде турбайбы
Калмактан коркуп калтырап,
Кыгайдан коркуп кылтылдап,
Жүрсөм кудай урбайбы”

Терең үнүлүп карасак, бул сөздөр Манастын ич жагын рентген нуру сыяктуу жарык кылып турган сөздөр. **“Калмактан коркуп калтырап, кыгайдан коркуп кылтылдап, жүрсөм кудай урбайбы”** деген сөздөрүнөн Манастын жигиттик, патриоттук ар-намыс сыяктуу чоң түшүнүктөрдүн айланасында талыкпай ой чуркатып отуруп, баскынчы душманга каршы жалтанбай күрөшүү жөнүндөгү чечимге бекигендиги ачыкка чыгып турат. Ал эми **“куу дүйнөнүн түбүнө, куусаң кантип жетесиң”** деген сөздөр акылгөй жаш баатырдын күн тартибинде турган патриоттук маселелер жөнүндө гана эмес, бу тирүүлүктүн дайымкы, түбөлүктүү көйгөйлөрү тууралуу да далай жолу ойго чөмүлүп, акыл азабын тарткандыгын байкатып жатат. Бул дүйнөнү **“куу дүйнө”** деп атаганы Манастын философчосунан да ойлонуп-толгонгондугуна айгак болот. Кууса түбүнө жетпеген, аңдып турган ажалдан куткарбаган бул куу дүйнөдө бирөөлөргө кул болуп, коркуп-үркүп күн көргөнчө, үстөмдүккө каршы туруп, өз башыңа өзүң ээ болуп, эркин жана татыктуу

жашоонун керекчилиги жөнүндө Манастын нечен ирет акыл талытканы ачык сезилет.

Кыскасын айтканда, эпостун тексттеринен Манастын акыл-эси бала күнүнөн тартып өлгөнүнө чейин тынымсыз изденүүдө, ар дайым бийик чыңалуу абалында болгондугу айкын туюлуп турат. Мүнөздүү мисал иретинде баатырдын акыл-ой турмушунун дагы бир учуруна серп таштай өтөлү. Кыргызды бир кезде кыргынга учураткан, азыр Анжиянда тактыда отурган Алоокеге каршы аттанардын алдында Манастын абал-жагдайы бул: **“Жаны калбай аянып, жатпай чыкты үч күнү, жалаң кылыч таянып, чыканак жерге салбады, чырма этип уйку албады”**. Мына ушинтип, Манас кылычын таянып, үч күн, үч түн уктабай тирмийип ойлонуп, башын катырып, саргарып санаа чегип, тогуз толгонуп, өзүн өзү кыйноого салган.

Дагы айталы, башынан эле ал “ажайып бала” (вундеркинд) эмес беле. Эпосто ал “Пендеден артык туулган”, “баш териси, турпаты башка” делип мүнөздөлүп жатпайбы. Ошол табиятынан өзгөчө артык жаралган, “турпаты башка”, оргуштаган акыл жөндөмү менен Манас кулунчак кезинен эле алдыга суроо коюп, собол таштап, жооп издөөгө, жашоо-турмуш маселелерин талдап-талкуулоого ык алып, тарбиячылардын берген багытын чап кармап, зарыл коомдук-турмуштук түшүнүктөрдү бат кабылдап, тез түшүнүп, бара-бара азыркыча айтканда, аналитикалык ой жүгүрткөнгө көнүгүп, тереңдеги себептерди, тамырларды аңтарганга, алысты чапчып акыл тегереткенге адат алып, акыры, кыска мөөнөттө жан кыйнаган акыл мээнетти, рух түйшүгү аркылуу ойдун бийик чокусуна чыгып келүүгө үлгүрүп, ошол акыл-ой бийиктигинен дүйнөгө, Азия мейкиндигине жана Ата журтуна “бүркүт-караш” менен кеңири кароого жараган. Манастын акыл-эси

**Мекен жана мен,
Атуул жана Ата журт,
Ата конуштун эркиндиги,
Ак калпак калктын биримдиги,
Адам жашоосунун маңызы,
Чындык, адилеттүүлүк,
Эл-журт алдындагы парз**

өңдүү орчундуу базистик түшүнүктөрдүн жана баалуулуктардын тегерегинде ар дайым “шакардай” кайнап турган. Ушундай мээнеттин аркасында ал өзүнүн инсандык, патриоттук МЕНине

эгедер болуп, улуттук өзүн өзү андап түшүнүүнүн жана философиялык даанышмандыктын бийиктигине көкөлөп чыккан.

Жыйынтыктап айтканда, Манас ой устаканасында тынымсыз узанып турган. Анын аң-сезиминде жана рухунда тынчтык, магдыроо деген болгон эмес. Ал жогоруда Д.И.Писарев айткандай, өз ишенимдерин өзүнүн жеке акыл жүгүртүүлөрүнүн, өзүнүн жеке башы, мээси менен түзүп чыккан баатыр. Бирөөлөрдүн акылын жаттап алган болсо, Манас Манас болот беле. Жогоруда келтирилген “Энеден сүт ич, акылмандан акыл ич” деген макалды эске түшүрөлү. Бул жерде акылдуунун айтканын жөн эле үйрөнбөй, ич деп жатат. “ич” деген каймана сөздүн мааниси акылмандын насыятын өз тажрыйба менен текшерип, жүрөгүндөн өткөрүп, өз акыл “тегирмениче” салып тартып, менчик мүлкүнө айландыр, ошондо осуят сүт ичкендей болуп рухуңа синет, жүлүнүңө жетет деген логиканы билдирет. Манас өзүнүн Чыйырды, Акбалта сыяктуу алгачкы акылман тарбиячыларынын ойготкон, багыттаган, жол көрсөткөн кеп-сөздөрүн, өрнөктөрүн, мисалдарын өз акыл “жаргылчагына” тартып, “ичип”, рухуна, аң сезимине сиңирген. Кошой, Бакай өңдүү устаттарынын берген акыл “дандарын” өз “тиши” менен “чайнап” аш кылып отурган. Манас ушундай жол менен Манас болгон. Манас өзүнүн акыл мээнети менен өзүн өзү тарбиялап, өз инсанын өзү түзгөн, өз тагдырын өзү жараткан десек жаңылышпайбыз. Манас күчтүн гана баатыры эмес, акыл эмгегинин да баатыры.

Азыркы күндөгү интернеттен алынган даяр маалыматтарды эске түйгөнүнө компойгон “билерман” жаштарга, калькулятордун чыгарып берген эсебине таянган, өз ой жүгүртүүсү жок, белең шаблондор, моделдер, стандарттар менен жашаган “компьютер баштуу” (Мухтар Шаханов) тукумдарга, өз пикири жок ээрчиме Эшмат, Ташматтарга Манас атанын өзүнүн күндүр-түндүр тынбаган жекече акыл-ой мээнети менен өзүн инсан кылып жараткан өрнөгү табылгыс таалим дээр элек. Дене-бойдогу алп күч-кубаттын гана ээси эмес, акыл мээнетинин да баатыры – Манастын образын бүгүнкү тарбиянын таянычы катары таанышыбыз абзел. Тыштан көрсөтүлгөн педагогикалык таасирлерди айтпаган күндө да, адам баласы биринчи иретте, өзүн өзү тарбиялоосу, өзүнүн индивидуалдуу ойломун иштеп чыгуусу аркылуу гана адам болот, личность катары түзүлө, жарала алат. Буга улуу Манастын мисалы күбө.

5. АТА-ЭНЕ МЕНЕН БАЛАНЫН ОРТОСУНДАГЫ ГАРМОНИЯНЫН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ КЫРГЫЗДА КАНТИП ТҮПТӨЛӨТ?

Өйдөтө кыргыз чөлкөмүндө эне-атанын статусу өтө бийик экендиги, эмне үчүн ата-эненин мынчалык ардакталарынын себеби да кошо айтылып өтү. Бирок кыргыз кыртышында ата-эненин өзгөчө кадыр тутулушунун жогорудагыдан башка да айтыла элек себептери, турмуштук тамырлары барбы деген собол туулат. Ата-эненин аброюнун көтөрүлүшүнө өбөлгө болгон, биз анча элес албаган кандайдыр бир этномаданий, социалдык-педагогикалык кошумча шарт-жагдайлар, себеп-факторлор бар болду бекен? Ата-эне өзүнүн уул-кыздын алдындагы ушундай бийик аброюн кандай жолдор менен камсыз кылат? Ушуга илик салып өтсөк.

Албетте, бардык элдер үчүн эле бала «боор эт менен тен». Бирок биздин чөйрөдө балага карата болгон мамиле өзгөчө бир айырмаланган этномаданий колоритке эгедер. Бул жагынан кыргызда кайталангыс каада-жөрөлгөлөр иштелип чыккан. Жарык дүйнөгө келген перзент бизде туулгандан баштап өзгөчө бир бөпөлөөгө, далайга чейин өкүм сүргөн шаңдуу майрамдык атмосферанын кучагына бөлөнөт. Анын төрөлүшү өзүнчө бир коомдук окуя катары кабыл алынат. Ал бир үй-бүлөдөгү гана окуя болбостон, жалпы жамааттагы окуяга айланып чыга келет. Бул фактыга ата-эне гана кубанбай, айлана-тегеректегилер да сүйүнүчкө батышат.

Баланын жарык дүйнөгө келишин кыргыздар, биринчи иретте, уга элек атасына, ага-тууганга, дос-тамырга күн болобу, түн болобу сүйүнчүлөө менен кабарлашат. Кимдир бирөө «сүйүнчү» айтып чуркайт. Этнографка да сөз бере өтөлү. *«Сүйүнчүлөө. Бул – жарык дүйнөгө келген наристени жакындарына, жакын санаалаштарына кубаныч катары кабарлоо, анын эркек же кыз экендигин билгизүү үчүн бала-бакыраны, кээде чоңдорду деле бирөөлөргө чуркатуусу. «Сүйүнчү!» - деп эшиктен кирип, эркек-кызын айтканда эле элибиз эч нерселерин аячу эмес. Көгөндөгү козу-улактардан чечип берген»* (этнограф Амантур Акматалиевдин *«Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү»* китебинен).

«Манас» эпосунда Манастын туулганын жайытта жүргөн Жакып атасына Акбалта чапкылап сүйүнчүлөп барат:

Айтканымды туюнчу,
Арстаным Жакып, сүйүнчү!
Карыганда байбиче,
Кабылан тапты, сүйүнчү!
Жоголордо байбиче,
Жолборс тапты, сүйүнчү!

Күтүүсүз кабарды укканда, Жакып акылынан тана түшөт. Эсине келгенде, көз жаш аралаш: «Андай болсо Акбалта, мынабу алтынды алчы бир калта, камбар боздун үйрүнөн, тандап туруп тогузду ал, төөдөн алгын төртөөнү» - деп, сүйүнчүсүн берет.

Бала «ыңаалап» төрөлөр замат үйдөгү кыз-кыркын, катын-калач кубанычтан маңдайлары жаркып, энелер өзгөчө бир сүйүнүчтүн, урматтын белгиси катары наристени кайталангыс каада менен тосуп алышат. Карынга куюлуп сакталган сары май кыргыздардын эң бир сыйлуу, эң бир жогору бааланган кымбат тамактарынын бири. «Ыңаалаган» ымыркай эң биринчи кыргыз даамынын ушул «падышасы» менен оозандырылат. **«Бала оозантуу. «Бул – жарык дүйнөгө келген перзенттин оозуна биринчи ырымдап, энелер карын бузуп, сары май салуу, таттыруу. Карындын оозу ачылып, томурулган сары майдын андан аркысы жентекке берилет. Бешик тоюна коюлат»** (Амантур Акматалиев). Бул ырым «Манас» эпосунда да айныгыс түрдө аткарылат. Энесинин этегинен түшүп, жерде туйлап бакырып жаткан Манасты Бакдөөлөт көтөрүп ала коёт:

Бакырып жаткан баланы,
Бакдөөлөт жерден алганы.
«Сандык толо май, - деди, -
Салган кошо бал, - деди.
Эки-үч карын май алып,
Эми оозуна сал» - деди.

Айланадагы тууган-туушкандар, коңшу-колондор төрөлгөн перзентти көрмөккө убап-чубап келе башташат. Ымыркайды көрүш үчүн ата-энесине же үй-бүлө мүчөлөрүнө кубанычты тең бөлүшкөндүктүн белгиси катары ырымдап, көрүндүк тартуулашат. Үйдөгүлөрдүн кай бирөө тамашалай көрүндүк да доолашат. Мына ушинтип, бала туулган үйдө ак көрпө жайыл маанай өкүм сүрөт. **«Көрүндүк. Бул – жарык дүйнөгө жаңы келген наристени уккандар барып көрүүсү, мурдунан чымчып, бетинен өбүү үчүн**

көрүндүк берүүсү. Аны доолаган адамга акча-тыйын, буюм-тайым, кийим-кечек сунуусу. Мындай ырасми кыргыз элинде кенен жайылган. Мындайда сүйүнчүдөн жакшы санаалаштары шар кетип, арбын көрүндүк карматып, баланын ата-энесинин зоболосун көтөргөн. Көрүндүккө мал да берет» (Амантур Акматалиев).

Баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салт жөрөлгөлөрү биринин артынан бири жасалып, үй ичинде шатыра-шатман кубаныч, жаркын маанай улана берет. Кыз балабы, эркек балабы, наристенин төрөлүш урматына атайын арналып «Жентек» деп аталган тойчук берилет. Жентекке жакындар, айыл-апа, коншу-колондор чакырылат. Дасторкон үстүндө майрамдагыдай шаң өкүм сүрүп, асыл сөздөр сүйлөнүп, наристенин аман-эсен чоңойушуна, келечегине карата не бир асыл каалоо-тилектер айтылат. **«Жентек. Бул – наристе төрөлөөрү менен кошуна-колондорго жетине албай, зор кубаныч менен даам сыздыруусу. Болгон тамак-ашын ортого коюп, «кел бери» болуп туруусу. Жентекке сары май томурулат. Боорсок төгүлөт. Токоч сындырылат. Эт тартылат. Татымал коюлат. Суусундук болот»** (Амантур Акматалиев).

«Жентек» каадасына уланган «Жентектөө» деген да жөрөлгө бар. Бул илгери өзүнчө бир эреже болгон. Жакын санаалаштардын, жакындардын, туугандардын кай бирлери ата-эненин наристелүү болушуна өзгөчө көңүл бөлүп, бул жакшылыкка тең орток экенин билгизип, тамак-ашын белек-бечкегин көтөрүп атайы келип, жекече урмат көрсөтүп, ымыркайдын мурдунан чымчып өөп, тасмал четинде чеке тердетип чай ичишип, үй ээлеринин кубанычын бөлүшүшөт. Дагы этнографты тыншайлы: **«Жентектөө. Бул – жаш наристенин жарык дүйнөгө келишин урматтоо. Ага атайын назар таштоо. Кийим-кече, акча-тыйын, буюм-тайым менен баруусу, мал-сал жетелеп, тамак-аш бышырып келүүсү, баланын ата-энесине сүйүнүч туудуруусу. Муну элибиз жеринен жогору балаган. Жакындары балага тай-торпок, кой-козу ыроолошот. Туш кийиз, шырдак, ат жабдык өндүү салттуу жана адеми буюмдар да жентектөөгө түшөт. Жентектеп барган жери да жекече сыйын аябайт. «Сыйга сый, сыр аякка бал». Ошого тете тосуп, талаптагыдай кылып узатышат»** (Амантур Акматалиев).

Мындан кийин «Бешик той – бешикке салуу» деген кубанычка толгон, салтанат-шаңга, көңүлдүү уу-дууга бай каада-жөрөлгө өткөрүлөт. «Манас» эпосунда балага зар болуп жүргөн Жакыптын үйүндө перзенттин төрөлүшү чоң окуяга айланат. Жакып Манас перзетинин урматына бешик той катары алыс-жакындан эл чакырып, «кармап-кармап кой союп, санат жеткис мол союп, Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып», чоң той берет. **«Бешик той – бешикке салуу. Наристенин төрөлүшү – ошол үйдүн чектен ашкан кубанычы! Бешик той каадалуу той катары берилет. Колунда барлары мал союшат. «Илгери анын бешик тоюна ак кочкор союлган» - деген сөз бар. Тай соёт. Чакырылгандар бирдемелерин ыроолоп алпарат. Ага: көйнөк-кече, ороо-чулгоо, акча-тыйын кирет. Адатта, таяк-тайындары бешигин, шимегин жасатып, анын төшөнчү-орунчусун жасалгалап барышат. Той желет»** (Амантур Акматалиев). Анан баланы бешикке салуу каадасы аткарылат. Чоң эне же айылдагы набаттуу байбичелердин бири колун таза чайкап, аппак чүпүрөк менен аарчып, бешиктин ороо-чулгоолорун алып даярдап, олпогун төшөп, арча күйгүзүп, «Менин колум эмес, Умай эненин колу, ата-бабадан калган жөрөлгөбүз. Алас-алас, ар балээден калас!» - деп бешикти аластайт. Бешикке чачыла чачат (боорсок, курут, жер-жемиш ж.б.). Баланы абайлап, колуна алып, акырын ак олпокко жаткызып, бөлөй баштайт да, «Азем бешигиңе жата гой! Атаң жаткан арча бешик, ак бешик сага кут болсун! Ата наамын сактаган эр болгун! Эне наамын сактаган уз болгун! Эл-журтгун камын ойлогон шер болгун!» - деп ымыркайды аздектеп, аруу тилегин кобурап айтып, бешикти бир аз ары-бери терметип, анан энесине ыйгарат. Апасы бешикти терметип, бешик ырын акырын, мээрим менен ырдайт:

Алдей, алдей, ак бөпөм,

Акбешикке жат бөпөм.

Жапкан нандын ортосу,

Жүрөгүмдүн толгосу.

Жакадагы кундузум,

Асмандагы жылдызым.

Бешик ыры бала бешиктен чыкмайынча ырдалып жүрмөйү шарт. Ушунун бары эле өзүнчө бир педагогика.

Наристе бир жашка чыкканда үйдө дагы той, дагы майрам. Баланын биринчи кадамынын уматына көнүлдүү бака-шака, өзүнчө бир салтанат-шаң менен «Тушоо той» өткөрүлөт. Тушоо кесүүгө кайрадан топурап тууган-туушкандар, дос-тамырлар, коңшу-колоңдор, айыл-апа, чоңдор жана чурулдап-чуркурап балдар катышат. «*Тушоо кесүү*» (тушоо тою). Бул – бала бир жашка чыкканда, б.а. жыл маалына төп келгенде өткөрүлө турган салттуу жөрөлгө. Ата-эне мал союп, айыл-апага той берет. Ага карата жайында кымызды көрөңгүлөтөт, кышында бозо кордолот. Той ичип-жегенден соң, тойго катышуучулар балага ак баталарын беришет. Тойдогулар жапырт эшикке чыгышат. Демек, тушоо кесүү аземи башталат. Там-туң баскан баланын бутуна кара-актан чалынган (эшилген) жипти каршы-терши казыкбош чала байлашат. Топтолгон балдар бута атым аралыктан чуркоого коё берилет. Байгеге тай, торпок, кой, козу, улак, акча ж.б. ылайыкташтырыла тартылат. Тушоо кесилгенден кийин баланы эки колунан «тай, тай, тай» - деп, тайтайлашат. Мына ушундан кийин чалынбай, жыгылбай, зор ишенимде баланын шар басып кетүүсү башталат» (Амантур Акматалиев).

Кыскасын айтканда, мына ушинтип кыргыздын этночөйрөсүндө туулган «туяк», перзент жогорку кенч катары төбөгө көтөрүлүп, өзгөчө ардакталат. Көрүнүп тургандай, кыргыз үйүндө туулгандан тартып, далайга дейре баланы түркүн салттык каада-жөрөлгөлөрдү аткаруу менен коштолгон кучакка сыйбаган кубаныч, ак көрпө жайыл шатыра-шатман маанай, өзүнчө бир салтанат-шаңга оронгон майрамдык атмосфера курчап турат. Башкача айтканда, наристенин тегерегинде айрыкча бир уникалдуу, таалим-тарбиялык мазмунга карк педагогикалык чөйрө түзүлөт, психологиялык жактан жагымдуу, комфорттуу кырдаал өкүм сүрөт.

Албетте, наристе бала өйдөкүдөй каада-жөрөлгөлөрдүн өткөрүлүп жаткандыгын билбейт. Бирок мунун өзү, ушунун бардыгы бала үчүн изсиз өтүп кетет дегенди түшүндүрбөйт. Бала өтө сезгич жан. Анда акыл жарала элек болсо да, өзүнө төгүлүп жаткан мээримди тулкусу менен туюп турат. Үйдөгү ата-эненин кубанычтуу маанайын инстинктивдүү түрдө сезбей койбойт. Элдик акылмандык «**Бала билет, билбесе неге күлөт**» деп бекеринен айтпайт. Чынында, үчүлүп байкаса, энеси капа болуп, кайгырып

турса, эмчегинен сүт жакшы чыкпай, бала какылдап көп ыйлай турган болот. Эненин көлөкөлүү маанайы балага берилет. Ошон үчүн кыргызда «Энеде кээр болбосун, мээр болсун» - деп айтылат. Эгерде апасынын маанайы жарык болуп, жүрөгү кубанычка толуп турса, бул маанай балага да өтүп, ийиген эмчекти наристе балкылдатып соруп, андан ары көшүп, мемиреп уктап да кетет.

«Бала тарбиясы – бешиктен» деген накыл да жөн жерден айтылбаган. Педагогикалык психологиянын жана этнопсихологиянын адистери бешик ырынын мукамдуу авазы ымыркайдын музыкалык туюмун ойготорун, кулагын эне тил сөзүнө үйүр кыларын, бешик ыры наристенин психикасынын аң сезимсиз катмарларында (безсознательный слой психики) фиксацияланарын белгилешет.

«В современной антропологии, под влиянием культурной психологии все более утверждается взгляд, что культура начинает входить в психику младенца и оказывает на нее влияние самого момента его рождения. Новорожденный, едва он появился на свет, подвергается целому ряду культурно-обусловленных манипуляций. Таким образом, ребенок, едва он родился, становится объектом культуры. А поскольку он превращается в объект культуры, с которым осуществляются культурные манипуляции, включая обращенную к нему речь, ему приписываются культурные характеристики, он воспринимается сквозь призму культуры, то младенец со своего первого вздоха оказывается артефактом. Так культура наряду с биологическими и социальными факторами влияет на самую формирующуюся структуру психики человека» (Современная этнопсихология – Минск, Харвест, 2003, 140-141-беттер).

Бир сөз менен айтканда, сүйүнчүлөө, бала оозантуу, көрүндүк берүү, жентек той, жентектөө, бешик той, тушоо кесүү сыяктуу керемет каада-жөрөлгөлөрдү жасоо учурунда өкүм сүргөн шатырашатман, ак көрпө жайыл маанайдын, аба жарып айтылган тилек-каалоолордун жаркын энергиясы ата-эненин толкунданган жан дүйнөсүндө аккумуляцияланып, алардын кубанычтан дүкүлдөп соккон жүрөгү, бакылдап ийиген эмчеги аркылуу балага өтөт. Бешикке салып жаткандагы «Азем бешигиңе жата гой! Атаң жаткан арча бешик, ак бешик сага кут болсун! Ата наамын сактаган эр болгун! Эне наамын сактаган уз болгун! Эл-журттун камын

ойлогон шер болгун!», деген чоң энинин мээриминин ысык табынын алдында наристе магдырайт, мемирейт. Дагы айталы, энесинин кыңылдаган бешик ырынан төгүлгөн илептин алдында бала көшүйт. Тушоо кесүү маалындагы ата-энесинин, айланадагылардын жаркын жүздөрүнөн, кубанычтуу бакашакаларынан наристе үйдө бир жакшылык болуп жатканын сезип, бети албырып, барбалаңдайт. Демек, өйдөтөгү шандуу каада-жөрөлгөлөр наристенин психикасына түздөн-түз таасирин тийгизет деп, ишенимдүү айтууга болот. Энесинин ичинде - «баланын үйүндө» биологиялык комфорттуу шартта жаткан бала, тышка чыкканда да өйдөкүдөй этномаданий комфорттуу жагдайга, гумандуу социалдык атмосферага туш болот. Мунун өзү баланын психикалык саламатчылыгы үчүн жагымдуу өбөлгө болуп кызмат кылат. Демек, кыргыз чөйрөсүндөгү жанагындай этнопедагогикалык гумандуу иш-чаралар баланын адам болуп түзүлүшүнө өзүнүн үлүшүн кошот. Сүйүнчү, көрүндүк, жентек той, бешик той, тушоо той салттары баланы социалдаштыруунун өзүнчө бир кыргызча стили, өзүнчө бир кайталангыс этнопедагогикалык усул десек болот.

Ата-энинин таалим-тарбиясында өсүп жаткан өспүрүм ошол эле учурда кийинки кенже бөбөгү төрөлгөндө салт боюнча «сүйүнчү» айтып, тууган-туушкандарга чуркап, ата-энеси менен кошо баягы жентек тойдун, бешик тойдун, тушоо тойдун түйшүгүн жана кубанычын баштан кечирип, энем менен атам мен туулганда, мен бир жашка чыкканда да мени ушинтип жөрөлгөлөп, ак тилектери менен аздектешкен тура деп, ичинен ыраазы боло толгонуп, ойго чөмүлөт. Дагы өнүп-өсүп, чоң киши болгон чагында ата-энесинин ат көтөргүс, төө көтөргүс мээнетине көзү жетип, атасынын үмүтүн, апасынын ак сүтүн актоону ал өмүрүнүн максаты катары туюнуп калат. Ал үчүн бир теңирден башка ата-энеден өткөн улуу жана ыйык нерсе жок. Уул-кыз ата-энесинин өмүрүн, өлбөстүгүн тилейт. Бирок аттигиниң, бу жер үстүндө түбөлүктүү эч нерсе жок экен да. Ушундан улам кыргыз уул-кызы мына момундай ырды армандуу нота менен ырдай жүргөн:

Тогуз ай бою көтөрүп а,

Толгонуп сөөгү сыздаган а.

Он ай бою көтөрүп а,

Омуртка сөөгү сыздаган а.

Түн уйкусун үч бөлгөн а,
Түйшөлүп, эмчек эй сүт берген а,
Энең бир өлбөс эй болсочу а.
Ак жолборстой чамынган а,
Алтындан кемер эй тагынган а,
Акыл-насаат оу кеп айткан а,
Ар бир кебин оу даана айткан а,
Асасын алып ай колуна а,
Атаң бир өлбөс ай болсочу а.

Бул ырдан кыргыз баласынын ата-энеге карата болгон бийик
адеп-ыйманы айкын-ачык көрүнүп турат.

«Сүйүнчү», «көрүндүк» менен шандуу тосулуп алынып,
кымындайынан алпештелип, мээримге бөлөнүп багылган, андан
ары салттуу «сал билек, сары майга мал билек» оюну менен
эркелетилип, ата-энеси менен гармонияда торолуп, чоңойгон
чүрпөнүн психикалык ден соолугу чың келип, ал бала энесине
жана атасына бөтөнчө ынак болуп, алар менен жан дүйнөсү
жуурулушуп калат. Мынакей, кыргыз менталитетиндеги эне-атаны
өзгөчө урматтоонун этнопсихологиялык тамыры кайда жатат.
Мына ушинтип, кыргыз көчмөн цивилизациясында ата-эне өзүнө
карата болгон уул-кыздын урматтоо сезимин алардын ымыркай
кезинен баштап, жогорудагыдай кайталангыс уникалдуу,
гуманисттик маңызга ширелген этникалык процедура менен түптөй
билген.

6. “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КӨП ТИЛДҮҮЛҮКТҮН ПЕДАГОГИКАСЫ

СССР мезгилинде бизде негизинен кыргыз-орус кош тилдүүлүгү даңазаланар эле, үгүттөлөр эле. Бүгүнкү активдүү коммуникациянын жана интеграциялык процесстердин шартында кош тилдүүлүктүн – кыргыз-орус тилинин жетишсиздиги жана көп тилдүүлүктүн өктөм зарылдыгы айкындалып чыга келди. Биз кыргыздар дүйнөдө жашап келе жаткан маданияттарды, цивилизацияларды, континенттерди бири-бирине каршы койгон, бир жактуу кыймылы бар көчөгө окшогон ар кандай «фундаментализм», «Востокоцентризм», «Европоцентризм», «этноцентризм» деген сыяктуу түркүн «измдерден» оолак болгонубуз оң. Азыркы заман маданияттардын, цивилизациялардын диалогунун заманы. Дегеле, жакшылап үнүлүп көрсөк, түпкүлүгүндө бир калктын маданияны экинчи бир калктын маданиятына каршы келбейт. Адам кайсы гана жерде, континентте, аралда жашабасын бардык жерде адам.

Ал эми адамдын жаратылышы негизинен бир. Биз бардыгыбыз адам балдарыбыз. Адамзаттын маданий өнүгүшү көп түрдүү болгону менен ал көптүрдүүлүктүн түпкү насили бир. Дүйнөнүн маданий полифониялуулугу – бирдиктүү адам жаратылышынын ар түркүн кырларынын көрүнүшү. Чын-чынында, бири-бирине карама-каршы турган Батыш жана Чыгыш деген деле жок. Болгону, Адам ата тукумдарынын маданияты плюралисттүү, дүйнөлүк бир түпкү өзөктөн чачырап чыккан түркүн бутактар бар. Демек, дүйнөдөгү маданияттардын диалогунун, алгоолошууларынын жана өз ара баюуларынын жактоочусу болуу толук логикалуу. Биз жалпы адамзаттын казынасындагы орток асылнарктарды, алатоолук балдардын этикалык-рухий жактан өркүндөшүнө, асылданышына сүрөө боло турган универсал дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө, жергиликтүү кыртышыбызга адаптациялап сиңирүүгө, бул аркылуу өзүбүздү байытууга умтулушубуз абзел. Эгерде биз Конфуцийдин, Махатма Гандинин, Лев Толстойдун, Гегенин этикасы менен философиясын өздөштүрсөк, эл аралык этикетти үйрөнсөк утпай коёбузбу? Дүйнөлүк алдыңкы технологияны, инновациялык жаңылыктарды өздөштүрбөй туруп, биз кантип алдыга ийгиликтүү жылабыз? Ал эми жер үстүндөгү түркүн маданияттардын өз ара диалогу, ар кайсы континенттердеги инновациялык жаңылыктарды

өздөштүрүү кыргыз шартында чет тилдерди билүүсүз, көп тилдүүлүк өнөрүсүз мүмкүн эмес.

Биздин кыргыздын рух казынасында көп тилдүүлүктүн философиясы илгертен эле жашап келген. Буга улуу «Манастагы» баатыр Ажыбайдын 70 түрлүү элдин тилин билген керемет өнөрү күбө болот. Ажыбай «Манаста»: **«Кара тилин кайраган, калың топто сайраган, жетимиш түрлүү тил билген, жетимиш түрлүү эл көргөн»** деп мүнөздөлөт. Ал эми “Семетейде” Ажыбайга мындайча кең-кесири баа берилет:

“Кең көкүрөк, бото көз,
Келберсинки, жайык төш,
Кара тилин кайраган,
Кан алдында сайраган,
Жети бөлөк тон кийген,
Жетимиш уруу тил билген,
Жазы жаак, жалпак тил,
Жаңылбас кара көмөкөй,
Жүйөөсүн таап кеп билгич,
Жүгүрүк, чечен, эп билгич,
Адамзаттан таңдайлуу,
Адамдан чолпон мандайлуу,
Ырыстуу элдин күндөшү,
Атаң Манас кабылан
Ырысына табылган,
Аргын уулу Ажыбай”.

Ажыбай көп тил билгендиги менен гана өзгөчөлөнбөстөн, кара тилин кайраган кара жаак чечен дагы, хандардын алдында сайраган дипломат-элчи дагы, татаал турмуштук кырдаалдарда жүйөөсүн таап кеп айтып, кыйын-кыстоо абалдардан эбин таап чыгып кеткен айлакер дагы, жалтанбаган баатыр дагы, эр Манастын ырысына табылган жан жолдошу да болгон. Манастын мамлекети ушундай Ажыбайга окшогон инсандар аркылуу өзүнүн эл аралык мамилелерин жөнгө салып турган.

«Манаста» кыргыз калкы токсон түрлүү эл менен карым-катышта болот. Айтылуу Көкөтөйдүн ашына төгөрөктүн төрт бурчунан калк чогулат. Биздин жергени аралап өткөн Улуу Жибек Жолу да кыргыз баласын алыстагы узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына алып барган. Ушундай эл аралык карым-катнаш

тажрыйбасынан улам кыргыз эли көп тил билүүнү — эң маанилүү турмуштук зарылдык катары аныктаган. Көп тилдүүлүк өнөрү кыргыз жамаатынын эл аралык аброюнун жана калк аралык карым-катышынын тиреги болуп келген.

«Манаста» көп тил билүү өнөрү жагынан жалаң Ажыбай гана эмес, эл аралык масштабдагы чабарман жаш Айдар да айырмаланат. Жаш Айдар эпосто мындайча мүнөздөлөт:

«Ар жумушка дилгирген,
Алтымыш түрдүү тил билген,
Ары тилмеч, ары акын,
Ар жакшыга көп жакын.
Ыраакы, жакын иш кылсак,
Ыкчылдыгы бар эле,
Жалпы кыргыз журтунда,
Жакшы болчу бала эле.
Жаман, жакшы сөз келсе,
Жатык жооп кайтарган,
Тыңчылдыгы бар эле,
Усталарга кошулса,
Сырчылдыгы бар эле,
Узактан сөздү көп айткан,
Ырчылыгы бар эле».

Атактуу «Көкөтөйдүн ашына» байланыштуу кабарды ар түркүн тилде сүйлөгөн алыскы-жакынкы ар башка калктарга дал ушул «алтымыш түрдүү тил билген» жаш Айдар жеткирет. “Көкөтөйдүн ашында” Каркырага ар түркүн тилде сүйлөгөн “кумурскадай жайнаган” алыскы-жакынкы ар кандай калктардын топтолушунда жаш Айдардын ролу зор.

Ой келет. Ажыбай менен жаш Айдар сабаттуу болушканбы, бул полиглоттор же бир атайын тил үйрөтүүчү жайда машыгышканбы, окушканбы? Мынчалык көп тилди билүүгө алар кантип жетишишти? Ошол доордо кандайдыр бир окутуу деген болгонбу? Мындай түкшүмөл бир жагынан бекер жерден эмес. “Манас” эпосундагы фактылар Бакайдын да, Каныкейдин да, кырк чоронун да, Акбалтанын да, калк башкарган хандардын да, Манас баатырдын өзүнүн да сабаттуу болгонун күбөлөйт. Маселен, айтылуу хан Көкөтөйдүн ашын берердин алдында «кабарды кандай кылабыз, калкты кандай кыябыз?» - деп кыргыздар өздөрүнчө кеңеш

курушканда Байдын уулу Баймырза ашка чакырыла турган Таластагы падыша Манастын билимдүүлүгүн атайы белгилейт. Баймырзанын Манастын билим сабаты жөнүндөгү сөзүнүн ырастыгы төмөнкү окуя менен да тастыкталат. Эпостогу айтылуу алты ханды эске түшүрөлү. Манаска оппозиция болгон ошол алты хандын элчилер алып келген катын Манас өз колуна алып, өз көзү менен окуп чыгат (“Ойрон болгон султаның, **окуп-окуп билди эми**, мыйыгынан күлдү эми”). Мунун өзү Манастын кат билген илимдүүлүгүнүн далили. Ошондой эле, Каныкей энебиздин сабаттуулугу анын көз жашын төгүп, Чоң Казаттан Таласка кайт деп Манаска кат жазганынан көрүнөт. Каныкей өзү даярдаган кырк чоронун аскердик кийимдеринин жакаларына алардын аттарын да жазып, кошо тигип коёт (“**Жабыштырган каты бар, жакасынын ичинде**”). Каныкей энебиздин кырк чорого **«атыңды окуп кийээрсин»** дегенине караганда, Манастын чоролорунун да сабаттуу экендиги байкалат. **«Келген катты зор Бакай, келиштирип окуган», «Билбегенди билгизген, билимдүү экен Акбалта»** деп айтылат «Манаста». Демек, Манас баатырдын акылчы-насаатчылары акылман Бакай менен Акбалта да сабаттуу.

Бир катар окумуштуулар (Н.Бернштам, М.Ауэзов) Манас баатырдын чыккан доорун байыркы кыргыз-түрк доору (V-IX кылымдар) менен байланыштырышат. Эгер ушул ырас болсо, анда Манас атабыз, анын чоролору жана замандаштары, Ажыбай, жаш Айдар ошол замандарда колдонулган рун жазуусу аркылуу сабаттарын ачкан деп айтуу жөндүү болмок. Ансыз да биздин замандын V-IX кылымдарында кыргыздардын өзүнүн жазуусу, алфавити болгондугун тарыхчылар далилдеп отурушат го. 1992-жылы «Мектеп» басмасынан чыккан «Кыргызская диаспора зарубежом» аттуу китептеги: «Энесай менен Тывада табылган 120дан ашуун байыркы кыргыз жазмасынын эстеликтерин эске алганда, элдин сабаты жогору болгон» деген жыйынтык бекер жерден эмес. Демек, Манас заманында кандайдыр бир формада, кандайдыр бир даражада адамдарды окуткан билимканалар, тил үйрөткөн кээ бир жайлар болгон деп болжолдоого болот. Айтмакчы, Орхон-Энесайдагы кыргыз уулу Йаглакардын эстелигинде төмөндөгүдөй сөздөр рун тамгасы менен чегилип жазылган: **«Окутуучума жүз эр, турак (жай) бердим. Уулум окутуучундай бол»**. Бул сөздөр энесайлык кыргыз жамаатында окутуу, өз мезгилинин шартына

ылайык билим уюму деген нерсе жашагандыгынан кабар берип турат.

«Манастан» улам айтаарыбыз, кыргыз эли илгертен эле илим-билимге чоң маани берип келген. "Билим адамдын канаты", "Билимдүүгө дүйнө жарык, билимсизге дүйнө караңгы" деген өңдүү маңызы терең макалдар ошол Манас доорунан түптөлүп чыкса керек деп айтпай кое албайбыз. Кат-сабаттуу, билимдүү, илимдүү болуу – бул бизге ата-бабалардан калган насыят.

«Манастагы» Ажыбай менен жаш Айдардын тил өнөрү — бул символ. Бул экөө — кыргыз калкынын көп тилдүүлүк жөнүндөгү философиясын көтөрүп жүргөн каармандар. Бул экөөнүн өнөрү— калк аралык карым-катыштын, диалогдун символу, калктардын өнөр казынасын өздөштүрүүнүн жолчырагы. Ажыбай менен жаш Айдардын көп тилдүүлүгү – бул Манастын бизге калтырган иделык-руханий мурасы, калкыбыздын эл аралык, интернационалдык даанышмандыгы.

СССРдин тушундагы идеологиялык «темир көшөгө» (железный занавес) биздин Ажыбайдын, жаш Айдардын, Улуу Жибек Жолунун тилдик салтын кыргыз-орус кош тилдүүлүк саясаты менен гана чектеп, тар алкакка камап келген. «Советтик эл — тарыхый жаңы жалпылык» деген империялык ураанга жамынган идеологиянын кесепетинен биз Жапан, Кытай, Араб, фарс, хинди, урду, түрк тилдери сыяктуу чыгыштын улуу тилдерин кенен-чонон үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк ала албай келдик.

Эгемендүүлүктүн, демократиянын кырдаалында республикабызда Ажыбайдын, жаш Айдардын салты акырындап жанданды. Окуу жайларында Европа жана Азиянын ар түркүн тилдерин үйрөнүү активдүү түрдө колго алынып жатат. Тил билүү — дил билүү гана эмес, дүйнөлүк алдыңкы көчтү кууп жетүүнүн, экономиканы көтөрүүнүн жолу, адамзат топтогон илим-билим казынасынын алтын байлыктарын төтө жол менен үйрөнүүнүн, сиңирүүнүн ишенимдүү ачыкчы.

Бир сөз менен айтканда, өтүмүш-тарыхыбызда жашап келген «Манастын» көп тилдүүлүк философиясын, Ажыбай баатырдын салтын жандандырып, осуятын орундап, актуалдаштырып, дагы да турмушка активдүү киргизүү – өлкөбүздөгү тилдик тарбиянын муктаждыгы.

“МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУНУН ЖАНДУУ ПРАКТИКАСЫНАН БИР ҮЗҮМ

МАНАС РУХАНИЯТЫН МУУНДАРГА ЖЕТКИРҮҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИ

(Эл мугалими Бектур Исаковдун “Манасты” окутушу)

1. Авторитардык-акимчил педагогикага айылдык мугалимдин альтернативасы

Б.Исаков өзүнүн бир макаласында бала деген нерсеге байланыштуу өзүнүн көз карашын төмөндөгүчө жазат: «Баланы окутууга жана тарбиялоого өзгөчө аяр, кылдат, жооптуу мамиле зарыл. Бала - кайсы заманда болсо да, ал кул эмес, мойнуна сорпо төгүлсө да, баш көтөрбөй отура берген макоо эмес, же эч кимге, эч нерсеге тиешеси жок, күнүмдүк милдетинен башкага көзү жетпеген макулук-маңкурт эмес». Терек байкасак, бул сөздөрү менен педагог Б.Исаков келечекте чабыттап асманга

уча турган «каркыраны» балапан кезинен канатын кырккан догматикалык окутууга, тарбияга, баланын балалыгын тебелеп-тепсеп, аны бирөөлөрдүн эркин элпек аткарган «тактекеге» айланткан авторитардык-акимчил педагогикага каршы экенин туйгузуп жатат.

Мындан улам момундай ойду баса белгилөөнү туура көрөм. Жаш муундун ишенчээк абалынан пайдаланып, баланы баш ийдирип, сөзсүз угууга милдеттүү кылып, тыштагы эрежелерди, ынаным-ишенимдерди тануулап үйрөтүп, өзүнүн түшүнүктөрү менен идеяларын бирден бир катасыз деп эсептеп, жеткинчекти ошол түшүнүк, идеяларды талдабастан механикалык түрдө кабыл алууга көнүктүрүп, чүрпөнүн эркиндигин басып, көрсөткөн из менен ээрчип басууга адаттандырып тарбиялоо, жаш

«кулунчактын» көз карашын зордоп, диктат менен калыптандыруу бул педагогикалык антигуманизм болуп эсептелет. «Адат адамдын экинчи жаратылышы» же «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» дегендей, кичинекейинен эркин ойлоосу тумчуктурулуп, тууроого, сырттан агып келген түшүнүктөрдү «чайнабастан» «бүкүлү» жута берүүгө көнгөн өспүрүм, кийин чон киши болгондо да, бул көнүмүшүнөн оңойлук менен кутулалбайт жана ал бир нерселерге китептерде ошондой жазылгандыгы үчүн гана, авторитеттер ошентип айткандыгы үчүн гана ишенген, жандуу турмушка даяр жоболордун көз айнеги менен караган догматиктин кейпин кийип калышы мүмкүн.

Мына ушундай окуу-тарбия туундусунан аябай чочулагандыктан Бектур Исаков өйдөкү оюн улантып, мына моминтип жазып отурат: **«Ой жүгүртүүдөгү эң коркунучтуу душман далилге таянбай, таңууланган даяр пикирлерди, жоболорду, цифраларды үстүрт жаттап, билип алуу, көкүрөктөн кайнап чыгуучу менчик ойлорунун тоңуп калышы жана шек санатпаган маңыроо ээрчимелик»** (Б.Исаков, «Буудайык» дастанын окутуу – Талас, 2002, 31-б.).

Бир жагынан алганда, тескерисинче, ошол «көкүрөктөн кайнап чыгуучу менчик ойлору тоңгон, шек санабаган ээрчимелик» өткөн СССР тушундагы административдик-буйрукчул системага керек болгон. Айтмакчы, тоталитардык түзүлүштүн коркунучтуу душманы адат катары көзкарандысыз эркин ойлонгон, башка варианттарды, бөлөк жолдорду издеп альтернативалуу ой жүгүрткөн инсан болот. Мындай суверендүү инсан тоталитардык тартиптердин тосмолорун жана алкактарын жарып кетүүгө, жашап турган коомдук системага шек келтирүүгө жөндөмдүү. Мына ушундан улам эмне үчүн кечээки СССРдеги акимчил-буйрукчул мамлекет өз атуулдарынын аң сезиминин үстүнөн көзөмөл жүргүзүп, коммунисттик духта ойлонбогон «ээнбаштарды» «диссиденттерди» катаалдык менен жазалап тургандыгын түшүнүү кыйын эместир. Ал кездеги мектепке болгон социалдык заказдын талабы – дүйнөдөгү жападан жалгыз «туура» теориянын негизинде өнүгүп, «гүлдөп» бараткан мамлекеттин алдында жүгүнүп, дайыма макул деп турган, башкаруу бийлигинин токтомдорунун, партиялык съезддердин чечимдеринин духунда ойлонгон, өзүн уставдагыдай, окуу китебиндегидей алып жүргөн «үлгүлүү»

функционерлерди, жашап турган тартиптердин адвокаттарын, «тетиктерди», советтик массалык маданияттын өкүлдөрүн тарбиялап чыгаруу болчу. Окутуунун технологиясы да ушул мүдөөнү жүзөгө ашырууга ылайыкталган эле да. Педагогикалык практикада окуучунун жүрүм-турумун жана аң сезимин көбүнчө тыштан башкаруу, коррекциялоо, сырттан авторитардык жол менен жөнгө салуу, калыптандыруу идеясы үстөмдүк кылган. Окуучу субъект эмес, объект болгон. Мугалим өзүн класста начальник, «акыркы чындыкты» билген кожоюн катары сезген. Академик Ш.А.Амонашвили төмөндөгүдөй деп бекеринен жазган эмес: «Авторитардык-императивдик педагогикалык процессте окуучунун окуу ишмердиги көбүн эсе кулак түрүп угууга, аткарууга, кайталоого, жооп берүүгө кириптер болгон. Педагогикалык процесс – бүтүндөй диктат. Балага бардыгы диктовка кылынат: билим дагы, адеп-ахлак дагы, айланадагы турмушка кантип баа бериш керектиги дагы, ынаным-ишеним дагы. Окуучуларга мугалимдин нускоолорун, насааттарын «ляпшай» деп ийилип кабыл алуу үлүшү гана калат». Бул жерде алиги Горбачевдук кайра куруу башталгандыгы бир окуучунун: «Сочинение жазганды жаман көрөм, анткени өз оюңду жазсаң «3» же «4» аласың, ал эми көчүрүп жазсаң «5» коюшат, себеби көчүрүлгөн иште «туура ойлор болот» деп», - жазганын да эске түшүрө кетели. Авторитардык-императивдик педагогикада баланын сын көз менен карап өз алдынча ойлонуусу эмес, негизинен репродуктивдик ишмердиги, алдына суроо коюп, изденгендиги эмес, кабыл алуусунун автоматизми көбүрөөк маанилүү болгондугу чындык. Ушундай окуу-тарбия системасынын «уясынан» учурунда «адамда жеке пикир деген болбош керек» деп Едигейди жемелеген Таңсыкбаевдер, чабан Бостондун прогрессивдүү эркин ой жүгүртүүлөрүнөн «социализмдин негиздерине кол салууну» жана «кулактык демагогияны» көргөн парторг Кочкорбаев (Ч. Айтматов «Кылым карытар бир күн») өңдүү догматик типтер, жашап турган тоталитардык тартиптердин миллиондогон жактоочулары жана сакчылары өсүп чыккан. 90-жылдардагы шайлоолор учурундагы өз пикири жок ээрчиме көпчүлүк, өз алдынча МЕНИ көрүнбөгөн жетеленме масса жөнүндө республикалык газеталар күйүп-бышып бекеринен жазбаган чыгаар:

Акыр жүрүп кандай «түшүм» алдык биз,
Жаш баланы тарга камап кыскандан?
Бүгүн аныц, бүжүрөгөн бечара,
Өз алдынча ой чурката албаган.
Бөлөк ооздон жаттап алган сөздөрдү,
Тотукушча кайталоодон талбаган.
Чиновниктин колундагы кол жоолук,
Акка каршы буйрук менен ок аткан.
Бирөөлөрдүн жетегинде жашаган,
Кимге керек күн карама ал адам.

Демократия учурунда ушул өз алдынча инсандык МЕНдин дефицитинин азабын кыргыз коому аябай тартты.

Брас, советтик билим берүү системасында чыгармачыл духтагы новатордук педагогика да болгон. 80-жылдардагы В.Ф.Шаталов, С.Н.Лысенкова, И.Н.Ильин, И.П.Волков, М.П.Щетинин, В.Б.Никитин, Ш.А.Амонашвили, Л.Никитина, В.А.Караковский сыяктуу новатор-педагогдорду эске түшүрөлү. Булар баланы эң жогорку баалуулук катары санашып, окуучуну личность катары өнүктүрүү идеясын туу кылып көтөрүшкөн. Ушул новатор-педагогдордун катарында учурунда Кыргызстанда кыргыз тили жана адабияты мугалими Бектур Исаков турган.

Б.Исаков ошол акимчил-буйрукчул системанын шарттарында окуучунун жанагындай эч нерседен шек санабаган «маңыроо, ээрчиме», догматикалуу дүйнө кабылдоосуна альтернатива издейт. Ал догматикалык, авторитардык окуу-тарбия усулуна кайчы турган өзүнүн альтернативдик педагогикалык көз карашын мындайча жарыялайт: «Окуучу ой жүгүртсүн, изденсин, шектенсин, ырастасын, талдасын, жаңылсын, ондосун, талашсын, өз оюн далилдесин. Ушунун баары баланын өзүнүкү болууга тийиш. Бул жерде мугалимдин кийлигишүүсү өтө омурталдуу, анткени анын айтканы кадиксиз чындык катары кабыл алынат да, окуучу түйшүксүз, изденүүсүз, негиздөөсүз эле даяр калыпка салынып калат, бул өтө зыян, инсандын өзүнчөлүгүнүн калыптанышына терс таасир кылат. Ошол себептен мугалимдин кийлигишүүсү башкача өңүттө жүрүшү зарыл: ал көйгөй маселени чиелентсин, кызуу талаш-тартышка айландырсын. Бирок эч качан «Бул туура, бул туура эмес» деп өз өкүмүн айтууга тийиш эмес, анын ордуна «Мен да кызыгып

калдым, мурда ойлобонмун, оюңду дагы өнүктүрсөң, далил менен бекемдесең» деген өңдүү сүйлөөгө тийиш. Мугалим өзүн чектеп, балдардын эркин ой жүгүртүшүнө көмөк көрсөтөт. Алдыңкы планга окуучу чыгат, анткени ойлордун, пикирлердин, туундулардын автору (мейли ал туура, же туура эмес болсун) – бала. Себеби окуучу баарын өз акылына салат, салмактайт, калчайт, салыштырат, далилдейт. Мында бала өз оюн айтып гана тим болбостон, аны коргоого, башкалар менен талашка чыгууга тийиш».

Тоталитардык мамлекеттин перифериясы болуп эсептелген ал кездеги элеттик Кыргызстандын шартында окуучунун өз алдынчалыгына басым койгон мындай концептуалдык көз караш демейки эмес жаңылык жана керек болсо, өзүнчө бир граждандык-педагогикалык эрдикке тете нерсе болгон.

2. Бектур Исаковдун жаңыча педагогикалык философиясы

Алдыда татаал жана оор милдет турган эле. Баланын өз алдынчалыгына эсеп кылган ушундай окутууну жок дегенде өзүнүн классында жүзөгө ашыра баштоо үчүн бир катар шарттар керек эле. Ошондой шарттардын бири жаттоого жана репродуктивдик ишмердикке көнүп калган окуучуну, анын өзүнүн иш жүзүндө башкача бала экендигине жана өзүнө карата болгон ишенимин, өз күчүнө болгон ынанамын ойготуу керек болучу. Бектур Исаков классындагы балдарга моминтип кайрылып турат: «Силер киши-робот эмессеңер, эркин дүйнөсүңөр. Ар биринердин мүмкүнчүлүгүңөр чексиз. Ар биринде таң калаарлык шык, жөндөм, талант бугуп жатат. Адам кээде өзүндөгү ошол улуу, асыл нарктарды ойготпой жүрүп өтүп кетет. Биздин максат - ошолорду ачуу. Дүйнөнү өз колуңар, өз акылыңар менен ача аласыңар. Силер миң тилдүү, миң үндүү конгуроосуңар. Баарыңардын коендой окшош болуп калышыңарды каалабайм» (1986-жыл). Балага карата болгон мындай педагогикалык оптимизм Бектур Исаковдун мындан аркы педагогдук ишмердигинин кыймылдаткыч күчү болуп калды десек жаңылышпас элек.

Б.Исаков баланын өз күчүнө, өз мүмкүнчүлүгүнө болгон ишеничин жаратып, окуучуну ойлонтуп, издентип, шектентип,

талдатып-талаштырып, өз оюн далилдетип окутуунун зарылдыгы жөнүндөгү идеяга дароо эле келе койгон эмес. Адегенде ал көп мугалимдин бири болуп эле ишин баштаган. Б.Исаков мындайча эскерип жазат: «Мектепке жаңы иштеген жылдарым, университеттик билим, ага айкалышкан жигердүү аракет менен мугалимдик турмушка аралаштым. «Манас» эпосун IX класска өтүүгө туура келип калды (1965-1966-окуу жылы). Өксүктүк сезилген жок. Окуу китептин негизинде сабакты таблицалар, схемалар менен шөкөттөп өтүм. Натыйжа жаман эмес эле. Балдар эпос жөнүндө жалпы маалымат алып, теманы, идеяны, образдарды, анын варианттарын, манасчыларды, жыйноочуларды, изилдөөчүлөрдү ж.б. үйрөнүштү. Өтүлгөн темалар боюнча окуучулар шартылдап сүйлөп беришчү. Программалык талап да аткарылып жаткан эле. Эмнени кааласам, ошого жетиштим. Болжол менен окуучулардын 80-90 проценти «4», «5» деген бааларды алууга жетишкен болчу. Ийгилик катары эсептеп, балдардын билгенине ыраазы болуп калсам болмок. Бирок окуучулар билүүгө тийиш болгон эң керектүү, эң зарыл нерсени таштап кетиптирмин» (Б.Исаков, «Манас» эпосун окутуу. – Фрунзе, Мектеп, 1989., 4-5-беттер).

Педагогдун бул эскерүүсүнөн улам Россиянын педагогикалык турмушунда болгон бир окуя аргасыздан эске түшөт. Россиянын бир мектебиндеги Т.И.Елисеева аттуу жаш тарых мугалими тарых сабагында өзүнүн кең кругозорун, эрудициясын көрсөтүп, тарых боюнча маалыматтарды аябай мол билерин демонстрациялап, класстагы окуучуларга цифраларды, фактыларды, архивдик сейрек маалыматтарды, окуялардын хронологиясын жамгырдай жаадырып, “мөндүрдөй” төгүп сабак өтүп жүргөндүгүн, балдардын анын лекцияларын ооздорун ачып, таңыркап угушканын, ал буга ичинен сыймыктанып, өзүн эң мыкты мугалим катары сезип келгендигин эскерип жазган. Бир күнү Татьяна Ивановнанын сабагына И.В.Гиттис аттуу тажрыйбалуу методист-текшерүүчү келип катышат. Текшерүүчү-методисттин эки саат бою сабагын сын көз менен талдаганы Т.И.Елисеева үчүн күтүүсүз болот жана эсин эки кылат. Көрсө, Татьяна Ивановна окуучулардын алдында өзүнүн монологун гана айта бергенге көнүптүр. Окуучулардын репродуктивдик мүнөздөгү жоопторуна 4-5-деген бааларды коюу менен канааттанып келиптир. Класстагы балдар эжекесинин даяр

маалыматтарын былык этпей угуп отуруу менен гана чектелишип, анын айткандарын кайталап жооп бергенге адат алышыптыр. Демейде “тили буудай кууруп” жооп берчү окуучулар текшерүүчү-методисттин оңой эле, бирок проблемалуу мүнөздөгү суроолоруна мукактанып жооп бере алышпай, өз алдыларынча ой жүгүрткөнгө көнүшпөгөндүгүн билгизишип, ал эми педагог болсо, класста балдарды окуу ишмердигинен оолак кармап, негизинен тышкы эффекттерди туудурган кооз риториканын алкагында иш жүргүзүп келгендигин айгинелеп коёт. Мына ошентип, мен мыктымын деген мугалимдин текшерүү учурунда өзүн көп жагынан “педагогикалык жетишкендиктин” иллюзиясы менен алдап келгендиги ачыкка чыгып, Елисеева мындай капыл-тапыл айтылган чындыкка көнө албай, психологиялык кыйын абалга тушугуп, бирок бул текшерүү ага эмнеси болсо да чоң сабак болуптур.

Бектур Исаковдун жогорудагы эскерүүсү кандайдыр бир даражада Т.И.Елисеева менен болгон окуяга түспөлдөшүп турат. Бул жерде эки мугалим сабакта берилген маалыматтарды, окуу китебинде, окуу куралдарында жазылган фактыларды, окуялардын тизмегин, окуучулардын жаттап, репродукциялап, “фотографиялап”, кайталап, шартылдата айтып бериши, “4”, “5” алганын ийгилик катары көрүп, көтөрүңкү маанайда компоё тартышкандыгы менен бири-бирине негизинен окшош.

Чынында мунун түпкүлүгүндө педагогикалык жетишкендикке жатпастыгын Т.И.Елисеевага текшерүүчү методист И.В.Гиттис түшүндүрүп берген экен. Ал эми бул маселеде Бектур Исаковдун көзүн ким ачты? Ага анын өзүнүн ички инсандык маданияты жана педагогикалык сергек туюму жардамга келген. Бектур агайдын өзүнө сөз берели: “Бетке айткан сөздүн заары жок” деп өксүктү сындoo, кемчилигин чукуп көрсөтүү өтө зарыл. Аны уккан киши чычалаган күндө да, өзүнүн кыйшыгын башкалардын көзү менен көрөт. Сындooчулук кемчиликти көзгө сайып көрсөтүү менен, ал өксүктү оңдоого кыйыр түрдө жардам берет. Манас да, Алмамбет да, Чубак да кемчиликтерин моюнга ала билишкен. Бул ар бир атуул үчүн сабак. Ал эми мугалимге коюлган талап бөтөнчө. Мугалим баарынан мурда өзүн өзү көрүп турууга тийиш. Ал эми өзүңдү өзүн көрүп туруу деген эмне? Ал үчүн жүргүзүп жаткан ишинди талдап, натыйжасын текшер. Ошондо кемчиликтер алакандын

отунда тургандай даана көрүнөт. Андай мүчүлүштөрдөн коркуп, ага кол шилтеп, аны жашыруунун кереги жок. **Негизгиси – кемчиликти, аны жараткан себептерди үйрөнүү, андан кутулуу үчүн күрөшүү керек**” (Б.Исаков, «Манас» эпосун окутуу. – Фрунзе, Мектеп, 1989., 4-бет). Мына ушундай өзүн өзү сындай, өзүн өзү көрө билүү, өз ишин өзү талдай билүү билгилигинен улам мугалим Бектур өйдөтө өзү жазгандай, сабактын жүрүшүндө **“окуучулар билүүгө тийиш болгон эң керектүү, эң зарыл нерсени таштап кеткендигин”** көрө алган. Ал окуучулардын жанагындай репродуктивдик мүнөздөгү шартылдатып айткан жоопторуна канааттанып, кээ бирөөлөр ойлогондой “мындан артык эмне иштейт элем, башкалар жыргатып жибериптирби, алдыңкыдан кийин, арткыдан мурда, арабаны кылдыратып иштей берүү керек” - деп, жүрө берсе деле болмок. Бирок Б.Исаковдун натурасы табиятынан тынчы жок, күжүрмөн духтагы натура эле. Ал изденүү үчүн, күрөш үчүн туулган сыяктуу болучу.

Анда эмесе, Б.Исаков мугалимдик ишинде “окуучулар билүүгө тийиш болгон эң керектүү, эң зарыл” кандай нерсени таштап кетиптир?

Сабагын, окутканын талдап көрсө, окуучулар “Манас” жөнүндөгү түрдүү фактыларды, эпостогу каармандардын аттарын, сюжеттик окуялардын тизмегин билишет экен. **Бирок эң негизгиси, “Манас” алардын жүрөгү аркылуу өткөн эмес. Балдар эпостун жүрөк титиреткен трагедияларына, каармандардын драмалуу тагдырларына, кайгы-кубанычына жан-дили менен аралашып, бирде күйүнүп, бирде сүйүнүп, жаак таянып ойгонгон, тогуз толгонгон эмес, кабыргасынан коюлган суроолорго жооп издеген эмес. Дастандын өзөгүн аралап өткөн улуу идеяларга жан дүйнөлөрү ашташкан эмес. Демек, “Манас” балдарга ички сырын ачпай кала берген. “Окуучулар билүүгө тийиш болгон эң керектүү , эң зарыл” ушул нерсе сабактан тышкары калган.**

Ошондо мен балдарды “Манастын” керемет көркөм дүйнөсүнө чындап алып кирүүнү, эпостун көркөм фактыларына, окуяларына жана каармандарына карата окуучунун **ЖЕКЕЧЕ МАМИЛЕСИН** иштеп чыгууну практикалоону чечтим деп жазат

Б.Исаков ошол эле “Манас” эпосун окутуу” аттуу эмгегинде. Бирок кантип?

Бул үчүн окутуунун жаңы философиясына жана инновациялык технологиясына көчүү керек эле. Өжөрлүк менен изденүүнүн, Ата Мекендик жана дүйнөлүк билим берүүдөгү окутуунун алдыңкы өрнөктөрүнө багыт алуунун аркасында Бектур Исаков акыры келип, өнүктүрүүчү окутуунун (развивающее обучение) дидактикалык концепциясы жана усулдук технологиясы тарапка чечкиндүү түрдө бет бурат.

Бектур Исаковдун жаңы педагогикалык концепциясы жогоруда өзү жазгандай, бала – робот эмес, ал эркин дүйнө, балдардын ар биринде таңгаларлык шык, жөндөм, талант бугуп жатат, мугалимдин да, окуучунун да милдети – ошолорду ачуу, балдар ар түрдүү, миң үндүү, алардын баары бири-бирине коендой окшош болуп тарбияланууга тийиш эмес, окуучу изденсин, шектенсин, талдасын, ырастасын, жаңылсын, оңдосун, талашсын, өз оюн далилдесин, коргосун, дүйнөнү өз колу, өз акылы менен ачсын – деген мугалимдик философиясында чагылдырылган. **“Ар бир окуучу мен үчүн кымбат, жаңы гана жааган аппак кардай балалыктын таза дүйнөсү – асыл дөөлөт эмей эмне”** – деп жазган Б.Исаков дагы бир макаласында. Б.Исаков ушинтип өзүнүн балага карата альтернативалуу педагогикалык концепциясын жарыялап жатып, жаңыча окутуу процессинде мугалимдин ролу кандай болуш керек деген суроого да жооп берип отурат. Өйдөтөгү сөзүн дагы бир жолу окуйлу: **“Бул жерде мугалимдин кийлигишүүсү өтө опурталдуу, анткени анын айтканы кадиксиз чындык катары кабыл алынат да, окуучу түйшүксүз, изденүүсүз, негиздөөсүз эле даяр калыпка салынып калат, бул өтө зыян, инсандын өзүнчөлүгүнүн калыптанышына терс таасир кылат. Ошол себептен мугалимдин кийлигишүүсү башкача өңүттө жүрүшү зарыл: ал көйгөй маселени чиелентсин, кызуу талаш-тартышка айландырсын. Бирок эч качан «Бул туура, бул туура эмес» деп өз өкүмүн айтууга тийиш эмес, анын ордуна «Мен да кызыгып калдым, мурда ойлобопмун, оюнду дагы өнүктүрсөң, далил менен бекемдесен» деген өңдүү сүйлөөгө тийиш. Мугалим өзүн чектеп, балдардын эркин ой жүгүртүшүнө көмөк көрсөтөт».**

Мындан кандай жыйынтык, бүтүм-корутунду жасоого болот? Демек, Б.Исаковдун логикасы боюнча окутуу процессинде мугалим баягыдай “мен айткандай ойлон”, “мен жасагандай жаса”, “даяр шаблон менен иштегин” деп буйрук берип, класста өзүнүн монологун гана айтып, белен жоболорду авторитардык түрдө окуучуга таңуулап үйрөтүп турган начальник, өкүм, кожоюн эмес. Баланы даяр калыпка салуучу эмес. Тескерисинче, мугалим мындан ары жаңы ролго, жаңы статуска көчүүгө тийиш. Мугалим эми окуучунун эркин ой жүгүртүүсүн, “көкүрөктөн кайнап чыгуучу менчик ойлорду” стимулдоочу күч. Ал окуучунун чындыкты биргелешип издеген партнеру, кызматташы, анын таанып-билүүсүн ыкчылдык менен уюштуруучу менеджер. Кыргызча айтканда, куш таптоочу мүнүшкөр, ат таптоочу саяпкер. Саяпкер, мисалы, “мен айткандай чурка” деп атка айтпайт. Ал чебер өнөрү менен аттын ички күлүктүк күчүн ойготот. Терең карасак, Б.Исаковдун өйдөтөгү айткан ойлорунан ушундай логика келип чыгат.

Албетте, мындай идеялар, чынында эле, мугалимдин окуу-тарбия процессиндеги ролуна карата жаңы, инновациялык позиция болучу.

Кыскасын айтканда, кенен чабыттап айта келсек, алыскы тоо арасындагы таластык мугалим Б.Исаковдун окутууга, окуучуга, мугалимге карата жарыялап турган мындай концептуалдык идея-көз караштары дүйнөлүк педагогиканын аталары – Коменскийдин, Руссонун Песталоцинин, Ушинскийдин, Толстойдун, Френенин, Корчактын, Сухомлинскийдин билим берүүнүн түпкү пайдубалында окуучунун личностунун өздүк баалуугу принцибинин (принцип самооценности личности ученика) жатышы, окуучу баланын мектептин эң жогорку ыйыгы жана асыл дөөлөтү болушу, жеткинчектин адамдык, инсандык МЕНин эркин өнүктүрүү, шык-талантын гүлдөй жайнатып ачуу жөнүндөгү, баланын окутуунун объектиси эмес, субъектиси болушу туурасындагы гуманисттик педагогикалык философиясынын нугунда туруп жатат. Ошондой эле, Б.Исаков жогоруда аттары аталган россиялык новатор мугалимдердин кызматташтыктын педагогикасы жөнүндөгү идеяларын кармай билген жана бүгүнкү инсанга багыттап окутуу теориясынын духун илгери эле өзүнүн күчтүү педагогикалык интуициясы менен туйган экен.

3. Усулдук жаңы технологияны ишке чегүү же класста окуучунун “Манас” жөнүндө индивидуалдуу ой жүгүртүүсүнүн жаралышы

Мына ушундай альтернативалуу окутуу теориясын, башкача айтканда, балада жанагындай өз алдынча ой жүгүртүүнү жаратуу, дүйнөнү өз акылы менен ачуусун стимулдоо, фактыга, маселеге карата анын жекече мамилесин иштеп чыгуу аркылуу окуучунун инсанын өнүктүрүп-өстүрүү идеясын практика жүзүндө реалдуу түрдө жүзөгө ашыруу үчүн Б.Исаков күнү-түнү мээнеттенип, талыкпай изденип, өзүнүн окутуу методикасын түп-тамырынан жаңылоого, бир сөз менен айтканда, усулдук технологиясын өспүрүмдүн субъективдүү активдүүлүгүн оргуштатып чыгара тургандай кылып өзгөртүүгө, курууга жетишкен. Б.Исаковдун колунан окуп чыккан, кийин педагогдук кесипти аркалап, бир ирет “Жыл мугалими” наамын жеңип алган Зейнегүл Байсалбекова минтип эскерет: «Бектур агайдын сабагы бири-бирине эч окшобучу, күндө ар кандай өзгөрүү, күндө ар кандай изденүү. Бир сабагы конкурс түрүндө болуп, мелдешке катышсак, бир сабагы театрлаштырылып, анда актер болобуз, дагы бир сабагы конференция түрүндө уюштурулуп, биз докладчыбыз, айтор ар бир сабакта ар башка адамсың, биринде мээрман эне же ата, экинчисинде мугалим, үчүнчүсүндө журналист, төртүнчүсүндө акын же жазуучубуз. Дагы бир сабагында Токтогул-Керимбай болуп окуучулар бири-бирибиз менен тирешебиз. 9-май Жеңиш күнүнө арналган сабак ата-энелердин катышуусу менен ачык асмандын алдында өтсө, Ч.Айтматовдун “Бетме-бет” чыгармасы боюнча сабак айылдын үстүндөгү үңкүрдө өтөт. Бир жолу сабакта классташыбыз Боронбаева Нуржамал баласы Улуу Ата Мекендик согуштан кайтпай калган биздин айылдык эненин күйүттүү жана ошону менен бирге оптимисттик монологун актер болуп аткарганда баарыбыз ыйлаганбыз. Нуржамалдын чыгармачылык менен аткарган монологу төмөндөгүчө эле: *“Кайрылышта көлмөк бар, карала моюн өрдөк бар, кара ниет жоо менен, кармашып жатып өлмөк бар, балам. Күмүш орден тагынган күлүстөн жигиттер күлмүздөп, күлүк минип келди алыстан, сен жоксуң. Алтын орден тагынган ажалы жок*

жигиттер алкынтып аргымак минип келди алыстан, сен жоксуң. Бүт дүйнөнүн калкына, көрөрүнө күн болуп, жеңиш келди, сен жоксуң. Алтын куйрук чагылган, ай астында сойлоду, күмүш куйрук чагылган, күн астында сойлоду. Балам, сен жоксуң, балам, ак сүтүмдү актадың. Ошондо да жүрөк деген жүрөк да, сени ойлогондо, маңдайымдан тер чыбырчыктап чыгат, эмчегим сыздап ооруйт, балам, өпкөм көбөт, бетимди жаши жууйт. Коргум келет сени. Бирок сен жоксуң. Сен жеңишке айланып кеткенсиң, жан балам! Сен жеңишсиң, сенин көзүң-жеңиште, жүрөгүң-жеңиште, акылың-жеңиште. Жеңиш - бул сенсиң, жан балам! Жеңиш - бул сенсиң, жан балам! Жеңиш - бул сенсиң, жан балам!” Ошентип, Нуржамал классташыбыздын монологуна улам көз жашыбызды аарчып отурдук. Бул Бектур агайдын өзгөчөлөнтүп уюштурган сабагынын жана окуучуну артистерчесинен үн кубултуп көркөм окууга көнүктүргөн устаттыгынын таасири эле”.

Мына ушинтип, Б.Исаков тоо арасындагы алыскы “Арал” элет мектебинде иштеп жүрүп, методика жаатында өзүнчө бир революция жасаган. Ал окутуунун методикасын жаңылоо жөнүндө куру кыйкырык ураан көтөрүп, кургак сөздүн мастери болуп басып жүргөн эмес. Ал муну иш жүзүндө көрсөткөн.

Анын сабакта колдонгон методдорун, ыкма-амалдарын, формаларын иликтеп-изилдеп келсек, анда алар негизинен төмөнкүлөр болуп чыгат. Модулдук система менен окутуу (Б.Исаковчо айтканда, теманы парчаларга бөлүп окутуу), интерактивдик усулдар, проблемалык кырдаалдарды түзүү, талаш-тартыш, диалог-дискуссия, окуу оюну, талкуу, сынчыл ойлом, мээге чабуул, акыл эрөөлү, эвристикалык усул, изилдөө усулу, тегерек үстөл, тоскоолдуктарды коюу жана аны жеңип өтүү ыкмасы, ар кандай пратчаларды, тамсилдерди, накыл сөздөрдү, ичине маанилүү турмуштук сабактарды камтыган икаяларды пайдалануу, чыгармачылык менен окуу, үн кубултуп көркөм окуу, каталардын үстүндө иштөө, сочинениелерди талдоо-талкуулоо, сахна-сабак, сабак-конференция, ачык асман алдындагы сабак, окуучунун сабагы, маектешүү сабагы ж.б. Албетте, мындай амалдар дүйнөлүк жана ата мекендик педагогикалык практикада пайдаланылып келаткан куралдар. Бирок бул амалдар кимдин колунда кандай иштейт? Кеп

ушунда. Кээ бир мугалимдердин практикасына келгенде мындай методика формалдуу пайдаланылып, сабак сырткы “кабыгы” жагынан кооз көрүнүп, бирок ички мазмуну жагынан “дан” байлабай, окуучулардын ички руханий жана аң сезим жактан өсүшү үчүн түшүмсүз болуп калган учурлар көп кездешет. Тилекке жараша бул усул – куралдардын Бектур Исаковдун колуна келгенде жаркырап “жылдызы жанды” десек жаңылышпайбыз. Өз кесибим деп күйүп-жанган, класстагы балдары үчүн ичинен от болуп жалындаган Бектур агай үчүн жасалмалуулук, формализм жат нерсе эле.

Жогорудагы методика класста бала ич жагынан козголуп кыймылга келгидей, чукуранып ойгонгудай, маселени өзү ой жүгүртүп талдагыдай, толгонуп, шектенип изденгидей, аң сезиминдеги жана рухундагы үргүлөп турган күчтөрдү тутанткыдай, чындыкты өз акылы менен ачкыдай жагдай түзүп, окуучунун субъективдүүлүгүнүн “моторун” активдүү айлантып кирди. Ушундай педагогикалык шартта окуучуда жеке ой, жеке пикир деген “көз жарып”, сабакта түшүнүктөр, көз караштар кагылышып, себептер изделип, далилдер салыштырылып, альтернативалуу ойлор жаралып, эмоциялар көбүрүп, бака-шака атмосфера өкүм сүрүп чыга келди. Ошондой кырдаалда жогоруда Б.Исаков жазгандай, мурда ташталып кеткен **“окуучулар билүүгө тийиш болгон эң керектүү, эң зарыл нерсе”** класска кайтыш келди.

Балдар мурдагыдай “Манастын” темасы, окуялары, идеясы, анын изилдениши, эл оозунан жыйналышы, көлөмү жагынан дүйнө элдеринин эпосторун ат чабым артка таштаары жөнүндөгү ж.б. мугалимдин жана окуу китебинин илимий маалыматтары менен чектелбей, эпостун өзүнүн чыныгы сюжеттик структурасына сүңгүп киришип, каармандардын жүрүм-турумун, иш-аракеттерин талкуулашып, сахна-сабакта кейипкерлердин ролдорун ойношуп, жазган рефераттарында, жасаган докладдарында, ар түрдүү жанрдагы сочинениелеринде аларга жекече мүнөздөмөлөрүн беришип (Б.Исаковдун архивинде окуучулардын “Манас” жөнүндөгү жүздөгөн сочинениелери сакталып турат), тексти көркөм окушуп, күпүлдөп “Манас айтышып, бирде түнөрүшүп, бирде кабактары ачылып, калайык калктын трагедиялары менен жеңиштери жөнүндө ой толгошуп, дастандын мекенчилдик

идеялары тууралуу акыл тегеретишип, “Манастын” көркөм сөз берметтерин, фразеологизмдерин өз сөздөрүнө кошуп сүйлөшүп, (Бектур агайдын жана окуучулардын колу менен “Манастагы” сөз берметтеринин ондогон карточкалар түзүлүп, сабактын кызматына чегелген), манасчылардын куюлушкан кооз, көркөм баяндоолорунун эстетикасына суктанышып, бири-биринин жазган дилбаяндарына сын берип талдашып, бир сөз менен айтканда, бүт окуучулар эпос боюнча активдүү окуу ишмердигине тартылып, чыгарманын көркөм дүйнөсүнө чумкуп отурушат. Бул процессте Бектур Исаков: “Эпосту үйрөнүүнү музыка, сүрөт, манасчылардын пластинкалары, Манас жөнүндөгү кинофильмдерден, театралдык спектаклдерден алынган үзүндү-фрагменттер, манастануучулардын, жазуучулардын эмгектеринен алынган даанышман ойлор менен коштоп, окуучулардын алдына проблемалуу тоскоол суроолорду коюп, атайын бири-бирине кайчы келген пикирлерди айтып, балдардын оюн чиелентип, билүүгө, чечмелөөгө болгон ынтызарлыктарын ырбаттым. Балдардын кайым айтышууларын ырбатып турдум. Ошону менен аларга тымызын багыт берүүгө тырыштым,” – деп жазат (Б.Исаков, “Манас” эпосун окутуу, 19-бет). Б.Исаков Манас сабагында адамдын оюна оңой менен келбеген, Манасты окутуу практикасында буга чейин эч кимде кездешпеген **ЛЕКЦИЯ-КОНСПЕКТИЛЕР, СХЕМА-КОНСПЕКТИЛЕР** деген ыкмалар менен да иштеген. Мунун чоо-жайын айтып отурса өзүнчө чоң сөз болмок (Кызыккандарга педагогдун жогорудагы методикалык колдонмосун окууну сунуш кылабыз).

Ушул жерден Бектур Исаковдун алды жактагы “эпостун көркөм фактыларына, окуяларына жана каармандарына карата окуучунун **ЖЕКЕЧЕ МАМИЛЕСИН** иштеп чыгууну практикалоону чечтим” деген сөзүн эске түшүрүүнүн кезеги келип турат. Дал ушундай жаңы методдор менен окутуу кырдаалында педагогдун ушул жекече мамилени иштеп чыгуу жөнүндөгү мүдөөсү жүзөгө ашып отурат. Муну бизге окуучунун сочинениеси далилдеп берет. Типтүү мисал келтирели. Маселен, “Манастын” сюжетинин түйүндүү, орчундуу бөлүмдөрүнүн бири болуп эсептелген “Алмамбет баатырдын Манаска келип кошулушу” темасындагы Алмамбет менен анын энеси Алтынайдын

Каңгайдагы окуясына байланыштуу Гулнар аттуу окуучу кыз өзүнүн дилбаянында өз ой-пикирин, тыянак-чечимин төмөндөгүдөй жыйынтыктаган: *“1. Жакишы энелер уулунун. адилет иши үчүн отко да, чокко да түшүшкөн, өлүмдөн кайра тартпаган – эпос Алтынай аркылуу ушул идеяны айткан. 2. Бул окуя Чыйырды менен Каныкейдин Семетейге кылган камкордугуна окшош, мындай энелик улуу сезим Айчүрөккө да таандык, бирок айырма да бар. Алтынай жөнүндөгү окуя өтө кыска, ошонусуна карабастан ал жарк эткен жакишынакай, таза өмүрдүн элесин берет. 3. Адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн баласы үчүн курман болууга үлгү алууга татыктуу, улуу өрнөк катары андан миңдеген энелер таалим алышкан. 4. Бул окуяда Алмамбеттин окуясынын бир кыры (көз карашы) ачылат. Ага адилеттик баарынан жогору, бир боор Ата Мекенинен кымбат, сүйгөн кызы Бурулчадан бийик, ошол себептүү чындыкты бетке айтат, зордукчулар менен салгылашат, ата конушун таштап, качып чыгат. 5. Эл эпостун ушул кичинекей бөлүгү аркылуу эненин улуулугун, ыйыктыгын, акыйкатчылдыгын жана уулуна болгон чалкар, теңдешсиз сүйүүсүн айтат ж.б. 6. Мен келечекте эне болсом, баламды Алмамбеттей акыйкатчыл, чынчыл кылып өстүрөм жана уулумдун ар намысы үчүн Алтынай эне сыяктуу өлүмдөн коркпой, күрөшкө чыгууга даярмын!”* (Бектур Исаковдун “Арал” орто мектебинин адабият кабинетинде сакталган). Мындай маселеге окуучунун личностунун “мөөрү”, жекече мамилесинин, инсандык позициясынын тамгасы басылган жүздөгөн дилбаяндар педагог Б.Исаковдун адам жана атуул жаратуу аракет-максатынын жемиши жана жеңиши болуп эсептелет.

Биздин педагогикабыздын бир орчундуу аксаган жери, көп мугалимдердин окутуу практикасында баланын окуу ишмердиги, активдүү окуусу(учениеси) таназар алынбай, ары жапсарда калып келет. Биздин класстарыбызда көпчүлүк учурда мугалимдин монологу үстөмдүк кылып келет. Маселен, мугалимдин милдети балдарга комуз үйрөтүү. А бирок ушундай чертиш керек деп, мугалим 45 мүнөт бою комузду өзү черте берет. А чындыгында, маселе окуучуларга комуз черттирүүдө турат го. Сабакта окуучу комуз чертпесе, ал комузду кантип үйрөнөт? Кыскасы, символдуу айтканда, бардык эле предметтер боюнча окуучуга “комуз

черттирбеген” сабактар арбын болуп келди жана бул көнүмүш бүгүн да уланууда.

Педагогикалык теориянын көз карашынан алганда окуу-тарбия процесси же сабак дейли - бул образдуу айтканда, кош канаттуу куштун өзү. Ал куштун бир жак канаты мугалим болсо, экинчи канаты окуучу. Ал эми куш учуш үчүн эки канаты тең иштеш керек. Тилекке каршы, биздин көп мектептерибизде Исак Бекбоев айткандай, **“окуучулар сабакта мугалим гана роль ойнойт, окуучу роль ойной албайт, окуучу жөн эле сабакка келип, тынч отуруп, мугалимдин айткандарын угуп, кайра аны кайталап айтып бергендиги жетиштүү деп ойлогонго”** көнгөн. Окуучу жак канаты сенек болуп отурса, педагогикалык куш кантип уча алат?

Окутуу процесси деген нерсе, дагы айталы, кош бирдиктүү процесс. Бул процесс өз ичине өз ара ашташып, бири-бирине жуурулушуп турган эки башталмадан турат: Биринчиси— мугалимдин окутуу ишмердиги, экинчиси—билимди өздөштүрүү боюнча окуучунун иш-аракети, окуусу(учение). Окутуу процессинде ушул эки башталма бири, бири менен эриш-аркак активдүү кыймылга келгенде гана билим-тарбия алуу жана окуучунун өнүгүшү деген нерсе жүзөгө аша баштайт, башкача айтканда, “сабактын кушу” эки канатын тең шилтеп көкөлөп учат. Ушул жерден баса белгилеп өтөлү: Бектур Исаковдун мугалимдик искусствосу ушунда деңиз – жогоруда көрүнүп тургандай, анын сабагы “кош канатын” тең шилтеп, “учкандыгы” менен айырмаланат. Биздин каарманыбыздын сабагында мугалим да активдүү, окуучу да активдүү. Экөөнүн күчү бири-бири менен биригип кетет да, натыйжа жаратат.

4-бөлүм

Бул эмгек өмүр-мээнетин Нурмолдонун
мурастарын эл арасынан бир тамчыдан
кашыктап чогултууга, иликтөөгө арнаган
Алабукалык патриот атуул
Калмурат Рыскултегинге арналат

УЛУТТУК КЫРТЫШТАГЫ ЭЛДИК ДИДАКТИКАНЫН ЖАНА МЕТОДИКАНЫН ӨНУМДӨРҮ ЖЕ ГУМАНДУУ ПЕДАГОГИКАНЫН БАШАТТАРЫ

НУРМОЛДОНУН ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ

НУРМОЛДОНУН ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ

1. Тоталитардык идеология жана Нурмолдо

Нурмолдо

Биз бүгүнкү күнгө чейин кыргыз агартуусунун башталышын негизинен XX кылымдын баш жактарындагы мезгил менен байланыштырып келдик. Агартууну баштаган тунгучтардын, алгачкылардын атын атаганда, адат катары биринчи иретте Ишенаалы Арабаевдин жана Касым Тыныстановдун ысымдарын атайбыз. Бирок педагогикадагы соңку изилдөөлөр жана тарыхый фактылар кыргыз агартуусунун тарыхы Арабаев менен Тыныстановдон алда качан эле мурда башталгандыгын айгинелейт.

Буга 1838-жылы Алабукада жарык дүйнөгө келген атактуу акын Нурмолдо Наркул уулунун XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы агартуучулук - педагогикалык ишмердиги күбө өтүп турат. Биз көп учурда мугалимдер журтчулугуна батыштын педагогикасын жана методикасын пропагандалап келебиз. Ал эми өзүбүздүн улуттук кыртышыбызда, элдик казынабызда чөгүп жаткан «сакадай бою сары алтын» педагогикалык, дидактикалык дөөлөттөрүбүздү дайыма унутта калтырабыз. Нурмолдонун агартуучулук ишмердиги, педагогикасы буга дейре мезгил катмарларынын көмүндүсүндө калып, эстен чыгарылган. Бул улуу инсан тарыхта биринчи жолу мечит-мектепке эне тилди, «Манасты» кыргыз эл адабиятын киргизгендиги менен да кызыгууну туудурат. Эмесе, мындан аркы сөз Нурмолдонун ошол унутулган улуу агартуучулук, мударистик – мугалимдик ишмердиги жана педагогикалык мурастары жөнүндө болсун.

Дин, мечит-медресе, кожо-молдо, бай-манап десе «чекеси» тырышып, итатайы тутулган коммунисттик-атеисттик

идеологиянын тушунда Түркстандын улуу уулдарынын бири акын жана агартуучу Нурмолдо тап душманы катары кара тизмеге алынып, ысымын атоого тыюу салынып, көркөм мурастары куугунтукталып, кол жазмалары колго тийген жерде өрттөлүп, большевиктердин таманы астында тепселип, кор болгон. Таптык эрегишке, диндик идеологияга чулганган эски дүйнөнү биротоло кайратабыз деп бир жактуу ураан көтөргөн кызыл коммунистерге Нурмолдонун медресе, мечиттерде мударис болуп иштегендиги, имам, молдо, эшен болгондугу, кудайга ишенген акын экендиги, чыгармаларында динди ырдагандыгы жаккан эмес. Расмий бийлик «пролетардык массаны» мындай «феодалдык – диндик идеологдун зыяндуу» таасиринен оолак кармагысы келген. Бир кезде Нурмолдо өзү **«Тарыхты танганың-тамырсыз калганың»** деген терең ойду айткан. Чындыгында эле, большевизм өсүп жаткан муундарды өз эл журтунун өткөндөгү маданий-адабий тарыхына карата маңкуртка айландыруу жагынан көп нерселерге жетишти. Натыйжада, жашырганда не, Нурмолдо акын, агартуучу ушу соңку мезгилдерге чейин эле көпчүлүк калайык-калк үчүн белгисиз «материк» өндүү болуп келди.

2. Түркстандын данктуу уулу же Арстанбек Нурмолдону кандай баалаган?

А чынында Нурмолдо кезегинде Токтогул, Жеңижок сыяктуу улуу акындардын устаты болгон. Жеңижоктун Нурмолдо жөнүндө **«Атамдай болгон устатым»** деп ырдап айтканы бизге белгилүү. Ал эми Нурмолдонун өзү болсо: **«Шакирттерим Токтогул, Эшмамбет экөө наркы бар, эл ичинде ээлеген, изгиликтүү наркы бар»** деп сыймыктанып ырдаганы кагазга түшүрүлүп, биздин күнгө жетип отурат. Караңызчы, Токтогул менен Жеңижоктой чыгаан таланттарга кандай инсан устат боло алат? Ырасында эле Нурмолдо кезегинде бүткүл Түркстанга атагы чыккан, билимдүүлүгү жагынан алдына киши салбаган, акындыгы жагынан аргымактай чуркаган, ар түркүн жөндөмгө эгедер феноменалдуу инсан болгон. Анын сокурлардын көзүн айыктырып, жарык дүйнөнү көргөзгөн, дүлөйдүн кулагын ачкан, шал болгондорду бутуна тургузган бөтөнчө дарыгерлик, табыпчылык таланты, болочокто боло турган окуяларды алдын ала айткан олуя-

лык касиети да болгон экен. Нурмолдонун барбаган эли, көрбөгөн жери калган эмес. Орто Азияны түрө кыдырган, Кыргызстандын түштүгү менен түндүгүн сыдырган, чыгышы Үрүмчү менен Кашкардан, батышы Казанга чейин саякаттаган, а түгүл Индиянын Кашмиринде 5 жыл жашап, өнөр-билим үйрөнгөн, андан ары Меке менен Мединага чейин жеткен, бир нече тилде сүйлөй да, ырдай да билген, билбегенди билип, көрбөгөндү көрүп көсөм болгон, кругозору кең, масштабы чоң философ инсан болгон. Анын ысымын учурунда чет өлкөлөрдө да көп адамдар билген. Нурмолдонун өзүнүн байбичеси Толгонайдын бир кезде өз кызы Айсулууга төмөндөгүдөй деп кеп салганы кагаз бетине мындайча түшүрүлгөн: «Кызым, Айсулуум! Менин айтканымды кулагыңа бекем куюп ал. Атаңын ысмы Нур эле. Молдолукту өздөштүрүп Нурмолдо атыкты. Ар жактан келгендер ар башкача улуктап аташчу. Меке, Мединадан, Кашмирден, Пакыстандан, Ыстамбулдан, Кырымдан, Самаркенттен, Букарадан, Казандан ж.б.у.с. жактардан келгендер: «Түркыстандын ак эшени барбы?», «Алаштын ак эшени кайда?», «Турандын ак эшени үйдөбү?» – дешип добуш салып келише турган». (Нурмолдо. – Бишкек, 2003, 540–41-беттер).

Мына ошентип, өз тушунда жалпы Түркстандын чыгаан инсаны катары Нурмолдонун ысымы кыска элдин кыйырына, узун элдин учуна жыйылган. Нурмолдонун кадыр-баркын учурунда падышалык колониалдык бийлик да байкабай койгон эмес. Дуйнөлүк биринчи согуш жүрүп жатканда Россия империясы Түркстанда саясий абалдын тынч болуп турушуна өзгөчө кызыкдар болгон. Жергиликтүүлөрдү тылдагы жумуштар үчүн аскерге алууга байланыштуу падышанын белгилүү указынан улам Орто Азияда башталган толкундоолордон улам колониалдык бийлик айрыкча тынчсызданган. Мына ушундай опурталдуу кырдаалда Нурмолдо кыргыздын түндүгү менен түштүгүн, Ташкент аймагын, бүткүл Фергана өрөөнүн кыдырып, Түркстан калктарын кан төгүүгө барбоого, бөөдө кыргынга кабылбоого, тынччылыкты сактап тек турууга, балдарды коркпой-үркпөй аскерге берүүгө, орус менен ынтымакты сактап, кыйынчылыкта ага жардам берүүгө, тескерисинче, анын өнөрүн үйрөнүүгө үндөп, жар чакырган (бул жөнүндө Нурмолдонун «Март жигиттер – марткерлер», «Нурмолдо – Нурбай айтышы» чыгармаларын караңыз). А түгүл ал Кочкорго

чейин жетип, 1916-жылкы козголоңдун башында турган Канат ханга көтөрүлүшкө чыкпоого, бөөдө кан төкпөөгө кеңешин берген. Нурмолдонун өмүрүн, чыгармачылыгын үйрөнүүчү, жыйноочу, изилдөөчү Калмурат Рыскултегин жогорудагы окуяга байланыштуу төмөндөгүдөй деп жазат: «Ошентип, «Март жигиттер – марткерлер» деген жар чакыруусунда 1915–1916-жылдары пойузда, тачанкада, айласы кеткенде аттуу жүрүп ырдаган. Демек, бул жар чакыруусунун натыйжасы – Түштүк Кыргызстандын, Ташкент аймагынын, бүткүл Парикана өрөөнүнүн элинин аман калышы болуп саналгандыгын азырга чейин айтышкандар бар. Олуя акын Нурмолдо мударис акешендин насыйкатына ынабаган Канат хандар Түндүк кыргыздарды кырдырып алгандыгын «Калктын каны кутказбайт, сени Канат хан» деген ырындагы күүсүндө зарлап ырдап черткен экен». (Нурмолдо, 174-бет).

Биздин бул жерде айталы деп жатканыбыз, Нурмолдо 70 тен өтүп карып калган чагында өз демилгеси менен эле ушунча жерди кыдырууга бел байлап, жар чакырууга аттанып чыкпайт эле. Опурталдуу кырдаал түзүлгөндө падышалык бийлик Түркстандагы таасирдүү адам катары Нурмолдого атайын кайрылган сыяктуу. Дээрлик бир жыл бою бирде поездге түшүп, бирде тачанкага отуруп, бирде атка минип элди тынчтыкка үндөп жар чакырганына караганда, Нурмолдонун агитациялык ишмердигин материалдык жана транспорт жагынан расмий өкмөттүн колдоого алганы көрүнүп турат. Падыша өкмөтү Нурмолдонун эл арасындагы авторитетине ишенген. Нурмолдо болсо, эли-журтун аман сактоону, Россиянын куралдуу армиясы менен кагылышпоону көздөп, үгүт ишине аттанып чыккан. Бул фактынын өзү өз учурунда Түркстанда Нурмолдонун аброю жана даңкы бийик болгондугун бизге дагы бир жолу күбөлөйт.

Нурмолдонун инсандык жана акындык бөтөнчө сапат-касиетин көргөндөн кийин атактуу акын Арстанбек Буйлаш уулу XIX кылымда минтип тамшанып ырдаган:

Адыгине Нурмолдо,
Аят сөзү бир жорго,
Сымбаты ашкан жан экен,
Шарияттан шар экен.

Сүйлөгөнү курч экен,
Кол жетпеген мүлк экен.

Мына ушундай эл-журтуна кызматы өткөн жалпы Туран аймагына аты угулган белгилүү инсандын, заболосу бийик улуу акындын тоталитардык системанын учурунда ысымы тарыхтан өчүрүлүп, мурастары «кара сандыкка» жабылып, унуткарылгандыгы кандай адилетсиздик, кандай өкүнүчтүү!

3. Нурмолдо – педагог

Нурмолдо улуу акын гана эмес, учурунда чыгаан педагог, таланттуу мударис да болгон. Байкап багып отурсак, Нурмолдонун педагогдук таланты, анын акындык талантынан кем болгон эмес экен.

Жалпы эл-журт СССР доорунда Нурмолдонун акындыгынын чет-жакасын укса да, анын агартуучулук-педагогикалык ишмердиги жагдайынан такыр эле кабарсыз болуп келди. Эмесе, мындан аркы сөзүбүз Нурмолдонун мударисттик-мугалимдик кызматы, түштүк аймагындагы алгачкы агартуучулук албан эмгеги, бизге калтырып кеткен педагогикалык жана методикалык мурастары жөнүндө болсун.

4. «От болуп чыккан жашынан, Оттой күйгөн башынан!»

Бирок сөздү башынан баштап келели. Нурмолдо Наркул уулу адегенде качан, каерде, кимден окуган деген суроо туулат. 1838-жылы Алабука районунун Коштерек айылында жарык дүйнөгө келген Нурмолдо жеткинчек бала чагында, XIX кылымдын 40-жылдарында ошол Коштеректеги мечитке окууга кирет. Мечиттен ал кат таанып, сабаты ачылып, китеп окуганга жарап, бир топ тотугуп чыккан. Нурмолдо атасы Наркулдан эрте ажырап, жетимчиликтин азабын тартып, кенедейинен үй-чарбачылыгынын, жан багуунун түйшүгүн көтөрүп, турмуштун ачуу-таттуусун эрте татып, мезгилинен эрте чыйралып, тирикарак өскөн бала болуптур. Анан Нурмолдо ошо бала кезинде эле өзүнүн ченде жок эээндүүлүгүн, акыл-эси туткак, бир укканын чап илип ала койгон

сергектигин, эстутумунун ашкере күчтүүлүгүн айланасындагыларга айкын күбөлөп көрсөткөн. «От болуп чыккан жашынан, оттой күйгөн башынан» – деп Коргоол ырчы бекер жеринен ырдабаптыр. Ушул нерсеге байланыштуу Нурмолдонун небереси азыркы ардагер мугалим Ибраим уулу Шабдандын 1994-жылы жазып берген сөзүнө кулак төшөй өтөлү: «Окуткан молдолордун бардыгы Нурмолдонун бир укканын эч качан унутпай кайра айтып бергенине таң калышат. Эмнени укса, ошонун бардыгын унутпай эсинде дайым сактаганына, сөздүн маанисине терең түшүнгөн зээндүүлүгүнө, иштен баш тартпаган аракетчилдигине, билим алууга ынтызарлыгына кайыл калышып, ошол убактагы молдолордун салты боюнча өздөрүнөн жогорку аалимдерге баланы сунуш кылышат. Ошентип, ал Наменкенттеги (Намангандагы) Молдо Кыргыз медресесине жиберилет». (Шабдан Ибраимов. Таятам Нурмолдо жөнүндө апам Айсулуунун айткандары. – Китепте: Нурмолдо, 539-бет).

5. Молдо Кыргыз медресеси жана Нурмолдо

Медресе деген мечит-мектептен билим берүү деңгээли жагынан жогору турган мекеме экендиги жалпыга маалым. Ошол кезде Түркстандын алдыңкы медреселеринде жалаң гана дин окуусу эмес, тил, тарых, астрономия, медицина сыяктуу предметтер да окутула турган. Медресе деген диндик гана эмес, маданий да борбор болуп эсептелген. XIX кылымда түштүк кыргыз журту үчүн ошондой жогорку борбор Наманган шаарындагы Молдо Кыргыз медресеси болгон. Мечиттеги окууда өзүнүн өзгөчө жөндөмүн айгинелеген Нурмолдону баладан бирдеме чыгат деген ишенимде Коштеректик туугандар ошол чоң борборго аттантышат.

Ал эми Нурмолдо окушка жөнөтүлгөн ошо Молдо Кыргыз медресеси, тагыраак айтканда, иш жүзүндө эмне деген мекеме эле, ээси ким болгон, ким тарабынан курулган, жөн жайы кандай эле? Адегенде ушул суроолорго кыскача болсо да жооп албасак болбос. Сөздү белгилүү мурас жыйноочу, Алабука, Аксы аймагынын тарыхын жакшы билген Калмурат Рыскултегинге берели: «Кыргызбай Аксыкентий кыйын чыгып, ата бабалары жайлаган Чанач, Миң жашар сайынан бир миң түп карагай

кестирип устун, сарап, тосун, увасажуп, паштаң чаптырып туруп ат, төө, өгүз арабалар менен ташынып, Наманган калаасына балаканалуу медресе имаратын курдурат. Кыргызбай чоң молдо болгондуктан медресесинин аты өзүнөн-өзү эле Молдо Кыргыз медресеси атыгып кетет. Молдо Кыргыз алда качан дүйнөдөн кайтса да ысымы өчпөйт, эл үчүн кылган эмгек унутулбайт ко! Наманган калаасынын коомчулугу мурдагынын дал өзүндөй эки кабат медресени бышкан кыш менен 1912-жыл кайра куруп, Молдо Кыргыз медресеси аталат, азыр да туру». (Калмурат Рыскул тегин. Нурмолдо жана биздин таржымалыбыз. – Нурмолдо, 576-бет).

Болжол менен 17-кылымдын экинчи жарымында ушул медресени курган молдо Кыргызбайды Калмурат Рыскултегин XV–XVI кылымдардын чектеринде жаралган айтылуу «Маджу-ат таварих» (тарыхтардын жыйнагы) кол жазма тарых китебинин автору Сайфаддин Аксыкентинин небереси болгон деп эсептейт. «Тарыхтардын жыйнагынын» мазмунунун көп жагынан кыргыз тарыхына тиешелүүлүгүнө жана XV кылымда Алабука аймагындагы Аксыкент шаарынын негизги калкы кыргыздар болгондугуна карап, ошол эле Калмурат Рыскултегин Сайфаддин Аксыкентини улуту боюнча кыргыз деп тастыктайт жана медресе курган Кыргызбай чоң атасынын молдолук-илимпоздук салтын улаган деп санайт. Сайфаддиндин (Сайпидин) кыргыз болгондугу жөнүндөгү ойду Омор Сооронов да колдойт. Ал эми эң кызыгы, Алабуканын тарыхчы-санжырачы аксакалдары Нурмолдонун жети атасын чечмелей келишкенде, Нурмолдонун илгерки бабаларынын бири дал ошол «Маджму-ат-таварихтин» автору Сайфаддин Аксыкенти болуп чыгат экен. Маалыматка караганда, Нурмолдо «Маджму-ат тиварихти» ата-баба кол жазмасы деп, колунан түшүрбөй окуп жана аздектеп сактап жүрчү дешет. Ал карып калган кезинде бул китепти ажыга барсаң Стамбулдун китепканасына тапшырып кой деп бирөөлөргө дайындаган экен. Ырас эле аккан арыктан суу агат белем.

Кыскасы, Молдо Кыргыз медресеси өзүнүн курулган күнүнөн тарта узак мезгилдер бою кыргыздын далай, далай кулундарын окутуп, сабаттуу, билимдүү кылып чыгарган. Болжол менен 18-кылымдын аягында, 19-кылымдын баш жактарында кадимки Женижок акындын чоң атасы Күсөй ушул Молдо Кыргыз

медресесинен окуган экен. Бул Нурмолдонун Жеңижокко карап: «Чоң атаң Күсөй курч эле, Чоожайды билген сырчы эле, Молдо кыргыз медресе, окуган укмуш ырчы эле» деп ырдаганынан айгине болуп турат. Бара, бара көчмөндөр үчүн өзүнчө бир жогорку окуу жайы сыяктуу маданий, билим очогуна айланган. Аталган медресени бүткөндөр Оштогу Алымбек датканын медресесине барып мугалим болушкан. Бул жерге журт ичиндеги чыгаандар, көсөмдөр, аалымдар, өнөрлүү инсандар көп каттап, саясат, көйгөлүү турмуштук чоң маселелер, уламалар, даанышмандар, турмуштун азап-тозогу тууралуу маслест куруп баарлашышкан. Аркадан Анжиянга барган мен деген үлкөн инсандар Молдо Кыргыз медресесине кайрылышка ар качан кызыкдар болушкан. Молдо Кыргыз медресесинде атактуу акын Арстанбек да болуп, мударистердин алдында кызыл тилин сайратып, акындык өнөрүн көрсөткөндүгү фактыдан маалым болуп турат. Бул Нурмолдонун: **«Буйлаш оглу Арстанбек, бул акындын арстан деп, Молдо Кыргыз медресе, мударистери айткан геп»** – деп ырдаганынан билинет. Бир сөз менен айтканда, Молдо Кыргыз медресесинин өз заманында кандай мааниге ээ болгондугу Нурмолдонун үзөңгүлөш досу алабукалык нөшөр төкмө Кыдыраалы манасчынын төмөнкү ырынан айкын көрүнүп турат:

Учурган далай чеченди,
Улама кылган бечелди.
Урматтуунун уясы,
Урабас чебим десемби.
Молдо Кыргыз наамдалган,
Мекеним медресемби.
(Нурмолдо, 223-бет).

Демек, 1850-жылдары жаш Нурмолдо Коштеректен Наманганга окууга аттанганда өзүнүн ата-бабасы атактуу Кыргызбайдын медресесин беттеп жөнөгөн экен.

Мына ошентип, Молдо Кыргыз медресеси далай замандан бери иштеп келе жаткан, окуу-тарбия иши жагынан мол тажырыйба топтогон, өз мезгилинин алдыңкы окуу ордосу болгон. Кийин, кийин Алабука, Аксы аймагынын мечит- мектептеринде Нурмолдонун исламият, тарых, эсеп-алгебра (алхоразмий),

жуграпия, (география), агрономия, айыл-чарбачылыгы (Айнааме) сыяктуу предметерден сабак бергенине караганда, Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинин окуу планы учурунда жалаң эле диндик предметтерден турбастан, илим-билим нугундагы сабактардан да тургандыгы баамдалып турат. Бул жерде Нурмолдонун медреседе ар түрдүү багытта билим үйрөнгөндүгүн аңдоо кыйын эмес.

Нурмолдо өзүнүн феноменалдуу жөндөм-талантынын аркасында окуу-билимди өздөштүрүү жагынан Молдо Кыргыз медресесинде да аттын кашкасындай айырмаланып, акыры медресени бүтүргөндөн кийин, ушул эле окуу жайда мударистикке (мугалимдикке) калтырылган. Бул албетте, жаш Нурмолдонун тагдырындагы күтүүсүз, жагымдуу окуя эле.

Өзү окуган медреседе мударис болуп иштеп турганда, ал билимин көтөрүш үчүн өз алдынча көп изденип, көп окуган. Медресенин мударис-аалымдарынын чөйрөсү анын интеллектуалдык дүйнөсүнүн өйдөлөп-өсүшүнө өзүнүн ургаалдуу таасирин тийгизген. Молдо Кыргыз медресесинде сабак берүү процессинде ал белгилүү бир методикалык жана педагогикалык тажырыйбага ээ болгон. Өзүнүн мударистик-мугалимдик чеберчилигин өркүндөтүүнүн үстүндө иштебей койгон эмес. Кийин медресени калтырып кеткен соң да, дүйнөнү кыдырып жүргөн кезинде да, ал ар дайым китеп окуп, билимин, дүйнө таанымын тереңдетүүнүн далалатында болгон. «**Колунан китеп түшпөйт эле**», деп эскерген замандаш курбусу Устажолдош.

6. Нурмолдо Аль-Фарабинин, Улукбектин көп тилдүүлүк салтын улантуучу

Нурмолдонун илим-билиминин кеңейишине таасир калган бир чечүүчү фактор жөнүндө бул жерде айта кетпесек болбос. Колдо турган фактылар Нурмолдодо полиглоттук да жөндөмдүн болгондугун күбөлөйт. Ошол бөтөнчө жөндөмдүн аркасында ал өмүрүндө бир нече тил үйрөнүүгө жетишкен. Устатым Нуракем фарс тилинде жазылган «Маджму-ат-таварихти» бизге окуп, кыргызча түшүндүрүп, чечмелеп берер эле, деп маркум Назармат Жайлообай уулунун эскергенинен Нурмолдонун фарс тилин билгендиги көрүнүп турат. Нурмолдонун бир кездеги окуучусу

ошол эле Назармат Жайлообай уулунун 1971-жылы эскерип жаздырган дагы бир сөзүнө көңүл буралы: «Шарапатың колдогур олуя акын мударис Нуракем Марказий (борбордук) Асийада Пишпек, Ташкент, Ашкәбат жактарда кыргызча ырдар эле. Кыргызчаны чала түшүнгөн угармандар арасында: Дуйшөмбү, Самаркент, Букар, Казан, Упа, Кыргыз, Урум, Ыстамбул шаарлары тараптарда орток туркий тилде (кыпчакча) ырдаган. Орток тилге түшүнбөгөн Кабулда, Кашмирде, Мекка-Мадинада жана башка улук шахарларда арап тилинде төгүп ырдар эле. Ошойактарга зыйаратка барып келгендерден ояактыктар арап тилинде төгүп ырдаганына жуда мамвун болуп ыраазы экенин билдирген дубай салам кат жолдогонун алып келишкенин мага да көрсөткөн Нуракем. Мындай көп каттардагы: «Туран Түркыстанынын Намеккент вилаетиндеги Коштерек кыштагында жашаган жигарим (боорум) олуя мударис акешен арап Нурмолдого» деп жазгандары кызык». (Назармат Жайлообай уулу. Нуракем – олуя, акын, мударис, акешен эле. – Нурмолдо, 521-бет).

Нурмолдо мударистин арап тилинде окуй да, жаза да, ырдай да билгендигин алабукалык Сүйөркүл сопу, Молдо Абды, Мирүсүб, Миржакып, Устаажимат, Хамит, Сатиш, Устажолдош, Молдо Алимбек, Темир, Ракман, Сатыбалды сыяктуу аксакалдар, карыя молдолор да, кезегинде өз көздөрү менен көрүп, өз кулагы менен угуп, күбө болушкандыгын тегерегиндегилерге айтып, тастыктап келишкен (караңыз: Нурмолдо, 172-бет). Нурмолдонун көп тилдүүлүгүнө таң калып деле кереги жок. Көп тилдүүлүк салты Орто Азияда илгертен боло келген. Отрар калаасынын кулуну, атактуу Аль-Фараби Х кылымда араб, фарс, грек, сирия тилдерин билген. Ал эми XV кылымдагы айтылуу Улукбек араб, фарс тилдеринде сүйлөй да, окуй да билген. XIX кылымда көп тилдүүлүк салтын Түркстанда-Алабукада Нурмолдо уланткан.

Демек, Нурмолдо фарс, араб, түркий тилдердеги түркүн адабияттарды, китептерди, илимий трактаттарды окуу мүмкүнчүлүгүнө эгедер инсан болгон. Ал «Молдо Кыргыз медресесиндеги ырында» «Бабурнаамени» түпнускасында окуп чыккандыгы тууралу, анын мазмуну жөнүндө түздөн-түз бизге маалымат берип отурушу кызыктуу. Эскерүүлөрдөгү жана акындын өзүнүн чыгармаларындагы маалыматтарга караганда,

Нурмолдонун байыркы грек акылмандары Платон жана Аристотелден кабары бар экендиги, айрыкча Аль-Фарабини таржымалын (анын айрым трактаттары менен тааныш болгон болуу керек. Анткени Нурмолдо өзүнүн «Даанышмандар» деген ырында Фара бийдин китептери бизге жетти деп маалымат берип отурат) жакшы билгендиги, Фирдоуси, Низами, Жами, Саади, Алишер Навоий сыяктуу классиктер менен тааныш экендиги, Чыгыштын, Түркстандын тарыхын, Исламдын, пайгамбарлардын таржымалын, шариатты кенен-кесир биле тургандыгы, буларды ыр менен айткандыгы, «Азиретаали-Дарийка», «Жусуп менен Зулайка», «Фархад менен Ширин», «Лайли менен Мажнун», «Гулгаакы» сыяктуу чыгыш дастандарын ырдап айткандыгы айгине болуп турат. Нурмолдонун өзүнүн өз колу менен жазган 10го жакын кол китеби болгондугун уулу Төрөбек эскерген. Ал эми Нурмолдонун кыргыздын элдик оозеки чыгармаларын, эпосторун беш колундай билгендиги, Манас айткандыгы-бул өзүнчө бир узун аңгеме (бул жөнүндө кийинчерээк сөз болот). Кыскасын айтканда, Нурмолдо Наркул уулу өз элинин тарыхын, маданиятын адабиятынын улуу чыгармаларын өздөштүргөн, чыгыш философиясынын жана илим-билиминин үзүрлөрүн мүмкүн болушунча окуп билген, ислам дининин окуусуна жетик, ар тараптуу маалыматка эгедер, чоң Медреседе сабак берип, педагогикалык тажрыйба топтогон, дүйнө таанымы бийик, көз карашы кенен универсалдуу инсандын деңгээлине чейин өсүп жеткен.

7. Мектепке кандай даярдыктагы жана масштабтагы инсан келген?

Биз Нурмолдонун педагогикасына, анын мечит-мектептердеги окутуп тарбиялоо практикасына түздөн-түз өткөнгө чейин эмне үчүн акын жөнүндө минтип алдын ала узун сабак сөз кылдык? Себеби Алабука, Аксы аймактарындагы мектептерде жаш муундарды окутуу ишине кандай даярдыктагы, кандай деңгээлдеги, кандай тажырыйбага ээ, кандай масштабтагы инсан келгендигин окурмандарга туйгузуш, билгизиш үчүн ушинттик. Мектепке келген Нурмолдо алиги элементардык деңгээлдеги сабаты бар демейки катардагы айылдык молдолордун бири эмес болучу. Дал

ушул Нурмолдодой ординардуу эмес, аригиналдуу инсан-мударистин, акын-ойчулдун, багынычсыз ой жүгүрткөн билимдүү таланттын мектепте пайда болушу, балдарды окутуу ишинде мурдатан адат болуп келаткан көнүмүш стереотиптердин бузулушуна, кыргыздын элеттик чөлкөмүнүн тарбия практикасында жаңы бурулуштун жана нававтордук кадамдарын жасалышына алып келген.

8. Акын болбосом болбоюн, бирок агартуучу болууга милдеттүүмүн!

Нурмолдо кеңири караганда, сөздүн анык маанисиндеги агартуучу болгон. Ал тарыхтан, динден, философиядан, адабияттан билгендерин, китептен окугандарын жалпы журтка ыры менен да, сөзү менен да пропагандалап, элдин көзүн ачууга, түшүнүгүн кеңитүүгө, калайык калкты адеп-ахлак жактан тазартууга аракет кылган. «Аныгын окуп китептен, айтпай койсок айыптыр, кызык китеп жаншерик, куржунуңа салып жүр», деп ал бекеринен элге ырдаган эмес.

Бирок Нурмолдо акыры, калайык-калкты агартууну мектептен башташ зарылчылыгын, агартуунун башаты мектепте экенин, элдин билим келечеги ошол жакта түптөлүшү зарыл экендигин түшүнгөн. «Көп кыргызым кат билбейт, кантейин көркоо кылган заманды», деп Жеңижок кайгыргандай, Нурмолдо да калктын караңгылыгына кейип, акын болбосом болбоюн, бирок агартуучу болууга милдеттүүмүн деп чечкен сыяктуу. Илгери Лев Толстой «Согуш жана тынчтыкты» жазгандан кийин адабиятка караганда педагогика маанилүү деп эсептеп, жазуучулукту таштап, «Алиппе» жазып, дыйкандардын балдарын окутууга өтүп кеткен экен. Мунун сынарындай, Нурмолдо да акын, ак эшен, дарыгер аталып, бүткүл түркстанга атагы чыгып турганда, бардык дитин мектепке буруп, балдарды окутууга баш оту менен киришиптир. Анын Алабука, Аксы чөлкөмдөрүнүн Карасуу, Коштерек, Каражыгач, Тегене, Акчий, Суусамыр, Саргата, Үчтерек, Жаныбазар, Аксуу, Ортокой айылдарында жашап кээсинде конуп – түнөп, мечит ачтырып, балдарды окуткандыгынын өзү эле, Нурмолдонун патриоттук сезим менен агартуунун артынан сая түшкөндүгүн ырастап турбайбы. «Олуя акын Нурмолдо, он мечит куруп зер тапты», деп акын

Барпы Алыкулов бекеринен ырдаган эмес экен. Төлөгөн Касымбековдун маалыматы боюнча Аксы аймагында (мурдагы Жаңы жол району). Нурмолдонун туугандары, жакындары деле болбогтур. Ал бул тарапта жалаң бала окутуу максаты менен гана жашап жүргөн. Нурмолдо курдуруп, сабак берген мечит-мектепте совет өкмөтүнүн биринчи окуусу башталган, деп эскерген 1992-жылы алабукалык 91 жаштагы Назарбек уулу Парпибай карыя (Нурмолдо 1920-жылы көз жумган). Мына ошентип, агартуунун алгачкы чыйырын Нурмолдо салыптыр.

9. Нурмолдонун Алабукадагы агартуу төңкөрүшү

Окуучуларынын эскерүүлөрүнөн улам Нурмолдонун класста колдонгон окуу каражаттарынан жана ошо туштагы мечит-мектептин материалдык абалынан кичинекей болсо да кабар алууга болот. Нурмолдо класста тактайдан жасалган досканы жана жазуу үчүн арчанын көмүрүн пайдаланган. «**Ал тактайды кыбыла тараптагы дубалга мык кагып илип, арчанын көмүрү менен ыр, табышмак, кошок, дастандан парча (үзүндү) жаздыртчу, окутчу,**» - деп эскерет окуучусу Токмолдо Чынаалы уулу. Бул фрагмент Октябрь төңкөрүшүнөн мурдагы алгачкы агартуучунун мечит-мектептеги ишмердигинен, туңгуч окутуу жөрөлгөсүнөн кабар-элес бергендиги менен баалуу жана уникалдуу тарыхый факт болуп эсептелет.

Ошол эле Токмолдо Чынаалы уулу жана дагы бир окуучуларынын бири Назармат Жайлообай уулу төмөнкүдөй «сакадай бою сары алтын» кыска эскерүүлөрдү калтырышкан:

«Эсептетип, коштуруп, кемитип, көбөйтүп, бөлдүрүп, төрт амалды үйрөтчү» (Токмолдо).

«Коштурат, алдырат, көбөйттүрөт, бөлдүрөт. Эсептин бир түрүн «Алхоразмий» (алгебра) деп коё турган» (Назармат).

Элеттеги мечитке түштүк аймагында биринчи болуп светский багыттагы эсеп (математика), география, агрономия, адабият сабактарын киргизиши жана окутушу өзүнчө бир төңкөрүшкө тете бурулуш болгон жана муну Нурмолдонун зор атуулдук эрдиги катары эсептөөгө тийишпис. Нурмолдонун негизинен дин багыттындагы мечит-мектепке өйдөкүдөй илим-билим нугундагы

сабактарды киргизип, батыл кадамга барышынын биздин оюбузча төмөнкүдөй себептери, идеялык, патриоттук мотивдери болгон.

10. Агартуу бурулушун шарттаган адептик-философиялык жана социалдык-педогогикалык факторлор

Биринчиден. Нурмолдо өзүнүн философиялык адептик-биймандык Нускоолорунда мындай дейт: «Илим - түгөнбөгөн кен. Тон-тиктиргендики, илим-билгендики». Дагы бир сөзүндө мындай деп насааттайт: «Илим деген эмне? Элдик тажрыйбанын, чыгаан инсандын билигинин натыйжасы. Ошону билип алганын-билим алганын». Демек, Нурмолдо өзүнүн дүйнөгө көз карашы боюнча илимдин жактоочусу болгон. Ал илимди түгөнбөгөн кен, ал эми ошол кенди казыш керек, билиш керек, илимди билгениңде гана билим алдым деп эсептесең болот деген терең ойдо болгондугу баамдалып турат. Анын мударистик түшүнүгүндө илим-билимдин негизи. Нурмолдо арап тилин билген. Куранды, исламият китептерин арап тилинде окуп тушүнгөн чоң молдо катары да, ислам дининин илимди кадыр туткан нускаларын эсине түйгөн инсан болгон. Мухаммед пайгамбар мындай деген: «илимди үйрөнүү – ар бир эркектин жана аялдын парзы. Бешиктен белиң чыккандан тартып көргө киргенге чейин илимди үйрөн». Исламдын бул өңдүү насыяттарын Нурмолдо билген эмес деп айтышка бизде эч кандай негиз жок. Кыскасы, бир сөз менен айтканда, илим жөнүндө мына ушундай көз караш, түшүнүктөгө сугарылган Нурмолдодой адам мектепке илим-билим багыттындагы сабактарды киргизбей коюшу мүмкүн эмес эле.

Экинчиден. Түркстан ак падышанын колониясына айлангандан кийин, дүйнөлүк жана россиялык цивилизациянын, бөлөк калктардын маданий илимий-техникалык жетишкендиктеринин таасири менен али көчмөн бойдон калып жаткан сабатсыз тоолук калктын алдыңкы инсандарында улуттук ар намыс ойгонуп, активдеше баштаган. Мына ушундай кырдаалда кээ бир алысты көргөн акылгөй адамдар найза, чокмор көтөргөн, кылыч байланган жоокерчилик замандын доору бүткөндүгүн, эми мындан ары карай кыргыз баласы башка калктарга агартуу, илим-билим аркылуу гана

тең ата боло аларлыгын жана каяша кыла аларлыгын, билек жирей албаганды билим жерерин алдыртан туюнушкан. **«Илим-билимдүү болуп улутун сактоо керек. Илимдүү болуу-жалгыз намаз окуп, орозо кармоо эмес»**, деп түндүктөн аалым Осмонаалы Сыдык уулу маселе көтөрүп чыккан (Осмонаалы Сыдыков. Тарых кыргыз Шадмания, Уфа, 1914, 12-бет). Бу заманда мектепте жалаң куран менен «чаар китепти» жаттап, дин исламды окуунун, жалаң кожомолдолукту үйрөнүүнүн жетишсиздигин түштүктөн Нурмолдо да ачык туюнган. **«Заман жаман дегенге, зарлап кайгы жегенге, табыш керек бир айла»**, деп толгонгон Нурмолдо. Ошол айланы, жакшы заманга, жакшы келечекке алып барчу ачыкчыты Нурмолдо биринчи иретте, жаш муундарга илим-билимди үйрөтүүнү колго алуудан көргөн. Ошон үчүн ал мечитке эсеп, география, агрономия предметтерин чечкиндүү киргизип, «тон-тиктиргендики, илим-билгендики», «чымчык баксаң-тынар, чырпык тиксең-чынар» деп, улуттун келечегин ойлоп, балдарды алдыңкы калктар түшкөн билим жолун карай жетелеген.

Үчүнчүдөн. Дагы бир фактору эсепке алышыбыз керек. Кеп мында. XIX кылымдын сонунда XX кылымдын баш жагында Ала-тообуздун аймагында «жаны метод» мектеби (усули жадид) деп аталган жаңы мектептер пайда боло баштайт. Жаңы метод мектебин идеялык жактан негиздегендердин бири татардын көрүнүктүү агартуучусу Исмаилбек Гаспринский болуп эсептелет. Түрк-мусулман калктарынын конфессиялык мектептерин жана медреселерин реформалоо идеясын көтөргөндөрдүн биринчи катарына ушул И. Гаспринский турат. Жаңы метод мектеби биринчи жолу 1884-жылы Крымда ачылган. Андан кийин Түркстанга тараган. Жаңы метод мектебинин ошол мезгилдеги демейки мусулман мектептеринен айырмачылыгы мына мында болгон. Анда дин окуусу, куран, шариат, араб сабаты менен катар эле жалпы билим берүүчү предметтер (арифметика, география, тарых, табият тануу, геометрия, анатомия, логика ж.б.) үйрөнүлгөн. Бир сөз менен айтканда, жаңы метод диндик мүнөздө да, ошону менен бирге светский багытта да болгон. Жыйынтыктап айтканда, «жаңы метод» мектебинин таалими өз учурунда Нурмолдого таасирин тийгизбей койгон эмес.

11. Шакирттин инсан болушун көздөгөн устат же Нурмолдонун жаңыча методикасы жана дидактикасы

Нурмолдо мечит-мектепке жаңы окуу предметтерин киргизүү менен гана айырмаланбастан, ошол предметтерди жаңы усулдук ыкмалар, мурда катардагы молдолордун практикасында кездешпеген жаңы методикалык амалдар менен окута билгендиги менен да өзгөчөлөнгөн. Атактуу акын Жеңижок кезегинде Нурмолдонун мектебинен окугандыгы белгилүү. «**Карматып калем оң колго, жетелеп илим жолуна, жетектеген Нурмолдо**», деп ал кийин мугалиминин эмгегин жогору баалаган. Жеңижок кийин акын болгон кезинде устаты менен алгач учурашып ырдап жатып, Нурмолдонун мударис-мугалим катары окутуу, үйрөтүү ыкмаларынын, усулдук чеберчилигинин да бөтөнчө экендигин: «**Кыйын болсо устаты, кызыйт ырчы чыкмасы, үйрөтөр оңго жетелеп, чыйралтаар чыгаан ыкмасы**», деп баса белгилеп өткөн. Эмесе, Нурмолдо – педагогдун шакирттерин чыйралтып, оңго жетелеген, «таптаган күлүгүнүн таманын» кызыткан ошол «чыгаан» ыкмалары кайсылар болду экен?

Окуучулары менен шакирттери Нурмолдонун «Ким табаган?» деп аталган кызыктуу сабагы болгондугун эскеришет: «**Охо-ой! Нуракам окутканда ушунчалык кызыктырар эле, андай мугалимди алигиче көрө элекмин. Табышмак таптырчу.**

...Сабакты айттырат, жаздырат, тамгаларын эсептеттирет, арасында табышмак айттырат, жообун таптырат» (Токмолдо). Окуучуларынын эскерүүлөрү Молдо Кыргыз медресесинде мударис болуп иштеп жүргөн кезинде Нурмолдонун методикалык жактан кыйла ташкалгандыгын, педагогдук өнөргө бир топ эле маш болгондугун, мектептеги балдарга эмнени окутуш керектиги тууралуу гана эмес, эң оболу кандайча окутуш кажеттиги жөнүндө да көп ойлонуп, көп толгонгондугун айгинелеп турат. Сабактын уюштурулушунун, жүрүшүнүн кызыктуулугу, балдарды козгоп-козуткан усулдук ийкемдүүлүк маселеси мударистин ар дайым көңүлүнүн борборунда туруптур. Мына ошондуктан Нурмолдо «Ким табаган?» деген усулдук амалды иштеп чыгып, аны сабакта ийгиликтүү пайдаланган. Бул усул табышмактардын системасына негиздеген эле. Табышмак таптыруу ыкмасын Нурмолдо бардык

сабактарда пайдаланган, же болбосо кээде бүтүндөй окуу убактысы табышмак айтышууга, табышмактарга жооп издөөгө арналып, окуу табышмак-сабак формасында өткөрүлгөн. Нурмолдонун табышмактары өзүнүн кызыктуу ойлонуп табылгандыгы, күтүүсүздүгү, күлкүлүүлүгү, нагыз табышмактуулугу менен өзгөчөлөнгөн. Акын-мударистин окуу табышмактарынын айрымдары менен таанышалы:

Биздикине бир мейман келди:

сүйлөйүн десе тили жок,
анын минген аты бар,
бирок жаны жок,
жетелегени эки уй
эти бар да, сөөгү жок.
(*Бөбөк, бешик, эки эмчек*)

Куйругу бар – конбойт,
канаты бар – учпайт,
буту жок – сойлобойт.
(*Балык*)

Бул эмне, тапчы аке:
буту алгоо, көзү төртөө, колу экөө,
куйругу бирөө, оозу экөө?
(*Киши атка мингенде*)

Балдардын дүйнөсүнө жакын мындай кызыктуу, күтүүсүз, чукугандай айтылган табышмактар класста дароо жанданууну пайда кылып, окуучулар көздөрүн алайта бири-бирин карашып, кулактарын делдейте элейишип, өз ара талашып-тартыша чуулдашып, табышмактардын жоопторун биринен бири оозунуп табууга ашыгышып, ар ким өзүнүн тапкычтыгын, билгичтигин көрсөтүүгө умтулуп, сабак жеткинчектердин активдүү акыл толгоолорунун, ой жүгүртүүлөрүнүн, изденүүлөрүнүн кырдаалында өткөн. Табышмак-сабактар ушунча кызыктуу өткөндүктөн ал табышмактар окуучулардын башына кыт куйгандай орноп, алардын эсинде өмүр бою сакталып калган. Нурмолдодон Октябрь революциясынан мурда окушса да, окуучу-шакирттери

мугалиминин оригиналдуу сабактарындагы көптөгөн табышмактарды 40–50-жылдарда да күнү бүгүнкүдөй жатка айтышып, кийин, кийин акындын мурастарын жыйноочуларга айтып беришип, жаздырышкан. Нурмолдонун кагазга түшкөн 70ке жакын окуу-педагогикалык табышмактарынын көбү окуучусу Токмолдодон жазылып алынгандыгын эскерте кеткенибиз оң.

Биздин ишенимбизде, Нурмолдо өзүнүн «Ким табаган?» сабактарын жөнөкөй гана тышкы кызыктуулук үчүн ойлоп тапкан эмес. Акын-педагогдун табышмак-сабакты окутуу практикасына эмне үчүн колдонгондугунун тереңде жаткан себеби бар деп ойлойбуз. Жакшылап үңүлүп карап көрсөк, Нурмолдо өзүнүн ырларында, айтыштарында, нускоолорунда биринчи иретте, адамдагы ойлонгон талдагыч акыл-эске, рационалдуулукка, жашоо-турмуштагы көрүнүштөрдүн маани-маңызын туюнган түшүнүктүүлүккө, илимдүүлүккө жогору баа бергендиги баамдалат. «Абайласаң акыл-алтын, оор басырык, ой-күмүш», «Акыл – тозбогон тон», «Акыл аалам кездирет», «Орошон чыгаан ойлуу бол», «Илим – өмүр чырагы» – дейт Нурмолдо өз чыгармаларында. Бирок терең акыл, кенен ойлом деген нерсе, адам баласына дапдаяр бойдон көктөн түшө калбастыгына, же болбосо кимдир бирөөлөр сенин башыңа аны бепбелен кылып салып койбостугуна Нурмолдо өз тажырыйбасы аркылуу ынанган. Анткени ал өзүнүн ээ болгон акыл-ой бийиктигине өздүк жекече ички драмалуу изденүүлөрү жана ой толгоо азап-тозоктору менен жеткен эмеспи. Мына ошондуктан Нурмолдо башкалар да турмуш, дүйнө жөнүндөгү өз түшүнүктөрүнө жана ишенимдерине өз баштары, өз акыл-эс, рух түйшүгү менен жетмейин, ээ болмоюн өз алдыларыңча инсан боло албастыктарына көзү жетип турган. Нурмолдонун «Болбосо» деген ырынан бир үзүндү окуп көрөлүчү:

Узак жашар кишилер
Түбөлүгүн ойлосо,
Каржалбай жооп изденип,
Өнөрлүү жолун жолдосо.
Билим алып, кат таанып,
Билик болсо молдочо.

Бул саптарда өз алдына суроолорду коюп, аларга **каржалбай жооп издеп** мээнеттенген адам гана өнөрлүү, билимдүү, акыл-эстүү бийик даражага өсүп чыгып, түбөлүгү бекем болмок деген идея жатат го. Дегеле, Нурмолдо өзүнүн айтыштарында, акындар менен ырдашканда атаандаштарынын, партнерлорунун алдына ар дайым курч суроолорду коюп, проблемалуу кырдаалдарды жаратып, акыл-эсти чегине жеткире чыңалта турган соболорду ыргытып, жооп күтүп, аларды капыстан «жарга такап», дүрбөлөнгө түшүрүп, катуу ойлонууга аргасыз кылганды жакшы көргөндүгү ачык сезилип турат. Маселен, буга бир эле:

Үстү жакта нима бар?
Асты жакта нима бар?
Кайсы ченде турагың?
Ай-ааламды өзүнө,
Караткан ыйык эмине?
Күн-ааламды устунсуз,
Жараткан ыйык эмине?
Шымаланып шаттанып,
Шакирттерим келиңер.
Табышмакты калтырбай
Шартын айтып беринер,

– деп Токтогул менен Эшмамбетке кайрылып турганы күбө. Мындай мисалдарды көп сандап келтирүүгө болот. Анын ой жүгүртүү мүнөзү аналитикалуу болгон. Ал байыркы Сократ сыяктуу жанындагыларды ар дайым акыл жүгүртүп, ой чубап изденүүгө, турмуш суроолорунун жандырмагын табууга түртүп, шыктандырып турган.

Кыргызда «**Бирөөнүн акылы кишен менен тушоо, өз акылын өзөк менен тамыр**» деген терең маанилүү акылман сөз бар. Бирөөлөрдүн акылынын ички духун түшүнбөй, сырткы тамгаларын гана жаттап, механикалык түрдө өздөштүрсөн, ал догмага айланып, өзүнө кишен менен тушоо болору да ырас. Ал эми өзүңдүн акыл-эс мээнетин жана жекече тажырыйбаң менен тапкан чындыгың канжаның менен өзөктөш менчик мүлкүң болору чын. Нурмолдо кыргыздын дал ушул акылман накылынын духунда ойлонгон инсан. Анын табышмактардын системасына негизделген «Ким

табаган?» сабагы түпкүлүгүндө философ-акындын, мударис-аалымдын интеллектисинде жашаган дүйнөгө өз алдынча инсандык мамиленин, өз алдынча инсандык ойломдун, догмадан алыс, көз карандысыз эркин акыл-эстин жашашынын керекчилиги жөнүндөгү жогорку эрежесинен, философиясынан тамыр алып чыккан нерсе болгон. Нурмолдонун принциби үчүн адамда жанагындай «аалам кезген акылдын», «оршон чыгаан ойлуулуктун» жаралышына негиз болуп бере турган алгачкы саамалык тепкичти даярдоо, балдарда өз бетинче ойлоонун, изденүүнүн тунгуч көндүмдөрүн «каймактатуу», алардын акыл-эсин чукурантып ойготуу биринчи иреттеги педагогикалык маселе болуптур. Мына ушундан улам ал табышмактардын дүйнөсүнө алып кирип, балдардын ышкысын тутантып, аларды ой түйшүгүнө кабылта турган, «мээсин кыймылдата» турган ийкемдүү методиканы таап, ишке чегип отурат. Нурмолдонун балдардын ичтеги рухий, акыл-эс күчтөрүн, көмүскөдөгү потенциалын эртелеп ойготууга, кыймылга келтирүүгө карата тутунган эрежеси жана жасаган педагогикалык күч-аракети жалпы алганда, бүгүнкү окутуунун **аң сезимдүүлүк** жана **активдүүлүк** принцибинин нугунда тургандыгын байкабай коюга мүмкүн эмес. Окуудагы аң сезимдүүлүк, активдүүлүк принцибине алгачкы жолду Европада Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, Ж.Ж.Руссо сыяктуу улуу педагогдор салган болсо, биздин ак чач Ала-Тообузда да бул багытта тунгуч педагогикалык чыйыр түшүргөн Нурмолдодой тубаса дидакттын жашагандыгы сыймыктануу сезимин туудурбай койбойт. Ушул жерден айта кете турган нерсе, окуудагы аң сезимдүүлүк, активдүүлүк жол-жоболору жөнүндө кезегинде Аль-Фараби да өзүнүн трактаттарында көп жолу жазган. Аль-Фараби **«жаттаганга караганда түшүнгөн жакшы»**, **«издөө кыйынчылыктары аркылуу ой жүгүртүүнү машыктыруу»**, **«тажабай тама берип ташты тешкен суу сыяктуу окуучу – шакирт илим - билим үйрөнүүдө жадабас өжөр бөлүшү лаазым»** деген сыяктуу терең маанилүү педагогикалык-дидактикалык ойлорду мурас кылып калтырып кеткен. Балким Нурмолдо түркстандык катары, араб тилинде окуй алган адам катары (Аль-Фараби өзүнүн эмгектерин араб тилинде жазгандыгы белгилүү) Аль-Фарабинин ушул өңдүү ойлору менен тааныш болушу да мүмкүн.

Окуучуларынын жазып калтырган маалыматтарын жакшылап талдай келсек, Нурмолдонун, өйдөтө белгиленгендей, дидактикалык, методикалык сабаты өйдө болгондугун ачык эле көрө алабыз. Колубузда турган фактылар Нурмолдонун окутуу ишмердигине дидактиканын билимди өздөштүрүүнүн бекемдиги (принцип прочности) жөнүндөгү белгилүү эрежесинин көз карашынан да карап көрүүгө жем таштап отурат. Караңызчы, Нурмолдо окутуу процессинде окуу материалын жөн гана өзү тараптан айтып, маалымдап, көргөзүп, түшүндүрүп коюу менен чектелбестен, окуучулардын өзүн иштетип, аларды айтылган нерсени кайра айттырып, жазылган нерсени кайра жаздырып, көчүртүп, кайра окутуп, эсептеттирип, коштуруп, бөлдүрүп, табышмак айттырып, жообун издеттирип жатат (жогорудагы Токмолдонун эскертүүсүн эстениз). **«Жаздырчу, окутчу, көчүртчү, эсептетчү, коштурчу, кемиттирчү, бөлдүрчү, көбөйттүрчү, тамгаларды ушинттирчү».** (Токмолдонун дагы бир эскертүүсүнөн). **«Үн чыгарып окутчу, жатка айттырчу»**, – деп дагы кошумчалайт, окуучусу Назармат. Демек, Нурмолдо азыркы мектептерде адабият сабагында активдүү пайдаланылып келаткан үн кубултуп көркөм окуу, жатка айттыруу ыкмаларын ошондо эле колдонгон экен. Нурмолдо бул ыкмаларды кыргыздын элдик оозеки чыгармаларын үйрөткөндө пайдаланган.

Дагы бир белгилей турган нерсе, өтүлгөн нерсени бекемдөө максатында атайын практикалык сабак жүргүзүшү, тагыраак айтканда, саякат-сабак уюштуруп өткөрүшү Нурмолдонун дидактикалык, методикалык сабаты өйдө болгондугу жөнүндөгү жогорудагы оюбузду дагы бир жолу далилдейт. Эмесе, окуучусу Токмолдонун сөзүнө дагы бир жолу көңүл буралы: **«Акырында бир апталык саякат-дарс калды. Эмики жума күндүн эртеси тондонун-аттанып келгиле. Саякат-дарска чыгабыз. Аталышын билип алып үй-бүлөнөргө айтып түшүнткүлө: «Өзүбүздүн аймактагы Манас атанын кадамжайларына бир апталык саякат-дарс». Бара турган жерлерибиздин дареги мындай: Аккелте –Улакчы хандын ордосу, Манас атанын Ажыдарынын дөбөсү, Сыргакдөбө, Миңжашар Чанач мазары, Шаакептер мазары. Бийерлер жагдайында мурда айтып бергемин. Эми кайерге барсак – ошердин таржымалын**

силерден сураймын – имтихан ушул деди олуя Нурмолдо дамылла.

Эгерде бир суроого жооп кайтара албай калсак болду – эмики жылы өзүбүздөн кичик балдарга кошулуп саякат-дарска чыгабыз. Анда жүда уят болобуз. Ушу жөнүндө молдо балдар чогулуп, тиги аталган жерлердин мурда уккан тарыхын кайталай баштадык. Кимибизге кайсы суроо келерин кайдан билет элек?! Бардыгын үйрөнүш керек». (Нурмолдо, 530-бет).

Бир апталык практикалык саякат-сабактын кандайча өткөндүгү жөнүдөгү бир кыйла узак аңгемеден кийин Токмолдо: «**Дарс-саякат жүда кызык аяктады**», – деп жыйынтыктайт.

Кечээ жакынга чейин эле педагогикада окуу процесси деген окутуу (преподавание) катарында, мындайча айтканда, мугалимдин окутуу ишмердиги катарында бир жактуу түшүнүлүп келгендиги белгилүү. Көрсө, окуу процессинде окуучунун өзүнүн ишмердиги, окуудагы өзүнүн жекече активдүү күч-аракети окутуучунун ишмердигинен кем эмес мааниге ээ экен. Окутуучу менен окуучунун мээнети бири-бири менен жуурулушкан кезде гана билим берүү деген нерсе түшүм берет экен. Демек, окутуу дегенибиз мугалим менен окуучунун өз ара кызматташтык мыйзамына негизделген эки жактуу процесс болуп чыкты. Нурмолдо кезегинде өзүнүн терең мударисттик интуициясы менен, педагогикалык бөтөнчө туюму менен, же болбосо Молдо Кыргыз медресесиндеги окутуучулук практикасы аркылуу окуу процессинин мына ушундай кош бирдиктүү нерсе экенин андап сезген сыяктуу. Окуучу шакирттерин сабакта жогорудагыдай ар дайым тынымсыз эмгектентип, жаздыртып, жатыктырып, айттырып, машыктырып, практика жүзүндө өздөрү мээнетенип, берилип жаткан билимди өз мээлери менен ойлонуп, өз колдору менен иштеп кабыл алышына, сиңиришине жетишүүгө аракеттенип отурганына караганда, Нурмолдо балдардын окуу ишмердигине, өздүк активдүүлүгүнө чоң маани берген деп айтууга болот. Мына ошондуктан молдокенин сабакта тынч алдырбай ар качан окуу жумушун жасатып тургандыктан, шакирттери ошол окуш учурундагы күч үрөп, кылган мээнеттерин эч унутушпай, аны атайылап эске түшүрүп отурушат. Токмолдонун жогорудагы: «Эгерде бир суроого жооп бере албай калсак жүда уят болобуз, молдо балдар чогулуп, тиги аталган жерлердин мурда уккан

тарыхын кайталай баштадык. Кимибизге кайсы суроо келерин кайдан билет элек? Бардыгын үйрөнүш керек» – деген сөзүн эске түшүрөлү. Ал эми жаш Жеңижоктун Нурмолдо мудариске карап төмөнкүчө:

«Алиппени үйрөтүп,
Арапчаны сүйлөтүп,
Кат жаздырып көрдүнүз,
Кош-кош тамга сыздырып.
«Ажынааме» а түгүл
Айттырдыңыз түз кирип.
Не десеңиз ошону
Ниет кылдык биз билип,
Алдык күчтүү үрөп да,
Ар кыл өзүм сүрөп да,
Аалимдиктин ушпасын».

– деп ырдап турушу да, Нурмолдонун сабакта балдардын өз алдынча күч-аракетине басым коюп иштегенине күбө өтүп турат. Нурмолдо окуучу шакирттин өз колу менен жасап, иштеп, өз акылы менен ойлонуп-таап, ынанган нерсеси гана бекем билим болоруна, баланын өзүнүн кызыгуусусуз, умтулуусусуз, өзүнүн мээнеттүү түйшүгүсүз окутуунун наатка кетерине көзү жеткен. Ушул мааниде алганда Нурмолдонун сабакта балдарга айткан, үйрөткөн мускоолорундагы, айтымдарындагы, салт санатындагы «**береке-аракетте**», «**эмгеги көптүн - өнмөгү төп**», «**илим жолун издеген, билим кенин тиздеген, нуска болгун бөбөгүм**» деген акыл-кеңештеринде, накылдарында азыркы биз айткан ойдун нугундагы тиешелүү педагогикалык позициянын бөгүп жаткандыгын аңдоо кыйын деле эместир. Ал эми окуучу кулунчактын ышкы-ынтызарлыгын, кызыгуусун ойгото турган, жекече күч-аракетин тутанта турган бул – кызыктуу мазмун, кызыктуу усул, чыйралтар чыгаан ыкма» (Жеңижок) экендигин Нурмолдо мударис катары жакшы туюнган. Нурмолдонун «Ойлончу» деген ырында мындай бир эки сап бар: «**Жакшылар эске акылды, бап саларын ойлончу**». Ошол билимди эске бап салган жакшы усулчу Нурмолдонун өзү болгон. Анын акыл-билимди балдардын башына

бап салган кандайча устат болгондугун баамдоо үчүн кайрадан окуучу шакирттеринин эскерүүлөрүнө кайрылууга туура келет:

«Олуя акын Нурмолдо мударис мечитте балдарды окутканда сабак билбеген бала болбой турган. Анткени ал ушунчалык кызыктырат, дөөпөрөстөр да айтканын дегендей кайталап бере турган. Ушунчалык кызыктырып окутчу, ага азыркыга чейин таңкалам. Айтып берсем, уккандардын бардыгы таңданат. Ажайып устатка жолуккан экенбиз, өз убагында баалай албаппыз, ай аттиң-ай!» (Токмолдо).

«Ар баланын зейнине,

Ар тамганы дээрине

Андата билген акылчыл» (Жеңижок).

Жеңижоктун баасында Нурмолдонун тамгаларды, тагыраак айтканда, билимди балдардын эсине (память) гана эмес, эң башкысы, алардын зээнине, дээрине, демек, жан дүйнөсүнө жайгаштыра билген усулдук айлакердигине, мударистик өзгөчө талантына басым коюлуп жаткандыгын туюнуп койгонубуз оң. Ошол эле Жеңижок окутуучусу жөнүндө өйдөкү сөзүн улап: **«Ырыңыз кирет түшүмө, уктабай күн-түн өксөдүм, улантсам деп көксөдүм»** – деп бекеринен ырдап жатпаса керек.

Балдардын сабакка кызыгышына Нурмолдонун өзүнүн оригиналдуу личносту, ар жактуу билимдүүлүгү, акын катары эмоционалдуу бай натурасы да чоң роль ойногон. «Нурланып нур чачырап көздөрүнөн, акылы агып турган сөздөрүнөн» (Устажолдош), «көздөрүндө огу бар, колдорунда чогу бар» (Токтогул) Нурмолдо балдарды магнит сыяктуу өзүнө бат эле тартып алган. **«Охо-ой! Андай мугалимди алигиче көрө элекмин»,** – деп өйдөтө окуучусу таңкалып жатпайбы.

Билимдин бекемдиги деген эмне? Билимдин бекемдиги деген бул – билимдин өзүндүн жеке инсандык энчиңе айланышы, эсиңден чыккыс болуп сакталышы, күндөлүк турмушунда колдонулушу, адамдык тажырыйбандын, жан-дүйнөңдүн ажырагыс бир бөлүгүнө айланышы. Нурмолдонун сабактары окуучуларынын эстеринен өмүр бою чыккан эмес, мударистин үйрөткөндөрүн алар ар дайым, өлөр-өлгөнчө турмушта пайдаланып, колдонуп, кайталап айтып, кийинки муундарга жеткирип, өткөрүп келишти. Демек, Нурмолдо

өзүнүн педагогикалык искусствосу менен бекем билимди камсыз кылууга жөндөмдүү устат болгон. Сабактарда учурунда окуу материалы катары пайдаланылган Нурмолдонун поэтикалык-педагогикалык мурастарынын (айтымдары, нускоолору, өлөңдөрү, табышмактары, кошоктору, салт ырлары, «отуу курак обондору») эл арасында сакталып, биздин күнгө жетишинде акын-мударисттин окуучуларынын бойго сиңген ошол бекем билимдери чоң роль ойноду.

12. Көнүмүштөрдүн бузулушу же Нурмолдонун дагы бир педагогикалык эрдиги

Нурмолдонун дагы бир педагогикалык эрдигине бул жерде токтолбой өтүүгө болбойт. Анын мечит-мектепте алга таштаган тарыхый мүнөздөгү чечкиндүү кадамына ачыгыраак түшүнүп, баа бериш үчүн ошол доордо мечиттердеги жана бозүйлөрдөгү окууда кандай абал-жагдайдын өкүм сүрүп тургандыгын көз алдыга элестете билишибиз керек. XIX кылымда жана XX кылымдын башында Түркстан аймагында алдыңкы медреселерде жанагындай тарых, астрономия, медицина окутулганы менен демейки көпчүлүк мусулман мектептери ислам дини багытында болуп, айрыкча кыргыз аймагындагы мечиттердеги жана бозүйлөрдөгү окутуу диний догматикага жана схоластикага чулганган эле. Балдар араб, фарс, түрк-чагатай тилдериндеги диндик китептердин тексттеринин маанисин түшүнбөй, жаттап окууга аргасыз болушкан. Тарыхчы-аалым Осмонаалы Сыдыков «Ал кезде «Кожо Хафиз», «Чахар китеп» окуп, маанисин билбей, курулай гана окуу менен илим тамам болор эле», деп туура жазат (Осмонаалы Сыдыков. Тарых кыргыз Шадмания, 37-бет). Мындай жагдайды орус окумуштуусу А.И.Краснов да байкап, XIX кылымдын 80-жылдарында төмөнкүдөй деп жазган: «Дети учатся долго и без всякого понимания, все в слух перекрикивая друг друга, почему могометанская школа похожа на жжужащий улей пчел». О.Сыдыков менен А.И.Красновдун жазганынын жөндүүлүгүн бир кезде ошол «Боз үй мектебинен» окуган окуучулардын өздөрү да ырастайт. Мүнөздүү мисал катары 1880 – жылдарда туулган, совет өкмөтүнүн мезгилинде агартууга эмгек сиңирген карыя мугалим Мүсүралы Конобаевдин 1950 – жылдардагы эскерүүсүнөн кыска

бир үзүндүнү алдыңыздарга тарта өтөлү: «Сегиз жашымдан тартып айылдык диний окуудан, молдодон окудум. «Аптиек», «Куран», «Сополдияр», «Чаар китептердин» молдолор өздөрү түшүнбөгөн узун жадатма сүрөөлөрүн жаттатып башыбызды катырышчу. Карандай молдодон корккондугумдан мээ чарчаткан узун сүрөөлөрдү суудай жаттого тырышчумун. Жөн гана жаттабай, мукам менен кырааттуу окуганды мажбур кылышчу», (Сасыкбаев С. Тандалган чыгармалар – Фрунзе, 1977, 129-бет).

Окутуудагы мына ушундай кыйын шартты эске түшүрүп келип караганыбызда, Алабука менен Аксы аймагынын мечит-мектептеринде окуган балдар абыдан эле бактылуу болушкан экен деп ойлоого болот. Себеп дегенде, бул жерлерде Нурмолдо эбактан бери орун-очок алып, адатка айланып калган өйдөкүдөй түшүнүксүз бөтөн тилдердеги башкатырма окутуунун алкактарынын чегинен суурулуп чыгып, көнүмүштөрдү бузуп, түштүк аймагында биринчи жолу мечит-мектепке алатоолук кыргыз элинин тилин – эне тилибизди алып кирген. Анан калса, Нурмолдо катып калган догмалардын жана нормалардын ичинде күн көргөн катардагы чала сабат молдолордон эмес эле да. Рухий жактан баатыр инсандар, чыгаан таланттар, генийлер ар дайым традициялык чийиндерди, демейки чектерди аттап, стереотиптерди бузуп, тушамыштарды үзүп чыккандыгы менен айырмаланышат. Жаш кезинен жанагындай «от болуп чыккан» (Коргоол), олуя атанган, «көздөрүндө огу бар, колдорунда чогу бар», нөшөр төкмө акын, акылы ааламды айланган аалым-мударис, толкуган талант Нурмолдо демейки көнүмүштүн алкагына сыйышы мүмкүн эмес эле. Ал өзүнүн көрөгөч, көсөм акылы менен фарс, араб, түрк тилиндей эле кыргыз тилинин да күчү, укугу бар экендигин, кыргыз балдардын бөлөк тилдерде гана эмес, өз эне тилинде да окушу зарыл экенин жасемдебей аныктап, бул багытта чечкиндүү кадам шилтеп, өз доору үчүн революцияга тете педагогикалык бурулуш жасаган. Нурмолдонун мечит-мектебинде биринчи мертеби кыргыз тилинин туусу желбиреген. Биринчи жолу бул жерде кыргыз тилинде сабак өтүлгөн. Мечиттин классында кыргыздын ырлары, дастандары, санжыралары, кошоктору, обондору жаңырган, балдар араб графикасында кыргыздын поэтикалык тексттерин үн кубултуп көркөм окушуп, ырларды жатка айтышып, өлөндөрдү ырдашкан, эпостордон үзүндүлөрдү

угушкан, табышмак айтышкан. Баарынан да Манас айтылган. Улуу эпос «Манас» жөнүндө тарыхта биринчи жолу мектепте дарстар окулган (Нурмолдонун Манас сабагы жөнүндө алды жакта өзүнчө сөз болот.) «Айтымдарды» жаттатчу, – деп эскерет окуучусу Назармат, – Нурмолдонун нускоолор дегени болор эле, эч түгөнбөчү. Уландарга «Жарамазан», «Шырылдаң», «Опмайда», «Сугат», «Орок салуу» сыяктуу мээнет ырларын, ал эми кыздарга «Акыйнек», «Бекбекей», «Тон бычыш» деген ырларды үйрөтүп, «Кол тамга кошоктору» дегендерди билдирчү. Мына ушулар сыяктууларды жаздырчу, үн чыгарып окутчу, жатка айттырчу. Нуракемен биз ушундайча билим алганбыз. Нуракем жаш чагында «Оттуу курак обондору» деген көп ырларды чыгарыптыр, жаштарга үйрөткөн». (Нурмолдо, 524–525-беттер).

13. Нурмолдо – мударис кыргыз тилин жана адабиятын мектепте биринчи негиздөөчү

Кыргыз тили, кыргыз адабияты, Нурмолдонун өзүнүн поэзиясы мектепке мына ушинтип күтүүсүздөн эшикти кең ачып кирип келген. Анан кантип сабак кызыктуу өтпөсүн, анан кантип балдар бактылуу болушпасын. Анан кантип окуучусу «ай аттиң-ай, ажайып устатка жолуккан экенбиз», деп тамшанып эскербесин. Агартуунун улуттук тарыхында, революциядан мурда мектепте биринчи болуп «Кыргыз адабияты» предметин түптөгөн, анын алгачкы кышын койгон жана эне тилибизди окутуунун тили катары педагогиканын сахнасына алып чыккан улуу педагог катары Нурмолдо Наркул уулу тарыхтан мыйзамдуу ордун алууга тийиш.

Араб, фарс, түрк тилдерин билгендиктен Нурмолдо ушул тилдеги китептердин маанисин окуучуларга кыргызча которуп түшүндүрүп окутууну колго алган. Бул чындыкты Назармат шакирттин «Бабурдун «Бабурнааме», Аксикентийдин «Мажбу атут таварых», дагы ушул сыяктууларды дарс кылып окутат. Шарктайт (түшүнтүп талдайт)», деген эскерүүсү жана Жеңижоктун «чагып (чечмелеп – С.Б.) берген «чаркитеп», чама-чаркка сиңдирип», – деп Нурмолдо мударис жөнүндө ырдаган фактысы ырастап турат. Нурмолдо чыгыш классиктеринин дастандары менен поэмаларынын мазмунун да кыргызча ырга

салып айтып, дарс кылып окуп, ал эми исламият сабагында шариятты, пайгамбарлар тарыхын эне тилде ыр менен баяндап окуткан. Кыскасы, феноменалдуу личность Нурмолдо эне тилибизде балдардын алдында дүйнөнүн кеңири картинасын ачып берип, өзүнүн ажайп устат экенин далилдеген. Ошон үчүн ошол эле окуучусу Жеңижок «Аалимдиктин жетик билимин алдык», деп кийин Нурмолдого ыраазы экендигин билдирген.

14. Диний догматикадан турмуш педагогикасына карай

Нурмолдонун окутуусунан улам эске келип отурат. Биздин азыркы кыргыз мектептеринде ушу күнгө чейин окуучуларга жалаң теорияны жаттатып окутуп келатабыз. Биздин балдардын он бир жыл бою көбүнчө аныктамаларды, эрежелерди, теорияларды, ар кандай цифраларды, категорияларды, факты маалыматтарды үйрөнүүдөн башы чыкпай келет. Алардын билими көп учурда абстрактуу мүнөздө. Биздин бүгүнкү мектеп балдарды турмушка даярдабайт. Ал эми Нурмолдо педагогду караңызчы, окуучуларды турмушка даярдап окутуп жатат. Ал жаш муундарга практикалык турмушта кереги тие турган билимди берүүдө. Класста кыздар өйдөкүдөй «Бекбекей», «Тон бычыш» ырларын, «Кошокторду», «Акыйнекти», ал эми балдар болсо, «Жарамазан», «Орок салуу», «Оп майда», «Айтымдарды» (Асан чакырып ат коюш айтымы, салбилек айтымы, сүмөлөк айтымы, нооруз айтымы, Ай жаңыргандагы айтым, мал соёрдогу айтым, үрөн сепкендеги айтым, күн күркүрөгөндөгү айтым, өткүн жаагандагы айтым, жылан чаккандагы айтым, ж.б.) үйрөнүп жатышат. Баарыга белгилүү, ушул аты аталган эмгек, салт, үрп-адат ырлары Нурмолдо жашаган доордо кыргыз элинин күндөлүк тиричилигинде реалдуу түрдө колдонулуп, коомдо белгилүү бир рухий-социалдык функцияны аткарып турган дөөлөттөр болгон. А түгүл ушул биздин күндөрдө жашап жаткан Калмурат Рыскултегин карыя булар кечээ эле «согушка чейин биздин күндөлүк турмушубузда колдонулчу» (Нурмолдо, 585-бет) деп жазып отурат. Эски кишилер билет, ырасында эле ошондой эмес беле. Ал эми Нурмолдонун агрономия багытындагы «Айнаме» аттуу сабагына баам салып көрөлүчү. «Айнамени» үйрөтчү, эгинди кайсы убакта себерин билдирчү.

«Айнаме» дегени ата-бабанын агрономиясы болчу» – деп эскерген алиги Назармат. «Айнаме» сабагында маселен арпа, буудай, таруу, зыгыр, шыпыргы, коон, дарбыз, бадыраң, анделек, ашкабак, пияз, сабиз, чамгыр, шалган, картошка, кызылча айдоо – береке-байлыктын негизи экендиги түшүндүрүлүп, үрөн себүү, сугат боюнча элдик тажырыйбага негизделген практикалык рекомендациялар берилип (мисалы, ай арасы болгондо үрөн себүү опурталдуу деген сыяктуу), дыйканчылыктын маданияты үйрөтүлгөн. Мындай сабак көчмөн калктын балдары үчүн өзгөчө мааниге ээ болгондугун айтпасак да түшүнүктүү. Нурмолдо көчмөн коомдон дыйканчылык цивилизациясына карай өтүүнүн педагогикасын жайылткан чыныгы агартуучу болгон. Анын мындай «дыйканчылык» педагогикасына түркстандын отурукташкан калктарынын жана өзү кыдырып көргөн алыскы өлкөлөрдүн маданияты өз таасирин тийгизбей койгон эмес.

Демек, Нурмолдонун мектебинен тарыхты, элдик адабиятты, салтты жана «Айнамени» окуп үйрөнгөн балдар кийинки реалдуу турмуштагы жашоого практикалык жактан ориентация алып, белгилүү бир руханий жана турмуштук көндүмдөргө ээ болуп, күндөлүк өмүр-тириликке кандайдыр бир деңгээлде даяр болуп чыгышкан. Дагы бир жолу айталы, Нурмолдо окутуу процессинде балдарды реалдуу турмушка даярдаган жана мечиттеги сабакты диний схоластика менен догматикадан жандуу турмушту көздөй бурган. Нурмолдонун жасаган педагогикалык бурулушунун жана новаторчулугунун дагы бир маңызы ушунда.

15. Нурмолдонун билим берүү философиясы

Мына ушул фактылардан улам Нурмолдонун жамааттагы билим берүүнүн, окутуунун функциясын жаңыча түшүнгөндүгү баамдалып турат. Окуучу шакирттерди турмушка, жашоого даярдоо – мынакей, анын педагогикалык иш-аракеттеринен келип чыккан логика. Балдарды кожо-молдолукка гана эмес, жалпы эле социалдык-атуулдук жашоо-турмушка даярдоо. Нурмолдонун окутуусу педагогикадагы белгилүү «турмуш менен байланыштуулук» дидактикалык принциби менен айкалышып турат.

Бирок Нурмолдо агартуучу катары окутууда өзүнүн алдына практикалык багыттагы күндөлүк пайдалуу милдеттерди коюу менен гана чектелбеген. Ал балдарга билим берүүнүн вазипасына кеңири планда, өйдөрөөк оңутган, образдуу айтканда, алабуканын түзүнөн эмес, алабуканын тоосунун бийигинен караган экен. Ал өзүнүн педагогикасында өйдөкү деңгээлдеги социалдык-маданий, рухий мүдөөнү орундоону көздөгөн. Караңызчы, дагы бир жолу кайрылалы, ал алды жакта айтылгандай, бу заманга «табыш керек бир айла», деп чоң деңгээлде ойлонуп, толгонуп турат. Анын түшүнүгүндө каалагандай жакшы заман, маселен, кыштын артынан жаз келген сыяктуу эле өзүнөн өзү болуп калбайт. Заманга айла табыш деген оңой маселе эмес. Заман маселесин арзан түшүнгөндөргө «Тоголото чапкыдай, тобуң эмес замана, катындар башка салынчу, жоолук эмес замана», деп жооп берип турат Нурмолдо. Нурмолдо замана темасындагы бир айтышында өзүнүн оппоненти Нурбайга эгерде сен ыгын тапсаң, тилин, айласын, ачыкчын тапсаң, ыргагын, обонун тапсаң замана сага бакыт, жакут болуп берет, сенин черткен күүң, ырдаган үнүң, кулуң, пулуң, унуң болуп берет, деп акыл-кеңешин берет. Ойчул акын-агартуучунун философиялык логикасын ээрчисек, акыры маселе кайрадан эле окутууга, тарбияга, билимге, эмгекке келип такалат. Биринчи иретте, ошол замандын ачыкчын, тилин таба турган инсанды өстүрүп чыгарыш лаазым. Ошол ачыкч деген мынабул балдар, жаштар. Булар эмгекчил, тарбиялуу, билимдүү болсо, ачыкчтын табылганы ошол. «Бул дүйнөнүн ачыкчы – эсепти үйрөн ушаптап», «Билим – ырыс булагы», «Эмгектен эр өсөт, эмгекчилге жалкоолор, эч убакта тең болбойт», «Адамгерчилик – шартнааме, аксымданып аттаба» дейт Нурмолдо өзүнүн чыгармаларында. Бир гана нерсе, ушул ачыкч болуп берчү дөөлөттөргө, өнөрлөргө кулунчактарды таптаганды, тарбиялаганды билүү абзел. Туура таптасаң замандан түшүм аласың. Дал ушул терең маанини Нурмолдонун: «Замана деген ушундай, таптаганга жараша, түшүм берет кызылдай», «Тарбияңа жараша, уулуң болгой замана», деген накылдары камтып турат го. Демек, Нурмолдонун мечит-мектепте окутуунун милдетин жана максатын кеңири ракурста: динди, илим-билимди билген, ошону менен бирге эле мээнеткеч, адамгерчиликтүү, эл-журтуна, мекенине кызмат кылган («жерин коргоп алалбай, жигитти үйдө жашынган?!», «Перзент

энеден туулат, эл үчүн белин буунат», «Эл четинде эр жигит, эли үчүн бел жигит» – Нурмолдонун мектептеги «Нускоолор» сабагынан) жарандарды тарбиялоо деп туюнгандыгын андоо кыйын эмес. Бир сөз менен айтканда, Нурмолдонун мечит-мектептеги уюштурган жана жүргүзгөн окуу-тарбия процесси балдардын маданий-нравалык, атуулдук-патриоттук багыттагы социалдашуусуна чоң сүрөө болгон. Анан калса, Нурмолдо, ушундай кең билим-тарбияга омок болуп бере турган мазмундук булактардын бирин кылымдарды карытып жашап келе жаткан кыргыздын элдик адабий-көркөм мурастарынан көргөн. Бекеринен ал өзүнүн жанагы нускоолрунда **«Акылдын кенчи – «Манаста»**, деп басым коюп айткан эмес. «Манас» баштаган элдик көркөм сөз өнөрү Нурмолдо тарабынан эли үчүн белин бууна турган, үйдө жашынбай жерин коргоп ала турган ар намыстуу жарандарды тарбиялоонун күчтүү куралы катары каралган жана пайдаланылган.

Айтмакчы, «Манас» жөнүндө. Нурмолдонун өнөрүнүн дагы бир кырын айтсак, ал түштүк чөлкөмүндөгү таланттуу манасчылардын бири болгон. Өзүнүн ырындагы маалыматка караганда ал манасчылык жагынан таалимди түндүктөгү атактуу Балыкооз манасчыдан алган экен. Бир ырында Нурмолдо Балыкоозду устатым деп атайт. **«Молдо Тойчу курдашым, суранды айтсам «Манастан», сүрөп көңүл улаштык»**, деп дагы бир ырында Нурмолдо өзүнүн манасчылыгын өз оозу менен бизге күбөлөп берет. Нурмолдону көргөн алабукалык акскалдар ал Манасты күпүлдөп, көбүрүп-жабырып укмуш айтар эле деп эскеришкен. Ал эми алабукалык Камчыбек манасчы болсо, Нурмолдо менен Кыдыраалы манасчылар Анжиян-арканы кыдырып, «Манас» айтышканда, кошо ээрчип жүрүп, таалим алгандыгын, Нурмолдо Сагынбай Орозбак уулу менен да жакшы болуп, **«Кыдыраалы үчөө жети, сегиз ай тынбай «Манасты», «Семетейди», «Сейтекти» алмак-салмак айтышар эле»**, деп Калмурат Рыскултегинге 1955-жылы эскерип айтып берген. Нурмолдо «Манастан» башка да, «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторун айткан. Мына ушундай чыгармачылыгы бай, элдик эпосторду беш колундай билген, аларды акыл кенчи деп эсептеген ашып-ташкан, талант Нурмолдо мударис, алысты көргөн агартуучу улуу «Манасты» мектепке дарс кылып киргизип, балдарга үйрөтпөй, класста күпүлдөп манас

айтпай коюшу мүмкүн эмес эле. Шакирти Токтомолдонун жанараак алды жакта келтирилип өткөн «Манаска» байланыштуу «дарс-саякат» жөнүндөгү эскерүүсү арасында эле, Нурмолдо мударистин улуу эпосту сабак кылып мечит-мектепке киргизгендигин кашкайта далилдеп турат.

16. Нурмолдонун патриотизми же мечит-мектепте желбиреген Манастын туусу!

Окутуунун, тарбиялоонун мазмунун аныктоодо элдик фольклорго маани берип, өзүнүн чыгармачылыгы менен кошо аны ишке чегеши Нурмолдонун педагогикалык даанышмандыгы жана көрөгөчтүгү катары бааланууга тийиш. Нурмолдо заманынын ачыкчын таба турган инсан элден мурун өз элинин дөөлөттөрүн, нарктарын, тарыхын билиши лаазым деген ойдо болгондугу анын реалдуу педагогикалык иш-аракеттеринен көрүнүп турат. Бул жагынан Нурмолдо **«Эң оболу өзүңдүн уруктарыңды билип, андан кийин башка калкты билүү керек. ...илим-билимдүү болуп, улутун сактоо керек»** деп жазган Осмонаалы Сыдык уулу менен бирдей көз карашта болуп жатат. Нурмолдо бүгүнкү тил менен айтканда, кыргыз тукумдарын улуттук изденттүүлүктүн нугунда тарбиялоого аракет кылган.

Мечиттин классында «Манас» дарстарын окугандан кийин Нурмолдонун класста өтүлгөндөрдү практикалык жактан бекемдөө үчүн алдыда айтылгандай, балдарды бир апталык дарс-саякатка алып чыгып, түштүк жергесиндеги Манас баатырдын ысымына байланышкан «Аккелте-уланчы хандын ордосу», «Манас атанын ажыдаарынын дөбөсү», «Сыргак дөбө», Миңжашар Чынач мазары», «Шаакептер мазары» деген жерлерди кыдыртып көрсөтүп, бул жерлердин ар бирине бир күндөн токтоп, санжыраларын кенен чечмелеп, «Манастын» сюжетин кайталап эске түшүрүп, кеп болуп жаткан темага жараша кереги болгондо: Абыке, Көбөш эки арам, Калдыбай, Көлбай төрт арам. Кочкор, **«Чыбыт алгы арам, алардан кийин тараган, Алтыммыш эки жалпы арам»**, – деп Манас айтып, окуучу-шакирттерди эстен чыккыс кызыкка батырган. **«Нуракем талаага чыкканда мурдагыдан да чечен болуп кетет экен. Кийинки күнү Алабука кыштагынын этегиндеги «Ыйык чалдыбарга» келдик. Ушул «Манастагы» эр**

Сыргактын атасы Улакчы хандын ордосу деди мударис акешен куран түшүрүп. Анан «Манастан» Улакчы хан жөнүндө ашбышым айтып күпүлдөдү, зорго басылды». – деп эскерет Токмолдо дарс-саякат тууралуу. Нурмолдонун «Манас» жөнүндөгү дарс-саякаты биз үйрөнө турган эң баалуу методикалык тажрыйба. Бул тажрыйба революцияга чейинки мечит-мектептеги уникалдуу педагогикалык көрүнүш. Ачыгын айталы, маселен, бүгүнкү күндө деле Түштүк же Нарын аймагынын мектеп мугалимдеринин ичинен кимдир бирөөнүн «Манас» сабагынан кийин Нурмолдочылап, Манас атанын атына байланышкан жерлерге балдарды саякатка алып чыгып, билимди практика жүзүндө бекемдегендин уга да, көрө да элекпис.

Революциядан кийин биздин интеллигенциябыз, илим-билим чиновниктерибиз далайга чейин талашып-тартышып, «Манасты» мектептерге киргизе албай келишти. «Манас», манасчылар жөнүндө окуу китебин жаза салам деп, идеологиялык жактан айыпталып, алгачкы интеллигенттерибиздин бири Ташым Байжиев 1949-жылы камалып, Карагандынын түрмөсүндө каза тапты. Андан кийин «Манас» жөнүндө канча күрөштөр өттү.

Ал эми Нурмолдо мударис болсо, «Манастын» педагогикалык тагдырын революцияга чейин эле даанышмандык менен чечип койгон. Улут сыймыгы – улуу эпосубузду тарыхта биринчи жолу мектепке окууга киргизип, сабак өткөн Нурмолдо мударистин бул зор атуулдук эрдиги бизде өзүнүн татыктуу баасын алышы керек. Тунгуч патриот-агартуучу болгон Нурмолдонун мындай педагогикалык патриотизми бүгүнкү дүйнөлүк глобалдашуунун оң тартып койчу коркунучу алдында турган кыргыз жамаатынын мугалимдер журту үчүн үлгү ала турган чоң өрнөк.

17. Нурмолдонун этика сабагы

Ушул жерден жанагы «Нурмолдонун нускоолор» сабагына байланыштуу сөз учугун дагы нарылап улоого тура келет. Жогоруда окутуучу Назарматтын «Нурмолдонун нускоолор, дегени болор эле, эч түгөнбөчү» деп эскергенин көрдүк. Эч түгөнбөгөнүнө караганда нускоолор Нурмолдонун сабактар системасында орчундуу орун ээлегендиги сезилип турат.

«Нурмолдонун нускоолорунун» бир кыйласы эл ичинде сакталып, кагазга түшүрүлгөндүгү жөнүндө Калмурат Рыскултегин төмөнкүдөй деп маалымдайт: «Шакирттерине дарс бергенде өзү оозеки айтып жаттатып, жаздырып, үн чыгарып окутуп, өтө кызыктырып үйрөткөн. Отуруштарда, сухбаттарда айткан. Шакирттери: кетментөбөлүктөр, үчтеректик Нургазы Байтик уулу, Камчыбек Бактыяр уулу, Кожокул Дыйканбай уулу (кадимки хан Дыйканбайдын уулу), Сака Көкүмбай уулу «Нурмолдонун нускоолор» деп айтыша турган. «Сенек» дегенинен улам анын маанисин сурап калдым. «Сенек мезгил – ачарчылык» деген Мамытбай Сака уулу. Алар менен 1943–1945-жылдары Наменгенде, Терексайда бирге иштешкем, буудай, сурма, ун ташышкам... Мектептерде мугалим болуп иштеп жүргөнүмдө окуучулар аркылуу ата – энелерден жыйналган чыгармалардын арасында «Нурмолдонун нускоолору» да бар экен. 1958-жылдан атайын көчүрө баштадым». (Нурмолдо, 585-бет).

Нурмолдонун мектебинен окугандарына 25–30 жылдан ашык убакыт өтсө да, 40-жылдарда шакирттеринин күнү бүгүнкүдөй жатка айтышканына караганда, нускоолор сабактары учурунда балдар үчүн абдан кызыктуу жүрүп, кийин Эстен чыккыс болуп сакталган экен. Чынында эле, «Нурмолдонун нускоолорунун» мазмуну өтө кызыктуу. Таанышып көргөндө, нускоолор элдик тажырыйбалардан келип чыккан нуска сөздөрдөн, накыл кептерден, макал-лакаптардан, даанышман афоризмдерден, учкул сөздөрдөн, адеп-ахлак насааттарынан, философиялык кыска жана нуска ойломдордон турган материалдардын топтомдору болуп чыкты. Бүгүнкү түшүнүк менен айтканда, Нурмолдонун «нускоолор сабагын» азыркы ЖОЖдордо жана мектептерде өтүлүп жаткан этика сабагы же адеп-ыйман сабагына окшош деп айтса болот. Нускоолор сабагында Нурмолдо заманынын ачкычын, тилин таба турган адамга коюлуучу шарт – адамкерчиликтүүлүк («Адамкерчилик – шартнааме, аксымданып аттаба») деген жанагы идеясын чечмелеп, жүзөгө ашыруунун үстүндө иштеген өңдүү. Балдарга жөнөкөй жүрүм-турум эреже-этикеттеринен тартып, адамдык адеп-ахлактын бийик нормаларына чейинки асыл дөөлөттөр, даанышман акыл-кеңештер, ой берметтери нускаланган. Маселен, ошолордун айрымдары менен таанышып көрөлү:

Каргалардын арасында
Шумкар карып.
Качырлардын арасында
Тулпар карып

X X X

Жериңи сатканың
Элиңи сатканың.
Келечегиңи атканың.

X X X

Атаң карыса күл алдырба,
Энең карыса күл алдырба.

X X X

«Бирөөгө жамандык салганың -
Өзүңдү бутуңан чалганың».

X X X

Бакыт чыгаандардыкы:
Бир жеңден кол,
Бир жакадан баш чыгаргандыкы.

X X X

Адамкечиликтен чектелгениң,
Элден ажырап жектелгениң.

«Нускоолор» окуусунун материалдарынын курмамына кирген
«Айтымдар» циклинен сабак жүргүзгөндө үрөн сээп жаткан учурда
кандай ниет-тилекти айтыш керектиги окуучуларга үйрөтүлгөн.
Мисалы:

Мына септим уучтап:
жылуу жерден конуш тап.
Бу – жетим – жесирге,

мунусу – карып мискинге,
бу – ач – арыкка,
мунусу – алсыз карыпка.
Булары - курт – кумурскага,
Мунусу – сурамчыга,
а бул – тилемчиге.
Булары – саламчыга.
Калгандары
сизге, бизге, мага.

Мына ушундай жүрүм-турум эрежелерине, адеп-ахлактын жогорку мыйзам-нормаларына, рухий жоомарттыкка үндөгөн, үйрөткөн асыл нускаларды, акыл уютмаларын, шакирттери эскергендей, Нурмолдо класста өзү айтып чечмелеп берип, балдарга кайра оозеки айттырып, жаттатып, жаздырып, үн чыгарып окутуп, өспүрүмдөрдү адам болуп жашоонун өнөрү жөнүндө эртелеп ойлонууга шыктандырган, алардын нравалык аң сезимин эртелеп активдештирип, этикалык маданиятка карай жетелеген. Балдар Нурмолдонун нускоолорунан таалим-тарбия сабагын алып чыгышкан жана ал сабактар шакирттердин адеп-ахлак жактан тотугушуна, телчигишине өзүнүн ургаалдуу таасирин тийгизбей койбогон.

Ушуга удаа баса белгилеп айта турган нерсе, чыгармаларына үнүлүп караганда, дегеле, Нурмолдо этикалык аң сезими өтө күчтүү өнүккөн инсан экени көрүнөт. Анын аң сезими ар дайым дүйнөлүк деңгээлдеги моралдык-философиялык үлкөн маселелер менен алек. Масален, дүйнөлүк этикалык окуудагы, Адам табиятынын карама-каршылыктуулугу, бир жагынан жаратылыштын өзүнө, экинчи жагынан коомго тиешелүү биосоциалдык жандык экендигине байланыштуу кишинин ичинде инстинктивдүү-иррационалдык башталмалар менен акыл-эстүү жаркын башталмалардын күрөшү жүрүп турарлыгы, мындайча айтканда, пенде натурасындагы жамандык менен жакшылыктын дайымкы кармашы жөнүндөгү (мисалы, Ф. Достоевскийдин «Внутри каждого из нас сидит зверь» дегенин эстейли) демейки философиялык ойлорду Нурмолдонун чыгармаларынан да кезиктиребиз. Нурмолдо Адам пендесинин ичиндеги оң-терс башталмалар жөнүндөгү көз карашын бизге периште менен шайтандын түбөлүк түгөнбөс тирешүүсү

формасында түшүндүрөт (караңыз: «Периште-шайтан күрөшү»). Ушул карама-каршы эки башталманын кайсы тарабына оогонуна жараша адамдын тагдыры чечилет, дейт Нурмолдо. Адам баласынын ичинде жүрүп турган ушул кыйын-кезең күрөштө периштелик башталманын, жакшылыктын башталмаларынын жеңиши инсандын өзүнүн жеке эркине, күчүнө жана акылына байланыштуу деген ой ишара кылынат. Шайтандык башталма «**Эси бошту азгырар, эрки азды жазгырар**» (Нурмолдо). Тирешүүнүн жүрүшүндө пенденин шайтан же периште тарапка оошу жогорку күч тарабынан алдын ала аныкталбайт, бул фаталдык мүнөзгө ээ эмес. (Акындын кээде диний фаталдык көз карашка ооп турганына карабастан) Нурмолдонун бир катар чыгармаларынын логикасынан ушундай ой чыгып турат. Нурмолдонун ою боюнча өзүнүн адеп-ыймандык түр-түрпөтүн түзүүдө, калыптоодо инсандын жекече субъективдүү активдүүлүгүнө, эрк-кайратына, өжөр күч-аракетине чечүүчү роль таандык. Ошондуктан мударис-педагог Нурмолдо ар дайым инсанды адеп-ахлак активдүүлүгүнө, күч үрөп Адам болууга чакырып турат. Акын – мударис өзүнүн «Азиретаали, Дарийка» деген дастанында «Өзүңү өзүң айда дайым өргө», «Ашып өтөр жолунду өзүң танда» десе, дагы бир чыгармасында:

«Жакшылыкка баштагай,
беймарал жеңсе пейлиң,
Башыңа бакыт түнөтөр.
Периштени бел тутуп,
Ак ойлогой жарандар,
Актыкты үйрөн балакай» – деп насааттайт.

Бул жерде дагы бир нерсе бар. Ошол ичтеги оң-терс эки башталманын тирешүүсүнө кериптер болуп турган пенденин жакшылык жолго оошу, түшүшү үчүн, пейил оңоп, ак ойлоп алдыга жүткүнүп умтулуш үчүн ага кандайдыр бир туура ориентир, алдын жарык кылар жолчырак, нравалык өрнөк, идеал керек го. Бул жагынан мына мында Нурмолдо «**Асти бир киши жарыбайт, сыйынары болбосо**», деп туура маселе коюп отурат. Ориентир тутуп, ыйык көрүп сыйынар нерсе деген Нурмолдо үчүн жалгыз кудай, аллах гана эмес, адамзат тарыхынын элегинен өткөн адал, аруу адеп-ахлак нормалары жана бийик Рух дөөлөттөрү, салт-санаа,

заң-эрежелери болуп саналат. Мына ушуга окшогон багыт тутуп, сыйынар ыйыктары болсо гана адамдын адептик-ыймандык өнүгүшү туура нук менен барат экен. Жок, андай эмес экен, анда пенденин шайтанга алдырганы ошол. Адам «жүгөнү жок ат окшойт, тыйылары болбосо, бузулар, алкың ачылар, сыйынарың болбосо», – дейт Нурмолдо.

Эми дагы бир кеп. Бирок ошол сыйынаар бийик норма-дөөлөттөрүң болгон күндө да, алар өзүнөн өзү эле кыймылга келип, кишини оң жолго салып койбойт. Ошон үчүн жамаатка ошол сыйынаар, тутунаар, карманаар, бузбас, аттабас нерселерди дайыма үгүттөй турган, алдыга жайып көрсөтө турган, насаатчылар, нускоочулар, изги адамдар, бир сөз менен айтканда, тарбиячы-мугалим зарыл. Мындай ойду Нурмолдо мына бул саптарында даана берген:

Изгилери адамдын,
Изин сезип ааламдын,
Түрүн көрүп пенденин,
Тамырын кармайт замандын.
Ажырымын көрсөткөй,
Жакшы менен жамандын.
Апарар чегин аныктайт,
Адымдаган кадамдын.

Мына ошондой изги адам, жаш муунадарга жакшы менен жамандын чегин ажыратып көрсөтүү үчүн атайын аттанып, агартуунун жолуна чыккан тарбиячы-мугалим Нурмолдонун өзү болгон. Нурмолдонун мечит-мектептеги нускоолору кандай мотивациядан улам, кандай зарылдыктан, кандай ой булагынан келип чыгып, ишке чегилгендиги ушул айтылгандар аркылуу бизге ачыгыраак түшүнүктүү болот.

Нурмолдо өзүнүн этика сабагында кандай методиканы колдонгондугун окуучуларынын эскерүүлөрүнөн аз да болсо көрдүк. Бирок мударис нускоолорду оозеки айттырып, жаздырып, жаттатып, үн чыгарып окутуу менен гана чектелбесе керек. Ал методикалык жактан изденген мударис катары жана шакирттин «каржалбай жооп изденип», чындыкка өз акылы менен жетүүсүн жактаган молдоке катары, балдардын адептик аң сезимин, рух

дүйнөсүнүн активдешишине шыкак боло турган башка да усулдук формаларды жана каражаттарды издебей койгон эмес. Буга анын сабакта белгилүү «Акыйнек» жанрынын ырларын колдонгондугу күбө өтүп турат. «Акыйнекти» үйрөтчү деп жогорто Назармат эскертпедиби. «Акыйнек» айтыштарын жөн эле жаздырып, жаттатып койбой, Нурмолдо кыздарга роль бөлүштүрүп, бирин бул өйүз, экинчисин тигил өйүз кылып беттештирип ырдагып, аткартып, сабакты кызыктуу кылып өткөн болуу керек. «Акыйнек» ырлары өзү эле аткарууну суранып турат эмеспи. Жүрүм-турум жана башка маселелер боюнча бири бирин чымчып, кээде күйдүргү сөздөр менен куйкалашып сын айтышкан, атандашуунун, эрегишүүнүн пафосуна ширелген, чукугандай сөз табууну талап кылган «Акыйнекти» аткарып айтышканда кыздардын көздөрү көп нерсеге ачылбай койбогон. Кыз балдар чечендикке көнүгүп, кеп-сөзү да өскөн, сынчыл ойлому жанданган, жаман деген эмне, жакшы деген эмне экендигинин тегерегинде мурдагыга караганда активдүүрөөк ой чурката турган болушкан.

«Акыйнек» формасын бүгүнкү мугалимдер да мектептердеги адабият жана Адеп сабактарында жаңы мазмун берип, чыгармачылык менен колдонушса пайдалуу болор эле. Кыскасы, Нурмолдонун адеп-ыйман сабактары таасирдүү жугумдуу өтүп, балдардын дүйнөсүнө из түшүрүп, натыйжа туудургандыгы байкалат. Бекеринен Жеңижок мударис-устаты жөнүндө:

Билим берип жети кыл,
Окуттуңуз эки жыл.
Жамандык эмес – жакшылык
Оң жолго салган мүнөзүн
Оңбогурду какшыкчыл.
Кожосу болуп колдогон,
Кимдер болсо тапкычыл.

– деп бекеринен ырдабаса керек. «Нуракем эки жыл окутту. Көзүм ачылып, сабаттуу болдум», – дейт Токмолдо, канааттангандык менен. Мына ошентип, Нурмолдо тапкыч, сергек окуучуну кождой колдоп алдыга сүрөп, терс кыял какшыкчыл бала болсо, анын мүнөзүн оңдоп оң жолго салып, караңгынын көзүн ачып, түшүмдүү окуткан экен.

18. Улуттук кыртышта өнүктүрүүчү окутуунун өнүмдөрү болгонбу?

Жалпылап айтканда, Нурмолдонун мечит-мектебиндеги окуу-тарбия процесси окуучу-шакирттердин сабаттуулгунун, билиминин өсүшүнө да, алардын инсанынын, маданиятынын, рухунун өсүшүнө да сүрөө болгондугу баамдалат. Фактылар канкуулап тургандай, Нурмолдонун окутуусу репродуктивдүү мүнөздө эле эмес, көп жагынан өнүктүрүүчү окутуунун жышаналарын алып жүргөн жемиштүү окутуу болуптур. Бул жагдай босо, педагогикалык теориядагы алиги окутуу өнүгүүнүн алдында жүрүш керек, окутуу өнүгүүнү алдыга сүйрөп жүрүшү керек (обучение должно быть впереди развития) деген белгилүү концепцияны эске түшүрбөй койбойт. Албетте, Нурмолдо өз учурунда бүгүнкү өнүктүрүүчү окутуу (развивающее обучение) деген педагогикалык принципти билбеген. Бирок ал өзүнүн көнүмүштөн тыш жаңычыл окуу-тарбия ишмердиги менен ушул педагогикалык улуу принциптин духун алып жүргөн. Өнүктүрүүчү окутуунун теориясын биз адат катары батыш аалымдарынын эмгектеринен окуп үйрөнөбүз. А бирок бул жаңычыл окутуунун алгачкы өнүмдөрү биздин Алатоонун кыртышында да бир кезде баш багып өсүп, анан кийин мезгилдин катмаралрында көмүлүп кала берген экен. Ал алгачкы үрөндөрдү биздин кыртышка Нурмолдо сээптир. Чынында эле, бул сыймыктанчу нерсе жана көңүл буруп, үйрөнө турган педагогикалык тарыхый табылга. Биздин өзүбүздүн кыртышта да аз да болсо дидактикалык, методикалык мурастар бар экендиги албетте, кубандырат.

19. Нурмолдонун педагогикалык альтернативасы

Акырында Нурмолдонун мударис менен окуучунун, устат менен шакирттин, молдо менен баланын ортосундагы мамилени өзгөртүп, жаңы нукка буруу боюнча жасаган гуманисттик кадамдары жөнүндө да сөз кылып өтөлү. Педагогикада балага, окуучуга жасалган мамиле чечүүчү критерий катары эсептелинет эмеспи. Мектепте окуучуга жасаган мамилең, осол, копол, мээримсиз болсо, терең билимдүүлүгүңүздүн баасы анча болбос. Мына ошондуктан окуу-тарбия процессинде балага болгон мамилени

адамгерчиликтештирүү, гумандаштыруу маселеси ар дайым көйгөлүү маселе катары тикесинен туруп келет. Эгерде мугалимдин балага жасаган мамилеси сүйүүгө, кадырлап сыйлоого негизделсе, анда окуучунун окуу «өндүрүмдүүлүгү» жогорулай тургандыгын психологиялык изилдөөлөр далилдеген. «**Мугалими күндөй тийсе чачырап, окуучусу гүлдөй жайнап, бажырайып ачылат**» деген сөз бекеринен чыкпаган.

Октябрь революциясынан мурда жалпы эле Түркстандын мусулман мектептеринде окутуучу Молдо менен окуучунун ортосундагы мамиле көп учурда көйгөйлүү жана курч бойдон кала берген. Биздин чыгышта дегеле, деспотизм менен авторитардуулук ар качан күчтүү болуп келгендиги белгилүү. Феодалдык Түркстанда мектеп ар дайым авторитардуулуктун үстөмдүгү алдында тургандыгы эч кимге жашыруун эмес. Мынабу эле тоо арасындагы «бозүй мектебинин» ичине серп таштап көрөлүчү. Бул жерде молдолордун окутуусу жанагындай догматикалуу гана эмес, авторитардуу дагы. Молдолор балдарга каалашынча өкүм-зордук кылып, тентек кылса, окуучуну чыбык менен сабап жазалаган. «Эгер сүрөөнү чала жаттап, жаңылыш окучу болсок, молдодон «чыбык» жечүбүз. Молдонун чыбыгы аз келгенсип, калпасы да сабоочу» (Копобаев Мүсүралы). «Абдыкул деген бала бир демеге алагды боло түшүп, бир арипти унутуп, табалбай туруп калды. Молдо унчупастан келип, жаака колу менен тартып жиберди. «Бачагар, эмне үчүн окубайсың?» деди. Абдыкул жаагын сыйпалап «мына муну унутуп калдым» деп жалооруду» (Бөрүбай Кененсарин). Молдолор кээде «күнөө» кылган баланы чечиндирип алып, чыбык менен жону көгөрүп, канталап чыкканча сабаган учурлар сейрек эмес болгон. Молдолор бир жагынан баланын денесинин молдонун, же ата – эненин чыбыгы, муштуму тийип көгөргөн жерлери тиги дүйнөгө барганда жылдыз болуп нур чачып күйөт, кокус тозокко түшүп калса, отко күйбөйт деген диний ишенимде да болушкан экен. Кезегинде ушул мааниде молдолорго насаат берген методикалык диндик китептер да чыккандыгын фактылар күбөлөйт. Кыскасы, Талып молдо айткандай, «керегени басып көктөгөндөй» күчкө салган мындай мамилени молдолор ушундай «теория» менен да негиздөөгө үлгүрүшүптүр.

Жалаң «боз үй мектептеринде» эле эмес, ошо кезде түркстандын дээрлик бардык мечит-мектептеринде чыбык менен сабап жазалоо

тартиби өкүм сүрүп турган. Мына ушундай шарттарда Нурмолдо имам жана мударис дагы бир эрдик кадамга барган. Ал имам катары өзү башкарган жана мугалим катары сабак берген бардык мечиттерде балдарды чыбык менен сабоо тартибин алдырып салган. Нурмолдонун мындай гуманизми жөнүндө дагы эле ошол шакирти Токмолдо тоталитаризм жылдарында мындай деп айтып жаздырткан: **«Бизден башка жактагылар, көбүнчө молдодон окугандар «сабайт, чыбык менен чабат» десе таптакыр ишенбечүбүз. Нурмолдо имамдык кылган бардык мечиттердеги молдолор тең эле урушпачу, сабабачу. Ааламдын чыгышынан батышына чейин барып келип зор таалимат беришти өздөштүргөн турбайбы, дүйнөнүн алдынкы имамдарынан үйрөнгөн экен да! Ушул жөнүндө жазсаң жарашат эле, басышпайт да!? Акыры муну эл билерин ишенемин».** (Нурмолдо, 529 – бет).

Нурмолдо балдарды чапмак турсун, орой сүйлөмөк турсун, аларга өйдө карап, үнүн көтөрбөгөн. Ал коркутууга эмес, шакирттердин уят-абийрине, өз алдынча акыл-эстүүлүгүн козгоп, ойготууга басым жасаган. **«Жаманга айтылган сөз, кулагынын сыртында, жакшыга айтылган сөз, жүрөгүнүн бурчунда»**, деп акырын кыйытып айтып, тарбия берген. Жанагы дарс-саякат учурундагы Нурмолдонун жүрүм-туруму, балдарды өз үйүндө коноктогону, шакирттерин курбу-курдаштай көрүп, теңчилик менен кадырлап мамиле жасаганы акын, манасчы-мударистин окуучуну өзүнчө бир уруу журт катары көрүп, анын инсанын сыйлап, бүгүнкү чымчык эртеңки тынар, азыркы чырпык эртеңки чынар деп балага аяр, камкор карагандыгы туюлуп турат. Ошол эле Токмолдо устаты жөнүндө мындай деп эскерет: **«Жооп кайтара албай калсак, унчукпай тим койчу. Ушунун өзү башка чапкандай тиер эле. Беттен албачу, такыбачу, урушпачу. Ушинткен сайын биз окууга кызыгабыз».** Окуучулары мугалимин сыйлаганынан улам жакшы окууга аракеттенишчү тура.

Нурмолдонун мына ушундай башкаларга окшобогон педагогиклык жүрүм-туруму, балдарды өз жайына эркин койгон кенендиги, инсанык маданияты үчүн шакирттери аны терең урматтаган. Кийин атынан айтышпай **Нуракебиз** деп эскеришкен. **«Бир гана сиз мен үчүн, баарысынан жакыным»**, деп окуучусу

Жеңижоктун Нурмолдону төбөсүнө көтөрүп отурганы мына ошондон.

Ошол эле Жеңижок Нурмолдонун дагы бир педагогикалык касиетин «Билесиз бала мүнөзүн», деп сыпаттайт. Чынында эле, Нурмолдо окутууда балдардын ар кимисинин мүнөзүн, кыял-жоругун билип, неге кызыгарын, жөндөмүн эсепке алып иш кылганы байкалат. **«Мен китеп окуп, жазып, молдо болушка кызыгам. Баатырбек өлөңчүлүктү каалайт. Нуракем муну билип коёт. Мага көбүнчө китеп окутат, куранды айттырып, жаздырат, көчүртөт. Баатырбекке өлөң айттырат, кол тамга кошокторун көчүртөт»** (Токмолдо). Токмолдонун бул эскерүүсүнөн көрүнүп турган Нурмолдо мударистин мындай сергек билгилигин бүгүнкү педагогикада эмне дейбиз? Мынакей, балага жекече мамиле (индивидуальный подход), окуучуларга дифференциялдуу мамиле жасоонун башаты кайда жатат. Чынында эле, Нурмолдодо чоң педагогикалык-психологиялык маданият болгон экен.

20. Нурмолдонун педагогикалык гуманизминин этикалык-философиялык тамыры

Нурмолдонун педагогикалык гуманизминин түпкү себеби, булагы кайда жатат? Албетте, мунун бир тамырын Нурмолдо өзү жакшы билген чыгыш адабиятынын, маданиятынын, анын ичинде ислам адеп-ахлак маданиятынын адамгерчиликтүү рух салттарынан издөө абзел. Экинчиден, бул жерде жекече фактор да бар. Маселе эмеле Токмолдо айткандай, Нурмолдонун «аалымдын чыгышынан батышына чейин барып, зор таалимат» алып, көзү ачылып, көп окуп, изденип отуруп инсан катары ич жактан агаргандыгында, жакшыргандыгында, өркүндөгөндүгүндө жатат. Ал сөздүн анык маанисиндеги рухий интеллигент болгон. Ал эми анык интеллигент, академик Д.С.Лихачев айткандай, ар дайым назик болот. Анын үстүнө ал акын эмеспи. А акындын жан дүйнөсү кылдат келери да ырас го. Нурмолдо өзүнүн чыгармаларында **«жамандар орой көңүлгө, так саларын ойлончу», «сен – деген сенек сөз, сиз – деген сылык сөз», «оң келбейсиң адамга, орой болуш жаман да!»** деп сылык-сыпаа этиканын зарылдыгын

үгүттөп жатпайбы. Анан ушундай инсандын шакирт балага өкүм-зордук кылышы мүмкүнбү?

Үчүнчүдөн, Нурмолдонун педагогикалык гуманизми кайдан чыгып жатат дегенде, мына момундай дагы бир орчундуу факторду эске алганыбыз оң. Муну философтордун тили менен айтканда, метафизикалык фактор деп койсок болот.

Акындын болгон жан дүйнөсү, акыл-эси, философиясы анын чыгармаларынан күзгүдөн көрүнгөндөй көрүнөрү ырыс болсо, анда мындай мыйзамченемдүүлүк Нурмолдонун чыгармачылыгына өзгөчө тиешелүү. Акындын поэзия ааламына үнүлө караганда, Нурмолдонун киши пендесинин дегеле дүйнөгө болгон мамилеси, өзүнөн бөлөк дүйнө менен болгон алакасы жөнүндө, анын ой-чункуру тууралуу көбүрөөк акыл жүгүртүп, толгонгондугу көрүнөөгө чыгып келет. Бу дүйнөнүн келме-кезектиги анын башын катырып турат. Карачы, дейт Нурмолдо «Өнөрүн үйрөн» деген чыгармасында, тээ тетиги алмуस्ता түрк атанын балдары арабдардын күлүн көккө сапырып чапты эле, кийин эмне болду? Дүйнө келме-кезек экен, кийин Искендер Зулкарнайын басып кирип, арабдар түрктөрдү тебеледи. Кечээ эле Чынхызхан орустардын ордосун майкандады эле, мына бүгүн «ондогу кегин кубалап» орус келип тебелеп турат. Бул тирүүлүктө мыйзам ушундай: **«Таш аласың – таш урсан, жаш аласың, жаш берсең, кыш берсең, кыш аларсың, ыш берсең, ышың аларсың»**, – деп жыйынтыктайт, Нурмолдо. Эзүңдөн башка дүйнөгө карата мындай мамилеге акын-даанышман альтернатива издейт. Найза, кылыч керек эмес, дейт Нурмолдо, мунун аркасынан кийин балдарың азап тартып калат, иштин эң жакшысы бул – бөлөктөргө ырайымдуу, ак пейил, адал ниетте болуу. Ошондо «ыракатка канасың». Элдер арасындагы ошондой ак ниет мамилени бекемдей турган нерсе бул – тынччылык, бейпилчилик шарттагы соода. **«Андан көрө соода кыл, табарга табар аласың»** дейт философ Нурмолдо. Нурмолдо мына ушундай табарга табар алган мамиле бөлөк дүйнө менен болгон алаканын мыйзамы болууга тийиш деген ишенимге бекиген. Ошондо зордук өзүнүн ордун жакшылыкка бошотуп берет.

Мына ушул эле калк аралык товарга товар алмашкан ынтымак философиясын Нурмолдо инсан аралык мамилелердин чөйрөсүнө да которбой койгон эмес. Бул чөйрөдө да таш ыргытсаң, кайра таш аласың, Тескерисинче **«Аш берсең – аш аласың»**, **«Бөлтүрүгүн**

уурдасан, бөрү да өч алат», «Баарлашкан – билгенге жакшы», «Бирөөгө жамандык салганың – өзүңдү бутуңан чалганың», «Ышкырышса – ынтымак качат, ызаатташса көңүлдү ачат», «Рдөк жеген каз байлайт», деп корутундулайт Нурмолдо өзүнүн нускоолорунда. Тирешкенден баарлашкан артык. Баарлашуу азыркыча айтканда, диалог – мынакей эң керектүү инструмент. Окуу-тарбия процессиндеги Нурмолдонун жанагындай шакирттерге зордук кылбаган, кагып-силкпеген, адамгерчиликтүү, гумандуу мамилеси жана педагогикалык сыпаа, сабырдуу жүрүм-туруму бир жагынан мына ушу жогоркудай философиялык ички инсандык позициядан агып чыккан дешке негиз бар.

Ушул жерден кыстарып айта өтө турган нерсе, Нурмолдо ойчулдун ушул гуманистик позициясы, ишеними байкасак, атактуу Лев Толстойдун айтылуу «Непротивление злу насилием» деген нравалык-философиялык окуусу менен үндөш чыгып жатат. Л.Толстой аталган окуусунда жамандыкты жалаң кара күч колдонуп, басып таштоого болбойт, мындай жол менен ал жоюлбайт жана кайра эле баш көтөрүп чыга келет. Андан көрө, жакшылыкты көбөйтүш керек, жакшылыкты көбөйтө берсек, дүйнөдөгү жамандык (зло) акырындап жакшылыкка ордун бошото берет, жамандыктын тамырын, ушинтип соолтуу керек деген постулатты үгүттөгөн эмеспи. Карап көрүңүзчү, Нурмолдо да негизинен ушундай эле ойдо турат. (айрыкча, «Наадан менен пайгамбар» деген чыгармасын караңыз). Нурмолдо менен Лев Толстой ошо кезде бири бири менен кездешкенде, бул маселеде экөө оңой тил табыша алмак экен.

Кыскасы, бүгүнкү педагогикалык көз караштан алганда, азыр биз мода кылып, кыйкырып айтып аткан окуу-тарбия ишин гумандаштыруу, окуучуга болгон мамилени адамгерчиликтештирүү деген нерсени түркстанда Нурмолдо мударис те илгери эле өзүнүн гениалдуулугу, айкөлдүгү менен чыйыр салып, баштап кеткен экен. Бирок мечит-мектептеги гумандаштыруу идеясы азыркы биздегидей ураан түрүндө көтөрүлгөн эмес, тескерисинче, ал Нурмолдонун өзүнүн жанагындай инсандык ички педагогикалык-философиялык ынанымынан төрөлүп жарыкка келген. Педагогикадагы гумандаштыруу сырттан сатылып алына турган товар эмес, ал педагогдун ички рухий-интеллектуалдык маданиятынан жаралып

чыга келе турган нерсе. Нурмолдо бул жагынан да бизди терең ойлондура турган таалимди берип отурат.

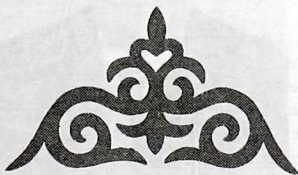
21. Соңку сөз

Акырында жыйынтыктап айтарыбыз, улуу агартуучу Нурмолдо Наркул уулунун педагогикалык идеялары жана мечит-мектептеги окуу-тарбия ишмердиги улуттук кыртышыбыздагы орчундуу тарыхый мурас, дидактикалык, методикалык сабак катары бүгүнкү алатоолук педагогдор тарабынан бааланууга жана үйрөнүлүүгө тийиш деп ойлойбуз. Нурмолдонун окуу тарбия ишмердигинде жогоруда көрүнгөндөй, бүгүнкү педагогиканын бир катар принциптеринин башталмалары жана прообразы жатат.

Илгери Жеңижок ырдаган экен:

«Ыргап колдо каламды,
Молдо кылып чыгарган,
Карангыдагы адамды.
Илимий жолго жетелеп,
Тай-тайлатып кадамды.
Түбөлүк кантип унутам,
Нурмолдодой абамды».

Мына ушинтип Жеңижок гана эмес, туңгуч даанышман агартуучубуз Нурмолдо жөнүндө бүтүндөй кыргыз журту ырдап жүрсө, тарыхый тамырыбызга таазим эткен болор элек.

5-бөлүм

ЭТНОПЕДАГОГИКА МЕНЕН ДҮЙНӨЛҮК ТААЛИМ – ТАРБИЯ ИДЕЯЛАРЫНЫН СИНТЕЗИ

ИСАК БЕКБОЕВДИН ОКУУ-ТАРБИЯ ИДЕЯЛАРЫ УЛУТТУК
ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК ПЕДАГОГИКАНЫН УЛУУ
ГУМАНИЗМИНИН КОНТЕКСТИНДЕ

ИСАК БЕКБОЕВДИН ОКУУ-ТАРБИЯ ИДЕЯЛАРЫ УЛУТТУК ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК ПЕДАГОГИКАНЫН УЛУУ ГУМАНИЗМИНИН КОНТЕКСТИНДЕ.

1. Классикалык педагогиканын улуу гуманизми жана И.Бекбоев

Философ Платон «жаратылышта бири-биринен өзгөчөлөнгөн калай, темир, күмүш, алтын деген заттар бар, коомдо адамдар дагы өздөрүнүн сапаттары жагынан ушундай болуп бөлүнүшөт жана айырмаланышат. Жаратылышта, маселен, күмүш күмүш бойдон, калай калай бойдон өз кебетесинде тура берет. Бирок адам коомунун табияты башка, коомдо мисалы, «калай-адам» шарт-жагдайы ылайык келсе, «күмүш-адамга» айланат, «күмүш-адам» акырындап жүрө, жүрө «алтын адамга» өсүп чыгышы мүмкүн» – деген даанышман ойду айткан. Мына ошентип, Платон адамзат коомунун алдына чоң педагогикалык проблеманы койгон. Коомдо чындыгында эле, эгер таалим-тарбия иши ар тарабынан кылдат ойлонулуп жана дыкат уюштурулуп, жолго коюлган болсо, «калай» делген бала бара, бара «күмүш балага», күмүш делген бала «алтын балага» айланышы этимал экендигин турмуш ырастап келе жатат. Мына ошондуктан илгерки К.Гельвеций «Тарбиянын колунан бардыгы келет», (Воспитание всемогуще) деп бекеринен айтпаса керек. К.Гельвецийдин концепциясын колдоп, андан ары өнүктүргөн улуу педагог Я.А.Коменский өзүнүн «Дидактикасында» («Искусство всех учить всему») өздөштүрүү идеясын көтөрүп чыккан. Ал баланы бардыгына үйрөтүү мүмкүн деген ишенимде болгон. Коменский балага карата болгон өзүнүн оптимисттик көз карашы менен айырмаланган.

Дегеле, дүйнөлүк классикалык педагогикага үңүлүп көрсөк, улуу педагогдордун дээрлик көпчүлүгү эч кимдин бул дүйнөгө жөндөмсүз болуп төрөлбөстүгү, ар бир баланын тулкусунда, дээринде чоң мүмкүнчүлүктөр бугуп жаткандыгы, окутууга, таалим-тарбияга ошол ары жакта катылып жаткан жөндөм-мүмкүнчүлүктөрдү ачуу миссиясы жүктөлгөндүгү жөнүндөгү оптимисттик педагогикалык философияны бекемдешкен. Эски убакта жазылган бир китептин автору «бардык адамдар таланттуу»,

ар бир адам бирөөдөн кандайдыр бир жагынан артыкчылык кылат, биздин ар бирибиз төрөлгөнүбүздөн кичинеден генийбиз деп түз эле айтат. Адамдын мээсинин түзүлүшүн жана иштешин изилдеген кийинки окумуштуулар атомдун ядросунда кандай көлөмдөгү физикалык энергия бугуп жатса, адамдын мээсинин кыртышында да ошончолук көлөмдөгү ой энергиясы чөгүп жатат, биз өмүрүбүздө өзүбүздүн мүмкүнчүлүгүбүздүн чектерине караандабай кете берерибиз жөнүндө жана биздин мээбиз турмуш процессинде өзүнүн кубаттуулугунун кичинекей гана үлүшүн кыймылга келтирерин өкүнүч жана таңгалуу менен жазышат. Кыскасы, ар бир адам өзүнчө уюп жаткан кен, ачылбай жаткан казына. Ушул «казынаны» ачуу, дагы айталы, классикалык педагогиканын башкы мүдөөсү болуп келген. Мынакей, улуу гуманист-педагог Ж.Руссонун педагогикалык даанышмандыгы: «Билим берүү деген балага тыштан таңууланган бир нерселер эмес, тескерисинче, билим берүү — бул баланын табият, жаратылыш берген жөндөмдүүлүктөрү менен касиеттеринин табигый өсүшү жана өнүгүшү». Ал эми Дьюинин башкы ою да ушул эле нукта: «Билим берүүнүн негизги максаты — мектептеги ар бир баланын акылы менен денесинин, өзүнчөлүгүнүн толук жана эркин өнүгүшүнө ар тараптан, бардык амалдар менен сүрөөнчү болуу».

Кыргыздын залкар педагогу Исак Бекбоев да дүйнөлүк педагогиканын ушул гуманисттик көз караштык дөөлөтүнө таянып, ал дөөлөттөрдү кыргыз кыртышында өз алдынча чыгармачылык менен өнүктүргөндөрдүн жана байыткандардын бири. Буга анын, айрыкча, «Педагогикалык процесс: эски көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар», «Инсанга багыттануу», «Инсанга багытталган окутуунун теориясы жана практикасы» аттуу китептери ачык күбө боло алат. Бул китептер өзүнүн бүткүл мазмуну жана духу менен мына мындай терең ойлорду жарыялайт: Ар бир бала кайталангыс, уникалдуу жана жөндөмдүү. Башынан туура фундаментке коюлган окутуу жана тарбиялоо балага канат бүтүрүп, көкөлөтүп учурат. «Сенин колундан келбейт», «башың жок», «дөдөйсүн», «сенден эчтеке чыкпайт» деген сыяктуу педагогикалык осол пессимисттик, нигилисттик мамиле баланын жан дүйнөсүндөгү отун өчүрүп, өзүнө болгон ишеничин жок кылып, «Толубай сынчы» поэмасындагыдай тубаса жаралган тулпарды астыртан чүнчүтүп, «чобур атка» айландырып коюшу

мүмкүн. Чыныгы педагогдун күчү – балага карата болгон оптимисттик ишеничинде, «Жерде жаткан жумуртка асмандап учкан куш болот» деген жаркын философиясында. Балада «менин колумдан келет» деген ишеничти пайда кылуу – педагогдун жеңиши. И.Бекбоев минтип жазат: **«Баланын өз күчүнө болгон ишенимин бузбоо үчүн класста такай «ийгиликтик жагдайды» түзүп туруу керек. Ийгилик «мен жасай алам», «менин колумдан келет» деген сезимге байланыштуу. Мунун өзү биздин нерв системабыз үчүн таптаза жагымдуу кошумча азык болуп эсептелет. Мындай азыксыз эч ким: чоң да, бала да иштебейт. Окуунун эң башкы кыймылдаткыч күчү катары – чыгармачылыктын сүйүнүчүн татуу, өзүндүн өскөнүңдү, өркүндөгөнүңдү сезүү жана өз ишеничинди пайдалануу».** Педагогдогу жана баладагы ушундай өзүнө болгон ишенич – бул окуу-тарбия процессинин локомотиви.

И.Бекбоевдин педагогикалык антропологиясында бала деген диалектикалык өсүүдө турган жан. Ал бүтүн жаман болсо, эртең жакшы, азыр начар болсо, эртең күч-кубаттуу болушу мүмкүн. Бала деген – өсүүгө болгон мүмкүнчүлүк. Ал келечекке карата ачык. Бала тышкы таасирлердин күчү менен гана эмес, өзүнүн күчү менен да өзүн жаратат, өзүн-өзү түзөт, **«Окуучу спонтандык ички себептердин натыйжасында да өнүгөт, билим берүү процессинде ар бир бала өзүнүн «Менин» ишке ашырууга тийиш. Окутуу – бул баланын ички потенциалынын ачылышы жана анын инсандыгынын өнүгүшү дегендикке жатат»** (И.Бекбоев).

Кыргыз педагогу И.Бекбоевдин педагогикалык философиясы мына ушундай.

2. Ш.Амонашвили, Ч.Айтматов жана И.Бекбоев

«Адамдын анын өзүнүн чыныгы адамдык сапаттарына туура келгидей өнүктүрүү, анын өзүн өзү өнүктүрүүсү, өзүнүн жеке турмушунун чыныгы субъектиси болуунун фундаменталдуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу – педагогиканын башкы маселеси», – дейт И.Бекбоев. Ушул өңүттөн алганда, башкача айтканда, билим берүүнүн, тарбиялоонун адамды өнүктүрүүчү туура формасын таап, кызматка чегүү

зарылчылыгынын көз карашынан караганда мурдагы акимчил-буйрукчул системанын «баласыз педагогикасы» сөзсүз ойго түшпөй койбойт. Ошо кездеги авторитардык окутуу практикасынын көнүмүштөрүнө өкүнүп, И.Бекбоев мындайча жазган эле: «Мектепте бардыгы даяр: суроолор да, аларга берилүүчү жооптор да күн мурунтан аныкталып коюлат да, эми балдар жөн гана болуп жаткандарды көрүп, айтылгандарды угуп, эстеп калып, кайталап айтып берүү менен чектелишет. Мугалим эгерде баланын жообу мурдатан даярдалган «туура» жоопко дал келбей калса, анда эмнеси болсо да каалаган ыкма менен анын «туура» жооп берүүсүнө жетишүү керек деп үйрөнгөн. Башкача айтканда, окуучунун күтүлбөгөн кызыктуу ойлору боюнча аны менен көзмө-көз аңгемелешүүнүн ордуна мугалим окуучудан эптеп туура жоопту чыгарып алуунун гана машинасы болуп калууда».

Чын-чынында, тоталитардык идеологиянын тушунда «бардыгы адам үчүн» деген ураан жашаганы менен, массалык адамдын зор мамлекеттик машинанын «тетигине», («винтик») айландырылып, кишилердин ой жүгүртүүлөрүнүн үстүнөн полициялык көзөмөл жүргүзүлүп, академик Амонашвили айткандай, коммунисттик идеологиянын нугу менен жашаган «авторитардык-императивдик педагогика» кээде «окуучунун личносту» деп сүйлөгөнү менен, негизинен баланын ички жан дүйнөсүн, кайталангыс жекелигин анча таназар албаган. Жашырган менен болобу, окуу-тарбия процесси расмий идеологиянын жогортон түшүрүлгөн директивалык нускоолорунун багытында «туура ойлонгон», «туура нук менен баскан» орундоочуларды, аткаруучу-функционерлерди калыптандырууга эсептелип, тарбия ишинде бала объект катары саналып, анын субъективдүү тажырыйбасы жана индивидуалдуу тандоосу көңүл чордонуна алынбай, ага таасир кылууда тышкы социалдык факторлордун жана формалардын ролуна көбүрөөк маани берилип, тарбиялануучунун жүрүм-турумун тыштан туруп жөнгө салуу, коррекциялоо, башкаруу идеясы үстөмдүк кылган. «Авторитардык-императивдик педагогикалык процессте окуучунун ишмердиги көбүн эсе кулак түрүп угууга, аткарууга, кайталоого, жооп берүүгө кериптер болгон. Педагогикалык процесс – бүтүндөй диктат. Балага бардыгы диктовка кылынат: билим дагы, адеп-ахлак дагы, айланадагы

турмушка кантип баа бериш керектиги дагы, ынаным-ишеним дагы» – деп нааразы болуп жазган ошол эле педагог-окумуштуу Ш.Амонашвили.

Биздин оюбузча, Чыңгыз Айтматов улуу жазуучу гана эмес, улуу педагог да. Ч.Айтматов сезгич жүрөгү менен мектептерде балдардын өз алдынча багынычсыз ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн зарылдыгына көңүл бөлүнбөй, аларды жанагыдай И.Бекбоев жазгандай, «акыркы чындыктарды» таңуулап, жаттатып догматикалык окутуунун басымдуулук кылып тургандыгын эбак байкап-туюп, ушундай догматикалык окутуунун кейиштүү натыйжасын «Кылым карытар бир күн» романынын бир эпизодунда көркөмдөп, кашкайта чагылтып берген эле. Аталган романда мындай бир кичине сюжет бар.

Мугалим Абуталип окуткан балдардын арасында бир кем ээк бала бар эмеспи. Ошол кем ээк бала класста сабак берип жаткан агайынын согуш учурунда туткунда болгондугун уккан соң тынчсызданып, Абуталипке тигилет:

- «Агай, анда эмне үчүн атынып өлгөн жоксуз?
- Өзүмдү өзүм өлтүрүүнүн кажаты канча эле. Ансыз да жарадар болчумун.
- Душманга туткун болуп түшпөө керек, ошондой буйрук бар да!
- Кимдин буйругу?
- Жогорку жактын буйругу, баары бир сиз буйрукту аткарышыңыз керек болчу. Аткарыш керек болчу. Аткарыш керек эле!»

Кем ээк бала жогору жактын официалдуу буйругун аткарып, мугалиминин атынып өлүп калбаганына кадимкидей нааразы болот. Мынакей, авторитардык педагогиканын жогорку инстанциялардан түшүрүлгөн нерселерди акыркы чындык катары идеалдаштырып, догматикалык окутуп-тарбиялагандыгынын натыйжасы. Өз бетинче ой жүгүртүүгө, сын көз менен кароого эмес, кабыл алуунун автоматизмине, айткан, үйрөткөн нерселерге «дайым даяр» болууга тарбиялоонун жемиши. Бала жогору жактын буйругунун урматы үчүн ойлонбой туруп, өз жанын кыюуга даяр.

Мындан улам момундай ойду баса белгилөөнү туура көрөм. Жаш муундун ишенчээк абалынан пайдаланып, баланы баш ийдирип, сөзсүз угууга милдеттүү кылып, тыштагы эрежелерди,

ынаным-ишенимдерди тануулап үйрөтүп, өзүнүн түшүнүктөрү менен идеяларын бирден бир катасыз деп эсептеп, жеткинчекти ошол түшүнүк, идеяларды талдабастан механикалык түрдө кабыл алууга көнүктүрүп, чүрпөнүн эркиндигин басып, башкалардын эркин элпек аткарууга үйрөтүп, көрсөткөн из менен ээрчип басууга адаттандырып, жакшы адамдык сапаттарга мажбурлап, «дрессировкалап» тарбиялоо, жаш «кулунчактын» көз карашын зордоп, диктат менен калыптандыруу бул педагогикалык антигуманизм болуп эсептелет. «Адат адамдын экинчи жаратылышы» же «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» дегендей, кичинекейинен эркин ойлоосу тумчуктурулуп, тууроого, сырттан агып келген түшүнүктөрдү «чайнабастан» «бүкүлү» жута берүүгө көнгөн өспүрүм, кийин чон киши болгондо да, бул көнүмүшүнөн оңойлук менен кутулалбайт жана ал бир нерселерге китептерде ошондой жазылгандыгы үчүн гана, авторитеттер ошентип айткандыгы үчүн гана ишенген, жандуу турмушка даяр жоболордун көз айнеги менен караган догматиктин кейпин кийип калышы мүмкүн.

«Өзүнө ишенбөөчүлүктөн бала эч ойлонбостон чоңдордун көрсөтмөлөрүн ээрчигенди каалап, демилгечиликти көрсөтүүдөн коркуп, билимди формалдуу өздөштүрүп калат. Чындыгында эле, көз карандылык дал ушундай жагдайдан келип чыгат да, өспүрүмдүн жаратылышындагы ички эркиндиги жоголо баштайт», – деп бул чындыкты көрүнүктүү педагог Исак Бекбоев ырастайт.

Баланын жандуу дүйнөсүн догматикалык тар алкакка камаган мындай өкүм, авторитардык тарбия жөнүндө Ч.Айтматов төмөндөгүдөй деп өкүнүү менен жазганын да, көз алдыга тарта өтсөк артык баш болбос: «Бала деген бул – көп жактуу чыгармачылык өнүгүүгө зор ички потенциалы бар табияттын бир гениалдуу табылгасы. Ал чоң кишилердин дүйнөсүнө аралашканда эле, мурдагы ичинде алоолоп күйүп турган жалыны өчүп, көп учурда догматикалуу, стандарттуу, бюрократ макулукка айланып чыга келет». Акимчил-буйрукчул, текшерип-тескегич, кишиге «керегени басып көктөгөндөй» (Талып Молдо) үстөмчүл мамиле жасап тарбиялаган «педагогика» ушинтип баланы бат эле рухий майып кылып чыгарып коет.

«Адамдардын келечегин алдын ала «программалоо», «идеалдуу» коом жана адамдын бүткүл турмушун контролдоочу мамлекет жөнүндөгү идеялар тарыхый практикада ойдогудай натыйжаларды берген жок, ал гана турсун алар бүткүл муундар үчүн түпкүлүгү жаман кайрымсыздык болуп калды. Ошондуктан эркин жана кайталангыс уникалдуу инсанды эң эле таланттуу педагогго да баш ийдирүүгө болбой тургандыкты моюнга алууга туура келет», – деп жазат И.Бекбоев. Мындай жемишсиз педагогикалык практикага И.Бекбоев альтернатива издейт. Ал окуу-тарбиянын миссиясын төмөндөгүдөн көрөт: «Авторитетке формалдуу таянган педагогика түбөлүгүндө сөзсүз урап түшөт. Ошондуктан окуучунун өзүнүн жаратылышындагы жөндөмдүүлүгүн ойготуп, аны ойлонуп эмгектенүүгө стимулдаштырып, ага түздөн түз системалуу жардам берүү аркылуу аны өзүнүн потенциалдуу өнүгүү деңгээлине жеткирип, бул үчүн сабакта окуучулар өздөрүнүн каалоолору, өздөрүнүн эрки менен ичиндеги жашыруун потенциалын ачып көрсөтө алгыдай кырдаалдарды түзүп иштөөгө мугалимдин умтулуусу аба менен суудай зарыл. Мугалимдин даанышмандык акылмандуулугу дал мына ушунда». Бүгүнкү инсанга багытталган адамгөй педагогика дал ушундай гуманисттик философиядан тамыр алып, өсүп чыккан. Азыркы эгемендүү Кыргызстандагы окуу-тарбия процесси ушул педагогикалык философияны карманьп, өз кадамдарын алдыга таштап жатат. Мындай гуманисттик окутуу-тарбиялоо парадигмасынын өлкөбүздүн педагогдорунун аң-сезимине кирип, байырлашында чыгаан педагог Исак Бекбоевдин салымы бар экендигин белгилөөнүн өзү жагымдуу.

3. Улуу Жеңижок жана И.Бекбоев

Мугалимдин иши, барынан мурда бала менен. Демек, ал биринчи иретте, бала деген нерсеге масштабдуу, калыс кароого үйрөнүшү керек. Ал элден мурда бала деген эмне экендигин өзү үчүн аныктап алышы зарыл. Бала деген нерсеге, балалыктын табиятына, анын оңой менен эрежеге, нормага сыйбас, тартипке салынбас табигый стихиясына улуу акын Жеңижокчосунан бийик

көз караш чокусунан серп сала билиш мугалим үчүн шарт деп ойлойбуз. Даанышман Жеңижок бала деген «балээге» акыл-эстин бийик сересинен бажырая жылмайып карап, моминтип ырдап турат:

Жар боорунан балапан,
Алып жүргөн балалык.
Чегирткени куш кылып,
Салып жүргөн балалык.
Күчүгүн байлап мойнунан,
Карышкырга салам деп,
Шашып жүргөн балалык.
Так секирип улактай,
Кутуруп турган балалык.
Оюн салган кунандай,
Окторулган жылындай,
Ордунда турбас балалык.

Тарбиячыда балалыктын табиятына дал ушундай жеңижокчосунан айкөлдүк менен кенен, калыс караган бийик көз караш болсо, анда бул педагогко балдар менен болгон алакада өзүн токтоо, сабырдуу кармоого, мындайча айтканда педагогикалык-философиялык негиз, жерпай болуп берер эле.

Ал эми бүгүнкү залкар педагог Исак Бекбоевдин көз карашы да улуу Жеңижоктун педагогикалык философиясын улантып тургандай: «Биздин кесипке байланышы жок карапайым адамдардан айырмалуу педагог баланы үстүртөн эмес, анын ким экенин, ички жан дүйнөсүн, ойлогон оюн терең билүүсү абзел. Көп учурда биз баланы кандайдыр акылга сыйбаган аракеттерди жасай берүүчү акылы токтоло элек жан катары кабылдайбыз да, аны тезирээк эле акыл-эсине келтирүү керек деп эсептейбиз. Чындыгында бала акылсыз эмес, анын акылы башкача түзүлгөн. Ошондуктан, баланын көз карашында, анын ою боюнча биздин жасап жаткандарыбыздын көпчүлүгү сандырактык болуп саналат. Бирок, эгерде муну түшүнө албасак да, биз эч болбогондо баланын акылга сыйбагандарды жасоого укугу бар экендигин моюнга алабыз. Эь башкысы окуучу өзүнүн жеке баалуулуктары, кадыр-баркы, кайталангыстыгы менен мүнөздөлүүчү инсан экендигин туура

кабылдап мамиле кылуубуз керек. Эгерде биз окуучу менен чыныгы кызматташ болгубуз келсе, анда бала менен анын тилинде — сезимдердин жана таасирленүүлөрдүн тилинде сүйлөшүүбүз керек» (И.Бекбоев). «Шум, крик, непослушание детей еще не есть прямое выражение негативного отношения к педагогу, школе и нормам жизни. Дикое наряды и шокирующее поведение не всегда свидетельствуют о духовной запущенности и распущенности подростка», деген орус педагогу Н.Е.Щуркованын сөзү да терең ойлонтпой койбойт.

Эгерде мугалимде балалыкка, баланын жаратылышынан тентек, эркин, «жапайы» табиятына даанышмандык бийиктиктен кечиримдүүлүк менен, түшүнүү менен, мурутунан жылмаюу менен караган кеңири акыл чабыты, тутунган баштапкы тутка болбосо, анда ал баланы чын эле балээ катары көрүп, окуучунун ар бир кыймылынан кыйкым таап, кыбыр этсе, «кылт» этсе куйкасын куруштуруп, бардыгына темирдей тартиптин, норманын көзү менен карап, «урушчаак бөдөнөдөй чукчундап» турган надзирательге айланып калышы мүмкүн. «Запретительная педагогика», «Кайыш кур менен чыбыктын педагогикасы» деген нерселер мына ушундай, балалыкка тырышкан тар көз караштын кыртышынан өсүп чыгат. Мындай тыюу салгыч, чыдамсыз, туталангыч «педагогика» балалыктын жаратылышына каршы келет.

Кыскасын айтканда, кыргыздын педагогикалык акылмандагы балалыкты ал кандай болсо, дал ошондой кабыл алып, анын «оюн салган кунандай, окторулган жыландай» эркиндигин, «дөбөт менен мышыкты кабыштырган, айгыр менен айгырды алыштырган» айла жок тентек нравасын моюнга алып, ошону менен бирге жаш муунду жооптуулукка, тартипке, адепке, илим-билимге, маданиятка үйрөтүүнүн зарылдыгын терең туюнтуп турат. Кеп биерде ошо тартипке, адепке, илим-билимге, жооптуулукка баланын импульсивдүү табиятын, эркиндигин, инсанын зордобой, тебелеп-тепсебей, балалыгын кордобостон туруп, тарбиялоо маселесинде турат. И.Бекбоев өзү да мындай суроо коет: «Окутуунун эң маанилүү маселеси — тартипти, болгондо да, адамдын уникалдуулугу, оригиналдуулугу жоголбой сакталып кала тургандай тартипти кантип түзүп, бекемдөөгө болот?» Мындай суроого кайра эле И.Бекбоев өзү: «бул нерсе өз ара сый-урматка, бири-бирине ишенүүчүлүккө негизделген, «зыян келтирбе»,

«көңүл калтырба» деген принципти тутунган педагогикалык кызматташтыктын алкагында гана мүмкүн», – деп жооп берет. Чындыгында эле, Исак аалым баланы окутуп, тарбиялоо маселесинде терең, көрөгөч идеялардын ээси.

4. Нурмолдо, Калыгул жана И.Бекбоев

XIX кылымдын экинчи жарымында, XX кылымдын башында (1838–1920) Ала-Букада жашап өткөн улуу акын Нурмолдо Наркул уулун эске түшүрөлү. Нурмолдо акын гана эмес, учурунда дубанга белгилүү мударис, мечит-мектепте бала окуткан таланттуу агартуучу-педагог да болгон. Анын өз тушунда окуу-тарбия ишинде көрсөткөн өрнөк-таалими жана калтырган педагогикалык – философиялык идеялары биз үчүн табылгыс мүлк.

Окуучу-шакирттеринин эскерүүлөрүнө караганда Нурмолдо балдарга орой сүйлөмөк турсун, үнүн көтөрбөгөн. Токмолдо шакирти устаты жөнүндө мындай деп эскерген: **«Жооп кайтара албай калсак, учукпай тим койчу. Ушунун өзү башка чапкандай тиет эле. Беттен албачу, такыбачу, урушпачу. Ушинткен сайын биз окууга кызыгабыз»** (Нурмолдо. – Бишкек, 2003, 380-б.).

Нурмолдо өзүнүн чыгармаларында **«жамандар орой көңүлгө, так саларын ойлончу», «сен – деген сенек сөз, сиз – деген сылык сөз», «оң келбейсиң адамга, орой болуш жаман да!»** деп сылык-сыпаа этиканын зарылдыгын үгүттөйт. Ал **«Таш аласың – таш урсан, жаш аласың, жаш берсен, кыш берсен, кыш аларсың, ыш берсен, ышын аларсың»**, – деген көз карашты тутунган агартуучу болгон. Өзүңдөн башка дүйнөгө карата мындай мамилеге акын-даанышман альтернатива издейт. Найза, кылыч керек эмес, дейт Нурмолдо, мунун аркасынан кийин өзүң азап тартып каласың, иштин эң жакшысы бул – бөлөктөргө ырайымдуу, ак пейил, адал ниетте болуу. Ошондо **«ыракатка канасың». «Тирешкенден баарлашкан артык»,** – дейт Нурмолдо. Баарлашуу азыркыча айтканда, диалог – мынакей эң керектүү курал.

Нурмолдо өзүнүн ушундай философиясын өз педагогикалык ишмердигине которгон. Окуу-тарбия процессиндеги Нурмолдонун шакирттерге зордук кылбаган, кагып-силкпеген, адамгерчиликтүү, гумандуу мамилеси жана педагогикалык сыпаа, сабырдуу жүрүм-

туруму бир жагынан мына ушу жогоркудай философиялык ички инсандык позициясынан чыккан.

XIX кылымдагы атактуу акылман-оюя Калыгул Бай уулунун гуманисттик даанышмандыгы да Нурмолдонун педагогикалык-философиялык көз карашына үндөш. Калыгул киши баласынын жаратылышы зилинде мээримге муктаж экендигин, мээрим төгүп мамиле жасагандан улам анын ичиндеги «муз» эрип, ич дүйнөсү жумшарып, көңүлүнө жаз келип, жүрөгү жибий баштарын, а түгүл адам эмес, жыланды да ташка албастан сылык-сыпаа мамиле жасап, ак чачса, чакпай акырын жылып жолуна түшөөрүн, турмушта кылыч кармаган катаалдыкка, орой өкүмдүккө, төбөгө камчы ойноккон залымдикке караганда, колунда «куралы жок» жанагындай рух жоомарттыгы алда канча артык экендигин терең туюнган. Калыгул мына ушундай гуманисттик ынанымын, көз караштык дөөлөтүн төмөндөгүдөй деп жарыялап турат: **«Орой айтсаң адамга жукпайт, орой сөздү киши укпайт. Сылык-сыпаа сөз жетет, ал мээге эмес, жүлүнгө кетет. Түшүндүрүп жай айтсаң, уялып, ыраазы болуп кетет».** Калыгулдун ишениминде оройлукту – назиктик, сылыктык; ачууну – токтоолук, сабырдуулук; жек көрүүнү – мээрим менен сүйүү жеңет.

Мынакей, мугалим-тарбиячы тарбиялануучу менен алака-мамиле кылганда жетекчиликке ала турган гуманисттик усул. Кыргыз даанышмандыгы мына ушинтип, осол, орой, өкүм сөз баланы мугалимден жатыркатаарын, тескерисинче тарбиялануучунун каршылыгын жаратаарын, бала жаратылышынан жанагындай мээримге кардар экендигин, ага Нурмолдо менен Калыгул айткандай, таш ыргытпай, «кыш бербей», «ыш бербей», сылык-сыпаа кеп менен ызааттап мамиле жасаганында гана шакирттин бою жазылып, көңүлү чалкып, дүйнөсү эргип, үгүттөп жаткан идеяларың кулагына кирерин, боюна сиңип, мээсине, жүлүнүнө жетээрин айтып турат. Ырасында эле, педагогикада жашап жүргөн «Мугалими күндөй тийсе чачырап, окуучусу гүл сыяктуу бажырайып ачылат» деген учкул сөз акыйкат айтылган ой.

Исак Бекбоев да мына ушундай элдик акылман педагогиканын руханий сабактарын боюна сиңирген жана анын нугунда ойлонгон парасаттуу инсан. **«Мээрим – педагогиканын башкы кыймылдаткыч күчү»**, – дейт И.Бекбоев. Ушул бир эле кыска айтылган сүйлөмдүн ары жагында эмне деген терең маани бутуп

жатат. Бул сүйлөмдүн маанисин чечмелеп, том, том китеп жазууга болор эле. Ушул улуу маанини камтыган терең ой И.Бекбоевдин Нурмолдо менен Калыгулдун рух салтын улаган урпак экендигин ачык-айкын көрсөтүп турат. Чынында эле, мугалимде эгер мээрим жок болсо, анын билимдүүлүгүнүн да педагогикада баасы болбойт. И.Бекбоев өзүнүн жанагы «Педагогикалык процесс: эски көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар» китебинде мындай бир орчундуу мисалды келтирет: «Мектепте болгон мындай бир учурду карап көрөлү: класстагы бир окуучу эрежеге анча моюн сунбаган хулиган чалыш, тартипсиз бала. Ошол класска жаш мугалим кыз сабак берүүгө дайындалды. Жаш мугалимге мындай деп эскертишти: класста бир бала бар, ага жөн эле көңүл бурбай коюу керек. Жаш мугалим класска кирсе, баягы бала жылаңайлак буту менен комуздарды тепкилеп ойноп жатыптыр. Тажрыйбасыз жаш мугалим эмне кылды дейсиң? Мугалим баланын жүзүнө карап, анын бактысыз, жалгызсыраган, эч кимден жардам күтпөгөн, эч ким ага боору оорубаган, аянычтуу кичинекей адам экенин жүрөгү менен сезип, жанына басып келип башынан сылап: «сен ордуңа олтура бер, бирок менин ишине тоскоолдук кылбасаң эле болду», – деп өтүндү. Мугалимдин эркелеткен мамилеси баланы өзүнө аябай багындырып, бала үчүн ал жөн эле сүйгөн педагог болуп гана калбастан чоң авторитетке жетишкен. Ошондон кийин бала мугалимдин айткандарын сөзсүз аткаруучу болгон». Исак Бекбоев ушул мисал менен өзүнүн педагогдук, гуманисттик позициясын ачык демонстрациялап, ырасында эле жогорудагы: «Мээрим – педагогиканын башкы кыймылдаткыч күчү», – аттуу үлкөн идеясынын жана Калыгул даанышмандын эмелеки «жек көрүнүү – мээрим менен сүйүү жеңет» деген философиясынын акыйкаттыгын далилдеп отурат. «Мээрим – педагогиканын башкы кыймылдаткыч күчү», – деген ичине тоодой маңызды камтыган көз карашка Исак Бекбоевдин бардык педагогикалык эмгектери сугарылган.

5. Өнүктүрүүчү окутуунун теориясы жана И.Бекбоев

«Эгер бала мектепке окуп билим алуу үчүн эмес, жөн эле убакыт өткөрүү үчүн барып жүрсө, анын окуусунда жалгыз

мугалим гана активдүү роль ойнойт да, ал өзү эч бир роль ойной албайт деп эсептесе, жөн эле сабакка келип тынч отуруп, мугалимдин айткандарын угуп, кайра аны кайталап айтып бергендиги жетиштүү деп ойлосо, анда бул өзүнчө эле балээ», – деп жазат И.Бекбоев. Илимпоздун жазгандарына андан ары үңүлсөк, мындай абал мектептеги баланы ойлондурбаган окутуудан келип чыгат. Окуучунун ката кетиргени эч нерсе эмес, ойлонбогону жаман, – дейт окумуштуунун логикасы. Исак Бекбоевдин бул өңдүү ойлору дидактикадагы өнүктүрүүчү окутуу теориясынын практикага кириш зарылдыгын каңкуулап тургандыгын байкоо кыйын эмес. Өнүктүрүүчү окутуунун концепциясынын С.Л.Рубнштейн, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, В.В.Давыдов, Л.В.Занков сыяктуу окумуштуулардын иштеп чыгышкандыгына бир кыйла болуп калгандыгы белгилүү. Окутуу баланын өнүгүүсүн алдыга карай локомотив сыяктуу сүйрөп жүрүшү керек деген идея бул теориянын чордону болуп саналат. Окуу процессинде баланын инсаны өнүгүшү керек. Ал эми өнүгүү деген нерсе ишмердиксиз мүмкүн эмес. Мындан улам педагогикада «окутууга инсанчыл-ишмерчил мамиле» (личностно-деятельностный подход к обучению) деген принцип келип чыккан. Бул аталган принциптин башкы маңызы баланын өзүнүн эмгек-мээнетине, ишмердигине жана ал ишмердикти уюштурууга негизги басымды койгондугунда, окуучунун өз тажырыйбасы аркылуу чындыкка ынанышын камсыз кылууну көздөгөндүгүндө, мугалимдин күч-аракети менен окуучунун күч-аракети биригип, жуурулушуп каалаган натыйжаны алууга багытталышына жетишүүгө күч үрөгөндүгүндө, педагогдун монологунун үстөмдүгүнө эмес, диалогиялык маданияттын орун-очок алышына, субъект-объект (Мугалим – субъект, бала – объект) карым-катышы эмес, субъект менен субъекттин мамилесинин (мугалим менен окуучунун партнердук кызматташтыгы) өкүм сүрүшүнө умтулгандыгында. Окутуунун ушул багытынын Кыргызстандагы жактоочусу, жолдоочусу жана өзүнүн эмгектери менен анын байытуучусу кайра эле ушул И.Бекбоев болуп отурат. «Бала күчтүү, таасирдүү сезимдерди каалайт. Ага бардыгы кызык. Кичинекей кезинде ал жөрмөлөгөндү, секиргенди, оюнчуктарды бузуп-жарып кайта жыйнаганды, ойногонду жакшы көрөт. Чоңоо түшкөндө ал ишинин натыйжасын досторуна көрсөтүп, ата-энесине мактангысы келет. Бала

«Кантип?», «Эмне үчүн?», «Эмнеге?» деген сыяктуу суроолорду берүүнү каалайт. Ар нерсеге кызыгуучулук сезими бул – баланын жаратылышындагы табигый көрүнүш», – деп жазат окумуштуу. И.Бекбоевдин ою боюнча окуучуну өнүктүрүүнү көздөгөн инсанчыл-ишмерчил принцип баланын жогорудагыдай тынчы жок ынтызарлуу жаратылышына ылайык келет. Ылайык келмек турсун баланын табияты буга муктаж. «Мугалимдин башкы жумушу окуучуларды текшерип-тескөө эмес, аларга акыл-насыят айтып үгүттөө да эмес, талаптуулук да эмес, аларга өз алдынча ой жүгүртүп аракеттенүүгө жардам берүү гана экендигин жакшы түшүнүп, ошого көнүгүүсү зарыл. Педагог окуучунун өз алдынча эмгектенүүчүлүгүн стимулдаштыра турган кырдаалдарды түзүп, предметти өз бетинче түшүнүп, өзүнүн ой-пикирлерин иштеп чыгып, өз алдынча корутунду чыгарууга жетишип, чыгармачыл демилгелүүлүктү көрсөтүшүн биринчи орунга коюшу зарыл» (И.Бекбоев). Окутууга инсанчыл-ишмерчил мамиле И.Бекбоевдин ою боюнча, окуучунун чындыкты табууга, маселенин өзөгүн табууга өзүнүн субъективдүү күч-аракети, өзүнүн жекече жолу (собственный путь) менен келишинин, өзүн өзү жаратылышынын, түзүшүнүн, өзүн өзү реализациялоосунун куралы. Мындай теориянын практикада ишке ашырылышы окуу-тарбия ишинде чоң, чоң жемиштерди берерине терең ишенген жана анын турмушка жайылышы үчүн өзүнүн күжүрмөн окумуштуулук эмгегин жумшап жаткан Исак абага рахматтан башка эмнени айтабыз.

6. Исак Бекбоев жана «Тогуз коргоол» же окумуштуунун билим берүү концепциясы

Бизде өзүнүн буту басып турган жергиликтүү чөйрөнүн муктаждыктары, талап-милдеттери, улуттук кыртыштын өзгөчөлүктөрү менен иши жок, мурдатан чет жактарга түздөнүп көнгөн адат боюнча башка өлкөлөрдүн окуу-нормативдик материалдарындагы даяр жоболорду перефразалап, айрыкча, Россиянын китеп-журналдарындагы тексттерди ээрчип жазып, республиканын конкреттүү шарттарынан тышкары абстракттуу ой жүгүрткөн илим кызматкерлери аз эмес.

И.Бекбоев дүйнөлүк алдыңкы илимий акыл-ойдон таалим алса да, жогоруда көрүнгөндөй, өз алдынча автономдуу ой жүгүрткөн окумуштуу. Ал жалпылык менен жекеликтин диалектикасы жөнүндө дайыма ойлонуп, жалпы илимий методологиянын «прожектору» менен жергиликтүү чөлкөмдөгү спецификалуу проблемаларды жарык кыла билип, жалпы баалуулуктар менен улуттук дөөлөттөрдүн ашташышына жетишүүгө умтулат. Мына ошондуктан И.Бекбоевдин өзүнүн «Математика» окуу китебине математиканын касиетин алып жүргөн кыргыздын «Тогуз коргоолун» киргизип, окуу китебин улуттук калорит менен кооздоп отургандыгынын төркүнү кайдан чыгып жатканын андоо кыйын эмес. 1-класстан 11-класска чейин математика окуу китептерин Мамлекеттик тилде жазып чыккан И.Бекбоев улуттук өзүн өзү аңдап түшүнүүсү күчтүү өнүккөн патриот аалым.

Окумуштуунун ар дайым адеп-ыйман, рухий дөөлөт, маданият аркылуу билим берүү (образование через культуры) сыяктуу педагогиканын стратегиялык маселелери жөнүндө көп ойлонуп, көп толгонуп, кээде XXI кылымдын билим берүүсүндөгү бир жактуу начар тенденциялар тууралуу кабатырланып, коомдун келечегине тынчсыздангандыгын көп байкоого болот. И.Бекбоев минтип жазат:

«Акыркы жылдарда биз негизги максаты билимдүү жана мобилдүү адамды тарбиялоого эсептелген билим берүүнү модернизациялоо боюнча иштеп келдик. Ичпеген, тамеки тартпаган, компьютерди, чет тилдерин, машина айдаганды ж.б. билген адамды тарбиялоо максатталган. Бул талашсыз, анткени мындай болбогон адам – социалдык инвалид. Бирок, мындан да кем эмес маанилүү маселе – бул адамдын ички дүйнөсүн, анын руханий деңгээлин тарбиялоо. Билим берүү программасынын мазмунунда жалаң гана прогматикалык предметтерге көбүрөөк орун берип окутуу менен өнүккөн өлкөлөрдүн деңгээлине жетип, алардан озуп да кетebиз деген бул чоң жаңылыштык. Эч убакта андай болбойт, анткени техникалык-гуманитардык тең салмактуулук деген объективдүү мыйзам бар. Ага ылайык техникалык прогресс доорунда сублимацияны жана агрессианы жок кылуунун механизмдерин иштеп чыккан улут жана цивилизация гана кыйынчылыктан чыгып жашай алат. Эзелтеден берки бүткүл

тереңдиктеги дүйнөлүк маданият дал ошол мыйзамга арналган. Эгерде биз буга жеткиликтүү көңүл бурбасак, анда биз прагматикалык жана уятсыз бетбак сасыткыларды тарбиялайбыз, анан мына ошолор биздин өлкөбүздү башкарышат. Демек, акылдуу, билгич жана мобилдүү, бирок нравалык сапаттары начар адамдар мамлекет үчүн, коом үчүн коркунучтуу. Руханий сфера аныктоочу фактор экендигин биз качан түшүнөбүз?»

И.Бекбоевдин күйүп-бышып айткан бул терең маанилүү сөздөрүндө билим берүүнүн өзүнчө бир концепциясы берилген десек болот. Окумуштуунун оюна олуттуу үнүлүп, логикасын улап айтсак, адам коомунун руханий, адептик-ыймандык өркүндөө менен коштолбогон, жалаң бухгалтерияга жана прагматикага негизделген бир жактуу технократиялык өнүгүүсү пендезатты туюкка алып келип кептей турган коркунучтуу жол болуп эсептелет. Мораль жана руханий маданият гана коомдук прогресстин жүзүн аныктоочу күч болуп саналат. Демек, адеп-ахлак кризисинин шартында биздин бүгүнкү билим берүү концепциябыз жана реформабыз билимдүүлүк менен нравалуулукту, техника менен рухту, маалыматтуулук менен ыйманды, жалпы адамзаттык маданияттын улуу нарктары менен улуттун рух кенчтерин айкалыштыруу философиясына негизделиши аба менен суудай зарыл. Кыргыз цивилизациясынын жаркын келечеги ушул башталмалардын бири-бири менен болгон гармониясына байланышат. «Адептүүлүктүн принциптери жана боорукерчиликтүү практикалык аракеттер гана кудайын тааныбаган, чегинен ашкан рационализмди ооздуктай алат» (И.Бекбоев).

Кыскасын айтканда, демек, ушул ой-идеялардын бардыгы Исак Бекбоевдин методиканын кууш алкагындагы гана адис эмес, илим бийиктигинде туруп, коомдун, цивилизациянын, улуттун болочогу жөнүндө толгонгон, стратегиялык ой жүгүртүүгө эгедер, диапозону кеңири педагог-аалым экендигин ырастайт.

1-БӨЛҮМ: ЭТИКА

1. Кыргыздын табият этикасы.....	4
2. Ак калпак журттун гумандуу руханияты.....	11
3. Достук – улутубуздун улуу кенчи	18
4. Жамандыкты жакшылык менен жеңүүнүн этикасы	26
5. Кыргыз коомундагы эненин ыйык жана бийик статусу..	34
6. Элдик коломтодогу эмгек идеологиясы.....	40
7. Үй-бүлө адеп-ахлагы.....	48
8. Ар-намыстуулук – Ала-Тоолук атуулдун асыл касиети .	58
9. Рухий каарамандыкка жана өз бактысын өзү жасоого үндөгөн этика.	68
10. Өмүр – жашоонун маңызы эмнеде?: Жооптун кыргызча модели.	73

2-БӨЛҮМ:

**XX-XXI КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ
 ЭТИКАСЫНЫН ПРАКТИКАСЫНАН**

Академик Үсөн Асановдун жашоо модели	83
Ала-Тоонун асманынан жанган “Алтай” жылдыз	96

3-БӨЛҮМ: ЭТНОПЕДАГОГИКА.

УЛУУ "МАНАС" ЭПОСУНУН ПЕДАГОГИКАСЫ

1. “Манас” эпосунун бала жөнүндөгү педагогикалык философиясы	107
2. “Манас” эпосу: тарыхый эстутумга жана мекенчилдикке тарбиялоо	119
3. “Манас” эпосундагы баланы эркин тарбиялоо даанышмандыгы.....	147
4. Бала Манастын инсан катары калыптанышында эмгек тарбиясынын ролу	171
5. Ата-эне менен баланын ортосундагы гармониянын өбөлгөлөрү кыргызда кантип түптөлөт?.....	196

6. “Манас” эпосундагы көп тилдүүлүктүн педагогикасы	204
“Манас” эпосун окутуунун жандуу практикасынан бир үзүм	209
Манас руханиятын муундарга жеткирүүнүн педагогикалык механизмдери	209

4-БӨЛҮМ: УЛУТТУК КЫРТЫШТАГЫ ЭЛДИК ДИДАКТИКАНЫН ЖАНА МЕТОДИКАНЫН ӨНҮМДӨРҮ ЖЕ ГУМАНДУУ ПЕДАГОГИКАНЫН БАШАТТАРЫ- НУРМОЛДОНУН ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ.....	226
--	------------

5-БӨЛҮМ: ЭТНОПЕДАГОГИКА МЕНЕН ДҮЙНӨЛҮК ТААЛИМ – ТАРБИЯ ИДЕЯЛАРЫНЫН СИНТЕЗИ	
Исак Бекбоевдин окуу-тарбия идеялары улуттук жана дүйнөлүк педагогиканын улуу гуманизминин контекстинде.	273

Советбек Байгазиев

**АК КАЛПАК КЫРГЫЗДЫН
РУХ ДӨӨЛӨТҮ:
ЭТИКА
ЖАНА
ЭТНОПЕДАГОГИКА**

(жогорку окуу жайлары,
мектеп мугалимдери жана тарбиячылар үчүн)

**Духовные ценности кыргызов:
Этика и этнопедагогика
(монографические труды и статьи)**

Көлөм 11,0625 уч.изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ № 234

ЖЧК «Алтын Принт» басмаканасы
720000, Бишкек ш., Орозбеков көч. 44
Тел.: (+996 312) 62-13-10
e-mail: altyntamga@mail.ru

Советбек Байгазиев - филология илимдеринин доктору, профессор, Россиянын Эл аралык социалдык жана педагогикалык илимдер академиясынын академиги, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, КРдин Ч.Айтматов атындагы Мамлекеттик жаштар сыйлыгынын ээси, Кыргыз билим берүү академиясынын академиги, Эл аралык “Руханият” сыйлыгынын лауреаты, Нарын жана Талас областтарынын ардактуу атуулу.

Адабият таануу, педагогика, методика, этика, публицистика, Манас таануу, поэзия жана проза боюнча 50 китептин, 400 дөн ашык макаланын автору.